

ORSZÁGOS
KÖNYVTÁR

-IIA 1759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

105. évfolyam

1989

2

AKADEMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

105. ÉVFOLYAM 1989/2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

FÜLÖP GÉZA
NAGY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest XIII. Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 192 Ft. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1954 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

**Magyarországi krónika- és breviárium töredékek
az Országos Széchényi Könyvtár
Cod.Lat. 324. jelzetű kódexének gerincéből**

Az Országos Széchényi Könyvtár Restauráló Laboratóriumában 1986-ban restaurálták a Cod. Lat. 324. jelzetű kódexet.¹ A kötet a Gerhardus de Vliederhovenek tulajdonított Cordialét (ff.1—31v) és Guido de Monte Rocherii Manipulus curatorumát (ff.32—140v), valamint egy Szűz Máriáról szóló prédikációt tartalmaz, három kéz írásával. Kötése 15. századi. A felső tábla belsejére írt nevek szerint a 15. század második felében (esetleg a 16. század elején) Magyarországon használták. Későbbi tulajdonosai: Radéczy István egri püspök (1572—1586), aki titkárának, Joannes Zaluskinak adta, az pedig hasonló nevű fiának. 1647-ben Joannes Rakopulski a szakolcai konventnek ajándékozta. A Széchényi Könyvtárba László Bélától került 1882-ben.²

A kódex gerincéből 5 darab 130/140 × 40/50 milliméter nagyságú és két egészen apró töredék került elő. Az egyes füzetek összeillesztésére 12 darab 275 × 10/15 milliméteres csík szolgált, az elejéről és végéről pedig két darab 280 × 21/38 milliméteres csíkot emeltek ki. Egy csík kivételével beírt pergamendarabokról van szó.

Az előkerült töredékek két csoportra különíthetők el. Kilenc csík egy liturgikus kódex egyetlen leveléből való. A többi, írásképpen és anyagában is eltérő töredék magyarországi krónika szövegrészeit tartalmazza. A sokhelyütt nagyon erősen megkopott írást ultraviola lámpával elolvasva megállapítottuk, hogy annak szövege a budai krónikacsaládéval egyezik.³ A töredékdarabokból csekély hiány kivételével összeállt egy teljes levél. A szöveg ismeretében a fennmaradt három csíkról kiderült, hogy azok egyetlen további levél töredékei. A két levél között még egynek kellett lennie, ebből azonban nem került elő semmi. Összehasonlításos alapon a töredékeket a 14. század második felére, 14—15. század fordulójára datálhatjuk.

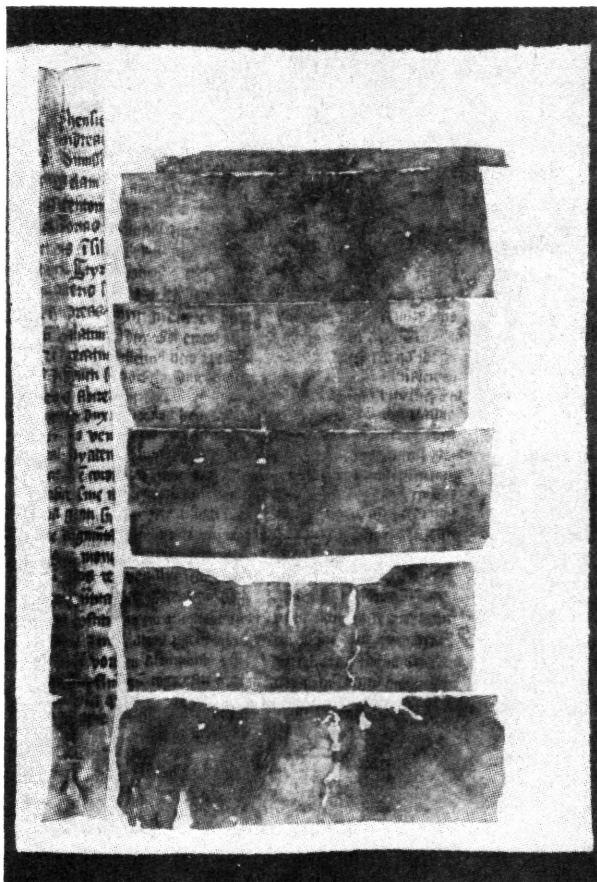
A három csíkot tartalmazó levélen (közlésünkben: 3. levél) látható írásváltás magyarázatot igényel. Ugyanis a levél rektóján a bal oldali hasáb még a pergamen

¹ A kódex és a belőle előkerült töredékek restaurálását, illetve a töredékek összeöntését ÁDÁM ÁGNES végezte.

² BARTONIEK, Emma: *Codices manu scripti Latini. Vol. I. Codices Latini medii aeri. Budapestini*, 1940. Nr. 324., p. 282.

³ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus SZENTPÉTERY. Vol. I. Budapestini, 1937. 357, 361, 367, 377. (A krónikakompozícióhoz bevezetőt írt, a szöveget gondozta és jegyzetelte: DOMANOVSKY Sándor.)

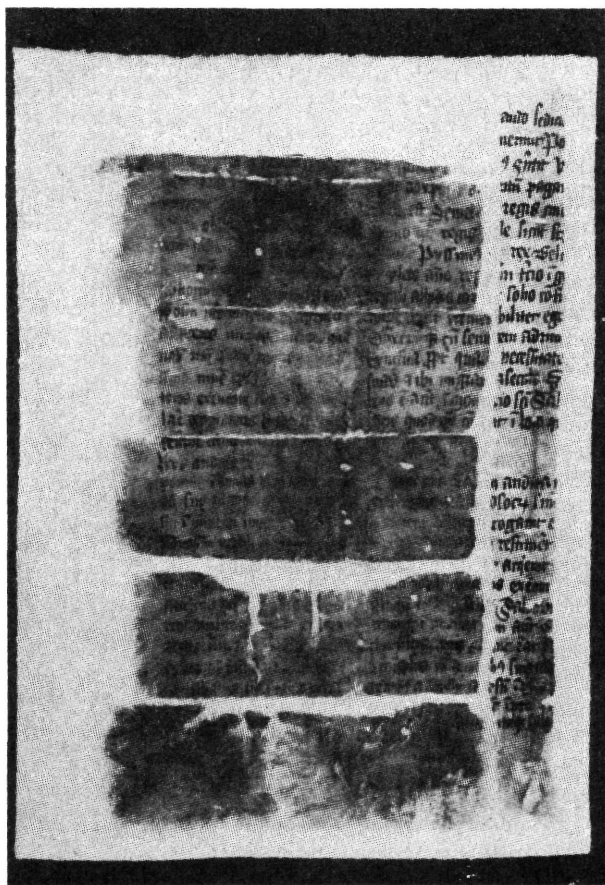
vonalazását követve gothica textualis írással 30 sor szöveget tartalmaz, a jobb oldali hasábon azonban valószínű azonos kéz, kurzívval 65 sort írt. Ugyanezen levél verzóján folytatódik a kurzív írás, mindkét hasábon. A szöveg az utolsó hasábon nem fejeződik be, sőt az írásváltás sem új tartalmi rész kezdésénél történik,⁴ s valószínű nemcsak egy-két levélnek kellett még következnie, ha töredékünket kész kódexből származtatjuk. A helytakarékosabb írásra való átváltás leggyakrabban

1. kép Krónika-töredékek: 1 ra – 1 rb

⁴ GERICS József a ma ismert krónikakompozíció 100. fejezeténél (in: *Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Bp., 1961, 79–100). HORVÁTH János pedig a 91. fejezetben (in: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp., 1954, 307–308) helyezte el a 11. század 60-as éveiben keletkezett Gesta és az ún. Gesta Ladislai regis határvonalát. Töredékünkben az írásváltás a 102. fejezetben történik, a kikövetkeztetett határvonalhoz való közelesése bizonyára véletlen.

⁵ A leírást MADAS Edit készítette el.

2. kép Krónika-töredékek: I va – I vb

kódexek végén szokott előfordulni, vagy néha füzetek végén, amikor kiderül, hogy a megkezdett formában a másolt szöveg a rendelkezésre álló kötetben, füzetben nem fér el. Szövegünk gondozott jellege egyértelműen másolásra utal. Esetünkben a másolás módjának hasonló okból való megváltoztatása azonban csak feltételezés, semmi erre utaló adatot, vagy konkrét következtetést nem tudunk adni. Annak a lehetőségét, hogy töredékeink egy a ma ismertektől eltérő, csak következtetésekből ismert krónikakompozíciót tartalmaz, a meglevő részek szövegegyezése valószínűtlené teszi. Mivel az írásváltásra nem tudunk magyarázatot adni, hasonmásban és átírásban is közöljük a töredékek szövegét, amelyeknek előkerülésével a csak néhány másolatban fennmaradt krónikakompozíció újabb, korai másolatú kódexének két leveléről adhatunk hírt.

A krónikatöredékek szövege

Ira — SRH I. 357, 6—358, 14.

- ...] comprehensis. [Porro Hungari, qui erant apud
reg]em andream, [videntes victoriam fecisse ducem
Bel]am dimisso [rege An]drea versi sunt ad [du-
cem] Belam. [Rex] autem Andreas fugit
- 5 [vers]us teuton[am.] sed euadere non potuit captus
[est] ad portas Musun et negli[genter
det]entus in sil[va] Bokun¹ ad eru[cem] que
dic[itur] Stir[c.² mortuus est et sepultus
in mo]nasterio s[an]cti An[jani] confessoris, [quod
- 10 re]x andreas³ con[st]ruxit in Thyhon⁴ iuxta
[la]cum balatini.⁵ [Se]d⁶ dux Bohemorum cap[tus
est] et excecatu[s].⁷ [V]illelmus uero et poth du-
[ce]s adducti s[un]t ad Belam ducem, qui [eos
lib]eros abire [permi]sit.
- 15 [I]gitur⁸ dux⁹ [Bela] vocatus Benyn [victor
cum] triumpho ven[it] in] ciuitatem Albam, ibique
[re]gali dyadem[ate] inungentibus eum episcopis
[feli]citer est coron[at]us.] Tenuit autem regnum
[pa]cifice sine m[ole]st[atione] hostium et quesu[it]
- 20 [bon]a genti su[e. I]nter cetera siquidem sue¹⁰ per-
[it]ie¹¹ argumenta [fecit] fabricari numpmos¹²
[ma]gne mone[te] ex] purissimo argento et
[pre]tium¹³ re[rum] venalium secun[dum
terr]am quantita[tem] iusto moderamine discrete
- 25 [ratio]nis constitu[it. N]on enim permittebat mer-
[ca]tores et num[mu]llarios per detestabilem
[a]uaritie von[agin]en¹⁴ a simplicibus et ru-
[sti]cis superfluum [luc]rum congregare. Hec est
[enim] ca[usa] que maxime solet¹⁵ paupertas-
- 30 tis] et inopie [peri]culis populos¹⁶ obuolvere,

Irb — SRH I. 358, 15—359, 24.

- [sed statutum pretium unusquisque
vendebat et emebat sine iniuria et]
circumuentione. [Iste] etenim omnia(?) fora
die Sabbati constituit pro [ven-
5 dendo et emendo, bizanciosque]
currere iussit [per districtum sui]
regni. Argenteos etenim denarios ut
supra dictum¹⁷ est cudere fecit, quorum
quadraginta [bizancius?] nummaria¹⁸ census
- 10 erat. Vnde et nunc denarii numero
quadraginta aurum appellantur, non
quod sint aurei, sed quod illo¹⁹ tempore²⁰

- tot denarii bizancium valere²¹ vi-
debantur. omnibus²² vite sue in tota
15 vngaria non est mutata mo-
neta. Multa etiam fecit²³ alia²⁴
sempiterna memorie²⁵ digna.²⁶ Qua-
propter vngaria²⁷ quamplurimum
locupletata super omnes circumiacen-
20 tes²⁸ regiones caput extulit
uincens eas diuitiis et gloria.
Tunc in ea pauperes [locupletabantur
et divites]²⁹ gloriabantur.
Misit etiam clementissimus³⁰ rex³¹
25 per totam Vngariam³² precones, ut
de singulis villis vocarentur
duo seniores facundiam habentes
ad consilium³³ regis.³⁴ quo audito
[non tantum hi, qui vocati fuerant, sed]
30 etiam omnes rustici et serui cum plebe

Iva — SRH I. 359, 24—360, 10.

- [Hungarie venerunt ad regem in
Albam. Rex autem et episcopi]
cunctisque proceres videntes immensam
multitudinem timuerunt ne forte
5 irruerunt in eos. Et intrantes ciui-
tatem obseruauerunt eam. Plebs
autem constituit sibi prepositos quibus
preparauerunt orcistrum de lignis vnde
ab hominibus possent videri et audiri.
10 Prepositi uero miserunt ad regem et
ad proceres nuncios dicentes. Concede
nobis ritum patrum nostrorum pagani-
ssimo³⁵ uiuere, episcopos lapidare, presbi-
teros exenterare,³⁶ clericos strangu-
15 lare, decimatores suspendere, ecclesias
destruere, campanas confringere.³⁷
Hijs auditis contristatus est rex et
petiuit in³⁸ uncias³⁹ dierum⁴⁰ adliberan-
dum⁴¹ super negotio. Interim uero prepo-
20 siti in eminenti suggestu residentes
predicabant nephanda carmina contra
[fidem. Plebs autem tota] congratulat⁴²
et affirm[abat. Fiat. Fiat. Cum]
autem tertia die responsum expecta-
25 rent milites armati ex precepto
regis irruerunt in eos et aliquos
ex eis obruncauerunt prepositosque
eorum ab altis precipitando contriue-
[runt reliquos autem ligatos duris]
30 verberibus flagellaue[runt et sic

1vb — SRH I. 360, 10—361, 15.

- occidendo ligando flagellando sedici[o-
nem eorum milites uix edoma]uerunt. Po[st]quam
autem sanctus [rex Stephan]us conuertit V[nga-
riam⁴³ ad Christum bis [ad] ritum⁴⁴ pagan[is]mi⁴⁵
5 conuersa⁴⁶ est. Semel [tempore] regis and[ree]⁴⁷
secundo tempore regis [Be]lle sicut⁴⁸ scrip[tum]
est nunc.⁴⁹ Pijssimus [autem] rex Bela
completo⁵⁰ anno reg[ni]⁵¹ sui⁵² tercio in gy[...]⁵³
regali alodio corr[ue]nt[em] solio confr[actus]
10 corpore cepit⁵⁴ irremed[ia]biliter⁵⁵ egr[otare].
Duxeruntque eum semi[ne]cem ad riuu[lum]
Kynisua propter quas[dam] necessitate[s]
suas⁵⁶ et ibi migrauit] a seculo. Slep[er]-
itus est autem in Mon[aste]rio sancti Sal[ua-]
15 toris quod ipse con[st]rux[it]⁵⁷ in loco qu[i]
dicitur] zukzard.⁵⁸

- Rex autem Salo[mo]n audita [morte]
Bele regis accessi[t] a[d] socrum(!)⁵⁹ suum
20 imperatorem teutoni[corum] rogauit⁶⁰ e[um]
ut regnum Vngarie⁶¹ [sib]i restitueret.
[Cuius precibus imperator gratante]r acquieuit e[t]
cum illo nobili roma[ne] art[is] exercitu [et]
illustri cetu imperialis [glorie] Salomon[em]
25 reduxit⁶² in vngariam.⁶³ [Interi]m autem⁶⁴ G[er]m[an]i-
cha⁶⁵ filius regis B[ele] sic[ut] erat prud[ens]
et circumspectus cum duobus [fratri]bus suis ado[les]-
centibus assumpsit se [seo]rsum in partes p[ro]-
lonie. Non enim potera[t] impetum [salo]-
30 monis]⁶⁶ sustinere. Rex [...]⁶⁷ itaque Salo[mon]

2ra—2vb — SRH I. 361, 17—367, 4.

A kiadásból ismert szöveg és az előző levelünkön található szöveg-
mennyiség tanúsága szerint épp egy levélnyit tesz ki a töredékünkől
hiányzó rész.

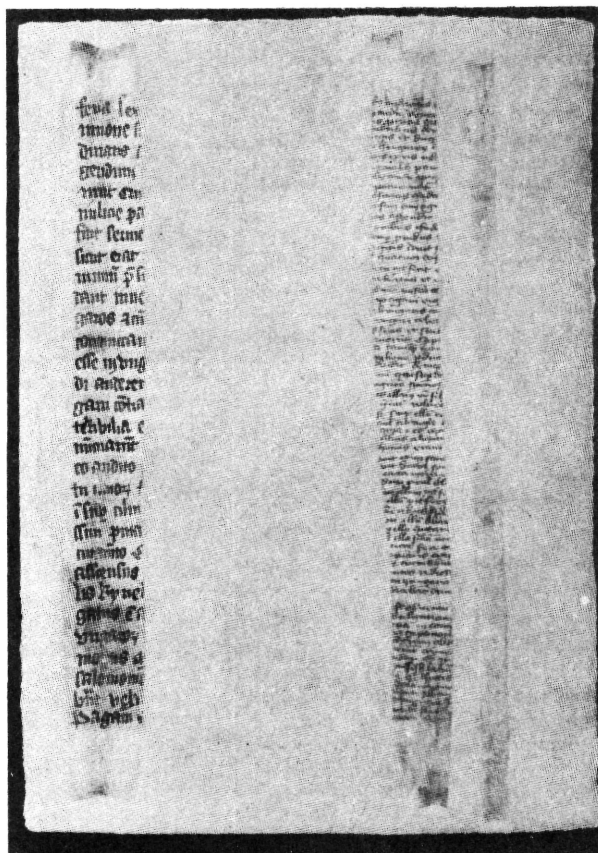
3ra — SRH I. 367, 5—21.

... feria sex:⁶⁸ ... :unione s: ... :dinatis a: ... :gendum ... :runt Qu: ... milicie pa: ...
fuit seruie: ... sicut erat ... nimium pres: ... :dant iuue: ... :garos et cum ... committan:
... esse in Vng: ... :di auderen: ... :gani contra ... :terribilia e: ... :nunciarunt ... :co
audito ... :tu eunorum f: ... in super ciliu: ... :ssim(!) puta: ... :tutamento E: ...
assensus ... :lis Kyriel: ... :gatus est a: ... Vngarorum ... :montis a(?): ... salomonis
... :bant vexil: ... Pagani a: ...

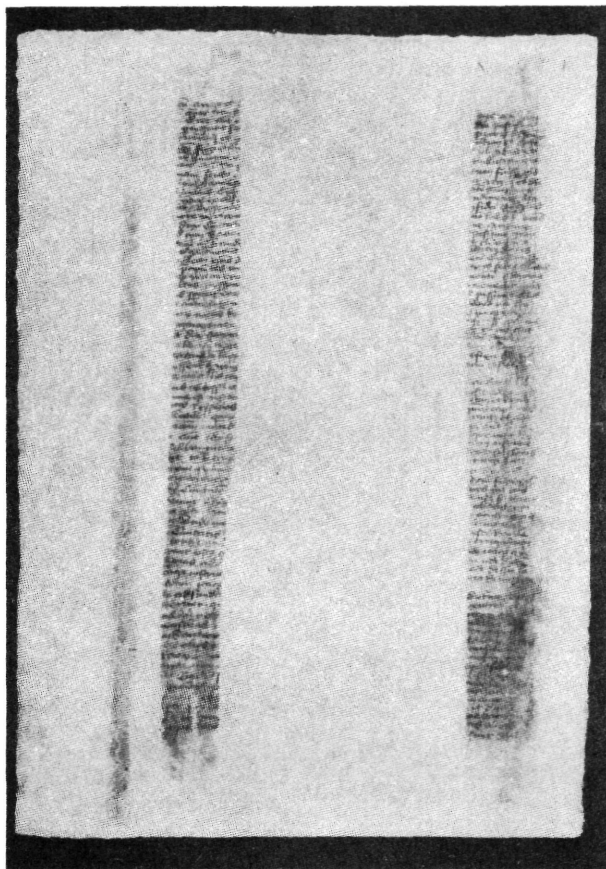
3rb, apróbetűs két összeillő csík — SRH I. 367, 22—370, 5.

...bus audaciores ... in medium deuex: ... is procul arc: ... mbribus den: ... regis et
 duci: ... s: Hungarorum ir: ... res ex eis in l: ... et valde pau: ... berando vrg: ...
 potuerunt ... ositatis auda: ... nsum cum ag: ... os ascendit ... ymbres efod: ...
 :emper prouidus ... :agitis irruit s: ... quatuor ex f: ... :peta(?) interfecit e: ... wlnheratus
 et e: ... diuina miseracione ... Pagani erg: ... ab vngaris co: ... vngari celer: ... s suos
 et sitib: ... :auerunt Capi: ... :a tamquam cuc: ... :m bene perduc: ... Vidit denique ...
 :um qui super d: ... :ngaram specios: ... :ns illam esse fil: ... grauiter wlnhera: ... :st super
 illum eq: ... autem attingeret ... quia nec equ: ... illius aliquantu: ... hominis erant ...
 :uit itaque sanc: ... :xit Soror spe: ... iacta in terram ... dux procul ill: ... :luit illum
 interfi: ... illum interficeret ... :lieribus fide: ... ri illum liberar: ... illo luctan: ... :illa
 filia non ... :uces fere o: ... Christianis a cap: ... :a tocius hun: ... :ntes redier: ... :ta
 hungaria ... :dicebant deum ...

... :ost aduentum ... Bulgariam ... :aua in camp: ... captiuor: ... :am terram abd:
 ... :erunt crime: ... :ndur(?) Eo quod ... :misisset latrun: ... :am Collectis ...
 Zalankeme: ... :erunt Albam ... :pugnare I: ... iuxta fluuium ... :war Exijt ...

3. kép Krónika-töredékek: 3 ra – 3 rb

4. kép Krónika-töredékek: 3 va – 3 vb

3va, apróbetűs két összeillő csík — SRH I. 370, 5—373, 28.

... :tum a rege et d: ... :m quanto cicius ... Greci autem e: ... per ingenia su: ...
garorum et e: ... :atem fugientibu: ... :nt hungari et ... autem et dux s: ... mane facto
or: ... :ipulis uniuersa: ... bonibus Ciuit: ... mentes ex obsi: ... :unt Byssenos ... :ore
veniren: ... dux Ciuitatem ... :d cum Bacien: ... :seni ergo fraudu: ... :ter venerunt ...
allecti quam d: ... precipites iru: ... :orum rector era: ... :ultus Bysseno: ... :us sperauit
eorum ... s autem eorum in ... :rorum nomine Ka: ... :ngarorum manus ... et dux Ian
m: ... :ia liberalitate conti: ... :rum tamquam lap: ... :issent Prius: ... :pentaculis(?)
cap: ... :us Geyssa et ... :ima est reside: ... :tos Byssenos ... :llectilia que a ... :acionem
meridi: ... :e autem ideo fa: ... :sidebantur v: ... :nt tam crud: ... :erent semeti: ...
:nteraderent ... :m Ciuitatem ... :erunt Carp: ... :to altitudine: ... :nt Vnde mil: ...
Ciuitatis s: ... totidem torm: ... :erunt vsque a: ... :lutteos ad de: ... :teraque instrum:
... :sdam itaque ... :que ad funda: ... :oterant qu: ... :ndebant Ob: ... :ensibus in: ...
:m Saraceni: ... :eis alios oc: ... :tercio vero men: ... :arica olim i: ... :ria Ciuitatem s: ...
:ehementissim: ... :cendia Exere: ... :parte qua mu: ... :ant et greco: ... :liter occiderun:
...

3vb, apróbetűs csík — SRH I. 373, 29—377, 21.

... In arce[m] Hun: ... die postquam ... grecorum de: ... multum et argen: ... precludas et ... nullusque fuit ex ... us non fuisset Po: ... nt regem et du: ... atem donarent ... endicarent Ma: ... n fidei pignus ... non lederent omnes ... unt At dux ... sanctissime geni: ... ie cum magna ... potestatem ducis ... enim Gey[s]am du: ... tiuos seu afflictos ... uentem Ad manus ... i venerunt quia ... t pessimis consiliis ... Wyd enim deo ... Cumque vidisset ... n fugisse paucos ... est et eos qui ... lebant diuidere ... lere terciam vero ... ec fieri Hec ... arium discordie ...

... audita libera: ... misit ad ... acem et amici: ... mnes captiuos ... erant et ad ... em autem salo: ... liquem misit Vnde ... ucem inuidie ... s exarsit Comes(?) ... at regem ut ... et ducatum ... facile fieri pos: ... lures milites ... endum sed magis ... cebatque regem ... i acuti in eadem ... ic nec vos ... estis Rex ergo ... tragefactus ... de itaque quere: ... iendi ducem ... andi dissimula: ... icia dimisit ...

... d vtrumque ducem ... venirent et ... Grecorum profi: ... ndebat eos ... s capere posset ... s autem insidias ... consulerunt ... citus in partibus ... ege profectus est ... olestie ei ... u valida fratris ... ant Interea ... in auro et ... i et duci ... que pacis sunt ... tes ab vrbe ... sunt diuisi ...

A breviárium-töredék leírása⁵

Magyarországi(?) breviárium

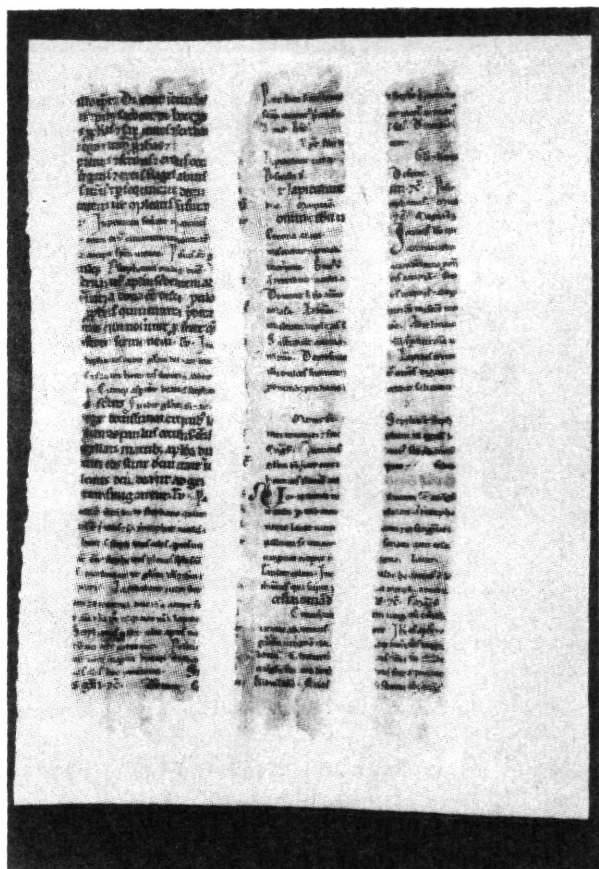
1230 körül — 1 fólió

Az eredeti fóliót függőlegesen 10-15 mm-es csíkokra vagdalták, 9 csík fennmaradt az írástükörből, 4 elveszett. A rekonstruálható teljes írástükör 226 × 78 + 8 + 78 mm. — Az írás 1230 körüli gothica textualis formata. Nem notált, az énekelt részek kisebb betűkarakterrel íródtak. — Vörös és fekete iniciálék egyszerű tollrajzdíszítéssel, fekete maiusculák vörös díszítővonalakkal, rubrikák.

BREVIARIUM Stephani protom., Iohannis ev.

Stephani protom. III Noct. Lect. 7 [In] illo tempore Dicebat Iesus turbis [iudeorum et pri]ncipibus ... Ieron[ymus] Ecce ego mitto ad vos ...; R. 7. Impetum fecerunt ...; R. 8. Intuens in celum ...; R. 9. Patefacte sunt ianue ... II Vesp. AA Iucundus homo (Commune) ... Mg.A. Sepelierunt Stephanum ... Iohannis ev. I Vesp. R. Vox tonitruu ...; H. Exultet celum ...; Mg.A. Valde honorandus ...; Noct. I. Inuit. Crucifixum regem ... Lect. 1—6 Johannes apostolus et evangelista filius Zebedei ... (az első 3 AA forrása) RR 1—3 Valde honorandus ... II Noct AA In ferventis olei ... (és úgy látszik választási lehetőségként a Communéból:) Cibavit illum ...; RR 4—6 Ecce puer meus ... III Noct. AA Apparuit fratri suo ...; Expandens manus ... desideraba[m] te]

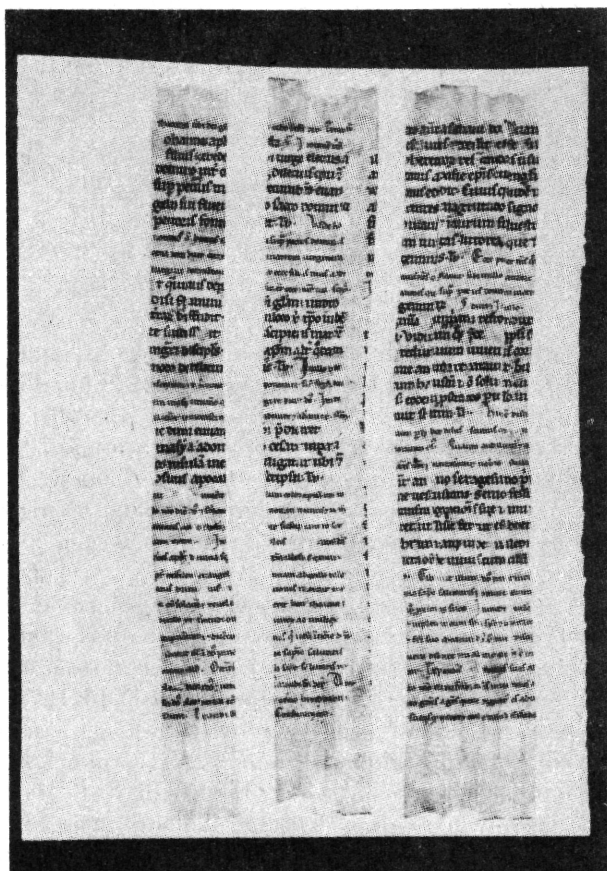
A két ünnep nem tartalmaz speciális szövegeket, így lokalizálása csak feltételes. Mindenesetre nincs benne semmi, ami a magyarországi eredetnek ellentmondana. (Pl. az Invitatorium után nincs himnusz.) A zágrábi rítushoz áll a legközelebb, de archaikusabb, mint a fennmaradt

5. kép Breviárium-töredék: rektó

Variánsok a kritikai kiadás alapszövegéhez

¹ Bocon ² Scire ³ om. ⁴ Tihon ⁵ Balaton ⁶ add. et ⁷ cecatus ⁸ om. ⁹ add. igitur ¹⁰ om. ¹¹ add. sue ¹² nummos ¹³ [*Hic in fragmento unum verbum deletum est.*] ¹⁴ voraginem ¹⁵ add. populos ¹⁶ om. ¹⁷ scriptum ¹⁸⁻²⁰ om. ²¹ add. illo tempore ²² add. enim diebus ²³ om. ²⁴ add. fecit ²⁵ om. ²⁶ add. memorie ²⁷ Hungaria ²⁸ circumadiacentes ²⁹ [*Hic in fragmento unum(?) verbum legere non possumus.*] ³⁰ om. ³¹ add. clementissimus ³² Hungariam ³³ om. ³⁴ add. consilium ³⁵ paganismo ³⁶ exentherare ³⁷ confrangere ³⁸ ³⁹ om. add. inducias ⁴⁰ add. trium ⁴¹ ad deliberandum ⁴² congratulanter ⁴³ Hungariam ⁴⁴ om. ⁴⁵ paganismum ⁴⁶ versa ⁴⁷ Hndree ⁴⁸ add. nunc ⁴⁹ om. ⁵⁰ add. regni sui ⁵¹ ⁵² om. ⁵³ Demes ⁵⁴ om. ⁵⁵ add. cepit ⁵⁶ om. ⁵⁷ construxerat ⁵⁸ Zugzard ⁵⁹ socerum ⁶⁰ rogavitque ⁶¹ Hungarie ⁶² om. ⁶³ add. reduxit ⁶⁴ om. ⁶⁵ Geysa ⁶⁶ add. et Teutonicorum tunc ⁶⁷ om. ⁶⁸ További szöveggözlésünkben a kettőspont szóconkaságot jelez.

6. kép Breviárium-töredék: verzó

SZELESTEI N., LÁSZLÓ

Des fragments de chroniques et
de bréviaires trouvés dans l'échine du codex „Cod.Lat. 324.”
de la Bibliothèque Nationale Széchényi

On a trouvé des fragments dans l'échine d'un codex (Cod. Lat. 324.), relié au XVe siècle et en usage en Hongrie, restauré en 1986 au Laboratoire de Restauration de la Bibliothèque Nationale Széchényi. Une partie de ces fragments provient d'une seule feuille d'un codex liturgique, l'autre moitié contient les débris de texte d'une chronique de la Hongrie, le texte de laquelle s'accorde avec celui de la famille de chroniques de Buda. Les fragments peuvent être datés du tournant du XIVe et du XVe siècles. A la fin de l'étude, l'auteur publie le texte des fragments de chroniques et la description du fragment de bréviaire aussi.

Az Elzevierek nyomdászjegye Magyarországon

A 17. század legnagyobb európai hírnévre szert tett nyomdászdinasztiaja a flamand származású, Németalföld különböző városaiban működő Elzevier-család. Az alapító, Lodewijk (I.) Elzevier mint könyvkötő 1580-ban telepedett meg Leidenben és könyvkereskedését az egyetem kuratóriumától nyert 1587. évi kiváltságlevele alapján nyitotta meg, az Akadémia területén.¹ Amikor 1617-ben meghalt, a cég kiadói tevékenysége még nem volt számottevő. Virágzó, de a korabeli könyvkereskedők és kiadók tevékenységétől semmiben sem különböző üzletet hagyott örökösire.

A leideni üzlet az alapító unokája, Isaac Elzevier rövid, de eredményes munkássága alatt vált kiadóként és könyvnyomdaként is ismertté, majd még inkább a vele 1622-ig párhuzamosan dolgozó, majd önállósuló két unokatestvér, Abraham és Bonaventura Elzevier idején. Isaac csak 1617-től 1625-ig állt a műhely élén, és bár a nyomdát új betűanyaggal szerelte fel, ő maga hamarosan kivált az üzletből, és eladta bátyjának Abrahamnak és unokatestvérüknek Bonaventurának. E két rokon együttműködése különösen gyümölcsöző volt. Már Isaac Elzevier Leiden legjobban felszerelt nyomdáját hagyta rokonaira; még 1625-ben megvette Thomas Erpenius leideni professzor különböző keleti betűtípusokból álló nyomdafelszerelését,² majd ezt az amúgy is gazdagon felszerelt műhelyt a két unokatestvér folyton újabb vételekkel gyarapította. Együttműködésük 1652-ig tartott, amikor a leideni üzletet Johan Elzevier vette át.

Még Abraham és Bonaventura együttműködése idején, 1638-ban megalakult a család első Leidenen kívüli officínája is, Amszterdamban. Vezetője Lodewijk (II.) Elzevier volt, aki 1664-ig állt az amszterdami műhely élén, az utolsó években unokatestvérével Daniellel együtt. Bár sem az amszterdami, sem az Utrechtben, Hágában — a leidenivel párhuzamosan működő kiadók és nyomdák nem érték el sem élettartamban, sem termelékenységben az eredeti és egyben fő-officína, a leideni szintjét, elterjedésük, és a dinasztia tagjainak jelenléte a könyvek világában kétségkívül hozzájárult az Elzevier-nyomtatványok példátlan sikeréhez.

¹ WILLEMS, Alphonse: *Les Elzevier. Histoire et annales typographiques*, Bruxelles — Paris — La Hague 1880.

² *Nieuw Nederlandsch biografisch Woordenboek. IX. deel.* Leiden 1933. 235 — 239. — ENSCHEDÉ, Charles: *Typefoundries in the Netherlands from the fifteenth to the nineteenth century.* Rev. by Harry CARTER. Haarlem 1978.

Az amszterdami műhely 1680-ban, Daniel halála után megszűnt: 1681. március 5-i kelettel Daniel Elzevier özvegye betűmintalapot adott ki, amelyen a Van Dyck által metszett betűk eladását hirdette a fenti napra. A mintalapon egy teljes nyomdafelszerelésnek megfelelő betűválaszték látható. A leideni műhely viszont 1712-ig működött: az utolsó leideni Elzevier-családtag, Abraham betűt és sajtóit Leidenben 1713. február 20-án bocsátották áruba.³

Az Elzevier-kiadványokat, bizonyára a bibliofilek körében mutatkozó nagy érdeklődés hatására, már a múlt században számba vették a szakírók. Több összefoglalás is készült kiadványaikról, időrendi és tematikai összeállításban egyaránt. Az Elzevier-kiadványok száma Alphonse Willems szerint 1600 fölött van.⁴ A számbavétel munkáját részben megkönnyítette, hogy fennmaradt tizenhárom eredeti könyv-katalógusuk is, az 1628—1681. közötti évekből.⁵

Mi indokolja az Elzevier-nyomtatványok becsét a gyűjtők — és már a korabeliek — szemében is? Ha Elzevier-könyvre gondolunk, akkor kisformátumú, keskeny, ízléses tipográfiájú, takarékos díszítéssel ellátott, arányos margójú könyvecske jelenik meg előttünk. Vajon valóban annyira kiemelkedett-e az Elzevier-nyomtatványok színvonala a korabeli európai vagy holland könyvek közül?

Valóban, az Elzevieriek kiadványait a betűk szépsége, éles vonala, jól olvashatósága, a papír jó minősége és a szedés művészi elrendezése jellemzi, valamint a kiadványok mindig gondos nyomdai kivitele. Különösen ismertté vált a 12° és 24° formátumú Elzevier könyvecske. Ilyen 24° formátumban jelentek meg az Elzevieriek *Respublika* kötetei,⁶ amelyek az egyes európai és Európán kívüli országok rövid történeti, földrajzi leírását tartalmazzák (köztük Magyarországot és Erdélyt is)⁷ és mindegyikük egyedi, rézmetszetű címlappal jelent meg. E sorozatból 1638-ig harminc kötetet adtak ki. Mint egyetemi nyomdászoknak feladatuk volt a tanításhoz szükséges tankönyveknek, a számos disputációnak megjelentetése, a latin és görög auctoroknak új kiadása.

Ugyanakkor, amint azt Hartz elemezte,⁸ egyedül a nyomtatványok magas színvonala nem indokolta volna az Elzevier-nyomtatványok értékét a kortársak és

³ Ezekre az adatokra HAIMAN György volt szíves felhívni figyelmemet, akinek segítségéért ezúton is köszönetet mondok.

⁴ WILLEMS, i. m. 414. l.: 1608. művet ír le. *Catalogue d'une Collection unique de volumen imprimés par Les Elzevier et divers typographes Hollandais du 17e siècle*. Red.: Ferdinand BRUNETIERE. Paris 1896. PIETERS, Charles: *Annales de l'imprimerie Elzevirienne ou histoire de la famille des Elzevier et de ses éditions*. Gand 1851. *Catalogue raisonné de la bibliothèque Elzevirienne de feu M. Jules Chenu*. Paris 1864. *Catalogue de beaux livres Elzeviers*. Paris 1870.

⁵ *Catalogus librorum Officiniae Elzevirianae* *Catalogue de l'Officine des Elzevier (1628)*. Avec une introd.: Ernest KELCHNER. Paris 1880. - *Catalogus variorum et insignium in quavis facultate, materia et lingua librorum Bonaventurae et Abrahami Elzevier... ad diem 23. Febr. 1654*. Hagae 1654. MORRISH, P. S.: *A collection of 17th century book sale catalogues* = *Quaerendo* 1971. 35-45.

⁶ GULYÁS Pál: *Az Elzevieriek reszpublikái és rokonkiadványok a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Bp. 1912. (Könyvészeti tanulmányok)

⁷ Címe: *Respublica et Status Regni Hungariae*. Leiden 1634. (Apponyi, A.: *Hungarica. Bd. II*. München 1903. 828. sz.)

⁸ HARTZ, S. L.: *The Elseviers and their contemporaries*. Amsterdam - Brussels 1955. 38-40, 107.

az utókor számára. Hiszen az „Elzevier-formátum” valójában az átlagos 17. századi holland formátum: a „zsebkönyv” alak nem egyedül az ő kezdeményezésük volt. A betűk és a papíros anyagában sem lehetett nagy eltérés más holland nyomdászoktól, hiszen ugyanazokkal az anyagokkal (papírossal, ólombetűvel, eszközökkel) dolgoztak. Nagynevű betűmetsző, Christoph Van Dyck dolgozott az Elzevier nyomda számára, aki a betűmetszésben a „mediaevális” hagyományokat folytatta, igen magas színvonalon, bizonyos mértékben tovább is fejlesztve azt. A 17. század második felében napirenden lévő új, barokk („németalföldi”) betű kialakításában azonban mások tűntek ki: ebben a tekintetben az amszterdami Blaeu-ház előtte járt az Elzeviereknek, akik nem jeleskedtek az új, németalföldi típus elterjesztésében.⁹ Valószínű, Hartz szerint, hogy ha a Blaeu műhely állt volna fenn több, mint száz évig — úgy, mint az Elzevier — akkor az lenne ma híresebb.¹⁰ Enschedé, a hollandiai betűöntő műhelyek történetét kutatva arra a megállapításra jutott, hogy az Elzevierek betűtípusainak legnagyobb része nem egyedi, számukra metszett betű, hanem típusaik jelentős részét úgy vásárolták. Jelentős részük nem is hollandiai eredetű, hanem Frankfurtból származott.¹¹ Ennek ellenére, vallja Enschedé, nem csodálhatjuk eléggé az Elzevierek izléses, szép tipográfiajú nyomtatványait.

Összegezve, megállapítható, hogy az Elzevier-könyvek egységes tipográfiai stílusa a magas színvonal egyenletességét jelentette már a kortársaknak is. Mint nyomdászok is valószínűleg azért értek el olyan nagy hatást, mert egyúttal könyvkiadók is voltak, akik igen ügyes kiadói politikát folytattak. Sikereik számos összetevőjét említhetnénk. Egyrészt igyekeztek minél nagyobb területet hatásuk alá vonni — tehát a Németalföld több városában létesítettek egyidejűleg üzletet illetve műhelyt. Másrészt sok könyvet adtak ki, valószínűleg nagy példányszámban — erre utal a fennmaradt Elzevier-kiadványok nagy száma. Harmadrészt olyan modern üzleti fogáshoz is folyamodtak, amiben minden bizonnyal úttörőnek számítanak: elindították a *Respublika* sorozatot, amellyel az olvasót arra ösztönözték, hogy az első elolvasott vagy megvásárolt kötet után a sorozat többi tagját is megvegyék. Tartalmánál fogva — országleírás, egzotikus népek bemutatása — ez a sorozat biztos sikernek ígérkezett éppen a Németalföldön, ahol az ország adottságaiból eredően erre rendkívüli igény volt. Egyúttal, ami a protestáns Németalföldön a korabeli polgár szemében ugyancsak fontos lehetett: ebben a hosszú ideig működő műhelyben jól megalapozott, biztos és sikeres családi vállalkozást látott.

Az Elzevierek a kor szokásához híven nyomtatványaik címlapján megkülönböztető emblémát, nyomdászjelvényt alkalmaztak. Az alapító, Lodewijk Elzevier — és működésének legelső éveiben Isaac is — az ún. sasos emblémát használta, mégpedig három változatban.¹² A későbbiekben oly ismertté vált fát és

⁹ Ezt a véleményt első ízben KNER Imre fejtette ki. Az ő álláspontján van HAIMAN György is, *Tótfalusi Kis Miklós amszterdami mintalapja és a hollandi antikva* c. tanulmányában. *A betű mestere* c. kötetben. Bp. 1964.

¹⁰ HARTZ, i. m. 107.

¹¹ ENSCHEDÉ, i. m. 63–64, 76.

¹² *Catalogue d'une collection unique...* 421.

férfialakot ábrázoló emblémát Isaac, a leideni műhely vezetője kezdte használni 1620-ban (bár ebben az évben elvéve még a sasos emblémák is megjelentek.) 1621-től kezdve egészen a liedeni műhely megszűnéséig, 1712-ig a kiadványok túlnyomó többsége az Isaac által választott fás, férfialakos emblémával jelent meg.¹³ Abraham és Bonaventura Elzevier ritkábban a földgömböt ábrázoló emblémát is használták.¹⁴ Az amszterdami műhely pedig leggyakrabban a Minervát és fát ábrázoló, „Ne extra oleas” feliratot viselő nyomdászjegyet alkalmazta címlapjain hatféle változatban.¹⁵ Minthogy a leghosszabb életű és legtermékenyebb a leideni műhely volt, a többi Elzevier műhely emblémája nem vált olyan közismertté.

Az Elzevierek legkorábbi nyomdászjelvénye, az ún. sasos, antik emlékoszlopon álló sast ábrázol, amint hét nyilat tart egy nyalábban, felette a következő felirat olvasható a szalagban: „Concordia res parvae crescunt”. Ez az embléma — Willems értelmezése szerint — a holland köztársaság jelvénye és jelképe: a hét nyilat tartalmazó köteg annak a hét tartománynak a felbonthatatlan egységét jelképezi, amelyek a holland köztársaságot alkotják.¹⁶

Az a jelvény, amely jellegzetesen az Elzevierek nyomdászjegyévé vált — és amelyet 1620-tól 1712-ig használtak — szilfát ábrázol, amelyet szőlőfürtös tőke ölel körül. A fa jobb oldalán magányos, taláros férfialak, a fa bal oldalán szalagban ez a jelmondat: „Non solus”. Értelmezésére több megoldás is kínálkozik. A szőlővel párosított szilfa „pampiniüs amicta vitibus ulmus” olyan szimbólum, amelyet az antikvitásból vettek át. Willems értelmezése szerint jelentése ugyanaz, mint az előbbi jelvényben a nyilak kötege, vagyis arra szolgál, hogy az egyetértést, egyesülést, összhangot fejezze ki. A magányos, sétáló alak másik szimbólum. Szerinte azt jelképezi, hogy a bölcs beéri a magánnyal, mert az alkalmat nyújt neki magába szállni és saját gondolataival foglalkozni.¹⁷

Willems szerint ezek a szavak közelítik meg legjobban az embléma jelentését: „Je suis seul en ce lieu sans etre solitaire”. Ezt a kilenc változatban meglévő (különböző méretű, és némileg eltérő metszésű) emblémát mint „Solitaire” emblémát is említi az irodalom.

Davies ugyancsak az embléma antik eredetére utalt.¹⁸ A szilfának mint antik jelképnek értelmezését Plinius Secundustól tudjuk.¹⁹ A szilfa azok közé a fák közé tartozik, amelyeknek, ha a vihar letöri egy ágát, az a földbe téve újból kihajt. De olyan esetet is feljegyeztek, amikor Juno szent ligetében egy, az oltárra hajló szilfa kidőlt, majd csodálatos módon újból életre kelt. A monda szerint ettől kezdve a rómaiakat mindig hadiszerencse kísérte.

A kor elterjedt, kedvelt szimbóluma volt a fa, hiszen az amszterdami Elzevier műhelynek is a fát és Minervát ábrázoló metszete volt leggyakrabban látható a

¹³ Uo. 422 423.

¹⁴ Uo. 425.

¹⁵ Uo. 424 425.

¹⁶ WILLEMS, i. m. XC XCH.

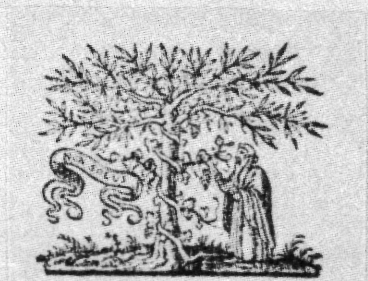
¹⁷ WILLEMS, uo.

¹⁸ DAVIES, D. W.: *The world of the Elseviers 1580 1712*. The Hague 1954. 155.

¹⁹ PLINIUS Secundus, C.: *Historia naturalis libri 37. Tom. 1 3. Lugduni Batavorum 1635. Elzevir. és úo.: A természet története*. Bp. 1987. 94 95.

a

b

c

d

I. kép. a M4 metszet (Elzevier, 1620–1627) b M11 metszet (Elzevier, 1641–1660) c Szenci Kertész Ábrahám metszete (RMK II 761, Várad 1651) = I. metszet; d Töltési István metszete (Arany temiénező, Komárom 1718) = IV. metszet

művek címlapján. Berard²⁰ azonban felhívta a figyelmet arra, hogy míg az amszterdami műhely emblémája olajfát ábrázol, „Ne extra oleas” felirattal, addig a „Non solus” feliratos embléma nem olajfát ábrázol, — bár a hosszúkás levelek alapján olajfának is hihetnénk, — hanem szilfát. Berard szerint az emblémának szilfát és szőlőtőkét ábrázoló része a két Elzevier unokatestvér együttműködését jelképezi (Abrahamét és Bonaventuráét), akiket a vérségi kötelék és a kereskedelmi kapcsolat egyaránt összefűz. Ugyancsak Berard szerint a magányos alak, aki a fa alatt látható, másik szimbólum: azt jelképezi, amit a tudós, elmélkedő férfiú Scipio szavaival mondhatna: „Se nunquam minus esse solum quam cum esset solus”, és aki élvezi visszavonultságának gyümölcsét. Kelehner a jobboldalt álló taláros férfit úgy látja, mint aki a szőlőért nyúl.²¹

Az embléma értelmezésével kapcsolatban meg kell említenünk azt a lehetőséget is, hogy a szilfát az Elzevier család nevéből származtatjuk. Hartz szerint ugyanis nagyon valószínű, hogy a család neve a St. Elmusvuur rongált alakja (amelyben az elmus = szilfa, vuur = tűz). Így kerülne a nyomdászjelvénybe a szilfa.²² Maguk az Elzevier család tagjai azonban nevüket „képre” úgy fordították le, hogy — ugyancsak nyomdászjelvényként — időnként égő fahasábokat ábrázoltak (csak rézmetszetes címlapokon, éppen a *Respublika* kötetek némelyikén található).²³ Ebben az utóbbi — általuk választott — értelmezésben nevük a holland else (= fa) és vuur (= tűz) szavakból tevődik össze.²⁴

Nem tagadva az embléma családnévből való eredeztetését, sem annak antik értelmezését, valószínű, hogy a 17. században, a protestáns Németalföldön a fára tekeredő szőlővessző más értelmezést is sugallt az olvasónak. A Biblia szerint ugyanis a fára tekeredő szőlővessző az egyházat, illetve annak tagjait jelképezi, abban az értelemben, ahogy Jézus mondta:

„Én vagyok az igazi szőlőtő, és az én Atyám a szőlőműves. Minden szőlővesszőt, a mely én bennem gyümölcsöt nem terem, lemetsz; mindazt pedig, a mely gyümölcsöt terem, megtisztítja, hogy több gyümölcsöt teremjen” (Jn 15.1-2)

és „Maradjatok én bennem és én is ti bennetek. Miképpen a szőlővessző nem teremhet gyümölcsöt magától, hanemha a szőlőtőkén marad; akképpen ti sem, hanemha én bennem maradtok.

Én vagyok a szőlőtő, ti a szőlővesszők: A ki én bennem marad, én pedig ő benne, az terem sok gyümölcsöt: mert nálam nélkül semmit sem cselekedhettek.” (Jn 15.4-5)

Lehetséges, hogy éppen az utolsó szavak adnak magyarázatot a „Non solus” jelmondatra — „nem egyedül”. A „Non solus”-t más értelmezésben az Újtestamentum más helyén is megtaláljuk:

„Imé eljő az óra és immár eljött, hogy szétoszoljatok, kiki az övéihez, és engem egyedül hagyjatok; de nem vagyok egyedül, mert az Atya velem van” (Jn 16.32)²⁵

²⁰ *Essai bibliographique sur les éditions des Elzeviers*. Ed.: BÉRARD. Paris 1822. 31. 46.

²¹ *Catalogus librorum Officinae Elzevierianae 1628... III.*

²² HARTZ, *i. m.* 22.

²³ Néhányak címlap-reprodukcióját GULYÁS Pál is közli. *i. m.* 28. 31. 48. l.

²⁴ *Essai bibliographique... Ed.: BÉRARD... 27.*

²⁵ A bibliai értelmezés részletes kifejtését ezúton is köszönöm TAKÁCS Bélának, a debreceni Református Kollégiumi és Egyházművészeti Múzeum igazgatójának.

vagyis „Non solus pater mecum”. Ilyen értelmezésben a fa alatt álló magányos férfialak taláros prédikátort vagy professzort ábrázol, aki ugyan egyedül áll, de a felirat szerint mégsem magányos, mert vele van az Úr.²⁶ A szőlőtőke már az ókorban kedvelt díszítőelem és vallásos szimbólum volt. Az Ótestamentum az eljövendő szerencsét a gyümölcsöt hozó szőlőtőkéhez hasonlította (Gen. 40.9; 49.11), míg fent láttuk, hogy az Újtestamentumban a szőlőtőke és szőlő parabolája a keresztség által megváltott gyülekezetet jelképezi. A protestáns művészetben a kereszt és a szőlőtőke a keresztséget és az Úrvacsorát jelképezi.

Attól kezdve, hogy Isaac Elzevier ezt a „Non solus” emblémát először használta, a legnépszerűbb, és az Elzevier-nyomatványokra legjellemzőbb emblémává vált, amelyet az Elzevier-család tagjai utoljára 1712-ben használtak. Willems, az Elzevier-kiadványokat számba vevő múlt századi bibliográfus tudomása szerint mindössze két olyan kötet van, amely, bár nem Elzevier-kiadvány, mégis az Elzevierek „Non solus” nyomdászjegyét viseli címlapján. Mindkettő még az Elzevier-officina fennállásának idejéből való és mindkettő feltünteteti a nyomdász nevét: az egyik egy 1656-ban Leidenben kiadott mű, Severyn Mathys nyomtatványa, a másik pedig Waesberghe amszterdami műhelyéből került ki 1672-ben.²⁷

Németalföldön kívül egyetlen alkalommal sikerült felfedezni az Elzevierek „Non solus” nyomdászjegyét: Joseph-Gérard Barbou, 18. század derekán működő párizsi nyomdász is alkalmazta (tehát az Elzevier-műhely megszűnése után.)²⁸

Mint hogy nem Elzevier-nyomatványon ilyen elvétve található ez a jellegzetes, „Non solus” feliratú embléma, érdekes, hogy Magyarországon a 17. században sűrűn, és a 18. században egy-egy alkalommal magyar nyomdászok alkalmazták. Mai ismereteink szerint legelőször Szenci Kertész Ábrahám 1650-ben²⁹ és legutoljára a kolozsvári Református Kollégium nyomdája 1794-ben.³⁰

Huszonhét alkalommal jelent meg címlapon, mintegy nyomdászjegyként, és e kiadványok mindegyikén a magyar nyomdász vagy nyomda neve is szerepel. Ezt az alábbiakban felsorolt huszonhét művet az Elzevier nyomdászjegy háromféle metszésű változata díszíti. Az emblémát leggyakrabban az 1650-es években használták Magyarországon, amikor egy időben két magyarországi műhely is alkalmazta.

Két nyomtatványt kivéve (az 1718. és 1794. évit) mindegyik az Elzevierek működése idején jelent meg. Szenci Kertész Ábrahám és Rosnyai János a leideni Abraham és Bonaventura ill. Johan Elzevier kortársa, az amszterdamiaké közül pedig Lodewijk és Daniél. Tótfalusi Kis Miklós és Töltési István a leideni Johan és Abraham kortársa volt — az amszterdami officina az ő idejükben már nem működött.

²⁶ HAIMAN György is ilyen értelemben írta le a „Non solus” emblémát: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és tipográfus*. Bp. 1972. c. művében, 86.

²⁷ WILLEMS, i. m. XCII., 456.

²⁸ LAURENT-VIBERT, R. — AUDIN, M.: *Les marques de libraires et d'imprimeurs en France aux 17e et 18e siècles*. Paris 1925. No 30. — A francia nyomdász ezt az emblémát 1754-ben használta.

²⁹ RMK I 840

³⁰ HÜBNER János: *Száz és négy válogatott bibliabeli históriák*. Kolozsvár 1794.

A címlapjukon Elzevier emblémát viselő hazai nyomtatványokat az alábbiakban a metszetek és nyomdászok szerint csoportosítva adjuk közre, megjegyezve, hogy természetesen csak a példány alapján megvizsgálható és címlappal is rendelkező példányokat vehettük számba, tehát ez a felsorolás nem lehet teljes.

I. metszet (1650–1794 között használták, első alkalommal *Szenci Kertész Ábrahám*, Váradon. Mérete: 31 × 37 mm.) (1c kép)

1650: RMK I 840 Sculteti, A.: Grünebergensis...	8°
1651: RMK I 854 Szenci Molnár A.: Sz. Dávid...soltárai	12°
RMK II 761: Eylshemius, A.: Spirituales pieae	8°
RMK II 762 Laetus, G.: In conversionem Pauli	8°
RMK II 764 Tofaeus, M.: Disputatio theologica	4°
1652: RMK I 863 Catechesis... mely sok keresztyén	8°
RMK II 784 Catechesis religionis...	8°
1653: RMK I 878 Approbatae constitutiones	2°
1654: RMK I 895 Gönczi Gy.: A'Sz. David prófétának	4°
1656: RMK I 914 Metamorphosis... Sig. Rákóczi — Változása...	4°
RMK II 866 Becher, G.: Orator extemporaneus	12°
RMK II 870 Csipkés G. C.: Disputatio theologica	4°
RMK II 871 Csipkés G. C.: Disputatio theologica	4°
1658: RMK II 918 Apácai Cs. J.: Disputatio philosophica	4°

Udvarhelyi Mihály, Szeben

1688: RMK I 1078 Szathmári Ötvös L.: Titkok jelentése	8°
---	----

Veresegyházi Szentyel Mihály, Kolozsvár

1669: RMK I 1085 Compilatae constitutiones	
1671: RMK I 1113 Compilatae constitutiones	2°
RMK I 1115 Csipkés Gy. K.: Pápistaság újsága	8°

Tótfalusi Kis Miklós, Kolozsvár

1694: RMK II 1777 Disciplina ecclesiastica	8°
1695: RMK II 1796 Nádudvari P.: Disputatio theol.	4°
1697: RMK II 1884 Mikó: Dissertatio theologica	4°
1698: RMK II 1918 Canones ecclesiasticae	4°
1701: RMK I 1628 Szenci Molnár A.: Discursus de summo	8°

Református Kollégium nyomdája, Kolozsvár

1794: Hübner, J.: Száz és négy bibliabéli...	8°
--	----

II. metszet (1658–1669 között használta Rosnyai János, Sárospatakon. Mérete: 42 × 55 mm.) (2b kép)

1658: RMK I 932 Catechismus, az az	8°
1669: RMK I 1096 Pósházi J.: Igazság istájpja...	4°

III. metszet (1700-ban használta Johann Brewer, Lőcsén. Mérete: 49 × 59 mm.)* (2c kép)

1700: RMK I 1590 Císio az az az astronomia	8°
--	----

IV. metszet (1718-ban használta Töltési István, Komáromban. Mérete: 31 × 40 mm.) (1d kép)

1718: Isten eleibe bocsájtott... arany temienező	8°
--	----

28 alkalmazás, ebből egy esetben nem címlapon.

Először Naményi Lajos³¹ figyelt fel arra, a váradi nyomdásatról írva, hogy Szenci Kertész Ábrahám az Elzevirek jelvényét használta nyomdászjegyként.

³¹ NAMÉNYI Lajos: *A nagyváradi nyomda története* = MKSz 1901. 280–296.

Ennek alapján azt a következtetést vonta le, hogy Szenci Hollandiában, az Elzevierek műhelyében tanulta ki a mesterséget, és így jogosultnak érezte magát az ő jelvényük használatára. Ugyanezt a gondolatot folytatta Jakó Zsigmond is, amikor Tótfalusi Kis Miklós Elzevier-jelvény használatáról írt, és megállapította, hogy Tótfalusi az Elzevier emblémáját — „talán szintén ebben a nagynevű műhelyben tanult más erdélyi tipográfusokhoz hasonlóan — saját nyomdászjelvényeként használta.”³² Valójában semmi jel sem mutat arra, hogy ez a szokás — tudniillik egy nagynevű officína emblémájának használata az ott mesterséget tanulók által — elfogadott, általános gyakorlat lett volna. Ha ez így volna, akkor egy-egy híres nyomtató-műhely jelvényét különféle nyomdahelyeken és különféle nyomdászok esetében újra és újra fellelhetnénk — de nem ez a helyzet. Másrészt, ha ez nem is általános, idegen nyomdászjelvények átvétele szórványosan Magyarországon is előfordult korábban, a 16. században pl. Huszár Gál vagy Mantskovit Bálint esetében. Ezekben az esetekben azonban nem azonosságról, inkább hasonlóságról beszélhetünk, mert az emblémák az átvétel folyamán egyes elemeikben módosultak az eredetihez képest.³³

Kissé kitekintve az Európa-szerte használt újabb kori nyomdászjelvényekre, megállapíthatjuk, hogy a fát és emberalakot vagy fát, és felirat-szalagot ábrázoló emblémák nem ritkák. Az Elzevierek jelvényét Hartz a 16. század folyamán Párisban és Genfben működő Estienne család emblémájából eredezteti. Ez a szóban forgó embléma valóban hosszúkás levelű fát ábrázol, de azokban a különböző változatokban, amelyekben ismerjük, mindig jelentőséget kap a fáról lehulló ág, és más a felirat is. A fa alakja igen hasonló ugyan, de míg az Estienne-ké olajfa volt, az Elzeviereké szilfa. Mindkét nyomdászjelvény változataiban azonos tendencia figyelhető meg: eleinte mindkét officína jelvényén a fa magasabb, szabálytalanabb alakú, míg a későbbiek során a metszetek egyre sűrűbb fát ábrázolnak és az emblémák rajza szinte négyszögletű teret tölt ki (1a és b kép.) Megjegyzendő, hogy az Estienne család legutoljára az 1600-as évek legelején használta ezt a fát, taláros alakot és „Noli altum sapere” feliratot ábrázoló emblémát, tehát az Elzevierek nyomdászokként való működésének idején már nem.³⁴ Estienne-nék tehát száz évvel korábban kezdték használni ezt a — feltehetően az Elzeviereket megihlető — emblémát, amelyről azonban a szőlő motívuma hiányzik.

De nem kizárólag az Estienne család használt az Elzevierek előtt fa-szimbólumot. A 16. századból ismerjük még Nicolas Chesneau, Pierre d’Huilliere, Frederic Morel, Philbert Hamelin és mások emblémáját, amelyek mindegyike fát ábrázol, más-más

³² Erdélyi féniks. *Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bev., jegyz.: JAKÓ Zsigmond. Bukarest 1974. 66.

³³ HUSZÁR Gál horgonyra tekeredő kígyót ábrázoló nyomdászjelvényének előképét számos genfi nyomtatványban, különböző nyomdászok műveinél megtalálni. (SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdásítás a 16. században*. Bp. 1964. 78.) — Mantskovit Bálint is használta ugyanennek az emblémának más változatát, de „Fáma” nyomdászjelvénye is idegen előzményekre vezethető vissza: Sigismund Feyerabend frankfurti könyvkiadó nyomdászjegyét követi, módosítva (SOLTÉSZNE, i.m. 97–98.)

³⁴ RENOARD, Ph.: *Les marques typographiques parisiennes des XVe–XVIe siècles*. Paris 1928. — HARTZ, i. m. 14–15. WIDMANN, Hans: *Der Drucker-Verleger Henri II Estienne*. Mainz 1970.

felirattal.³⁵ Magyarországon sem voltak ismeretlenek ezek az emblémák. 16. századi nyomdászaink közül ifj. Heltai Gáspár kétféle, fát ábrázoló nyomdászjelvényt is használt az 1580-as, 1590-es években. Ezek egyike a több alkalommal is előforduló, fát és a törzsére tekeredő kígyót ábrázoló nyomdászjelvény,³⁶ másik az a metszet, amely kinyúló kart ábrázol, amint vödörbe ültetett fát fog.³⁷ A Magyarországon is tevékenykedő Hofhalter Rafael is használt olyan emblémát, amely lombos fa törzsére tekeredő szőlőindát (vagy borostyánt) jelenít meg — mai tudomásunk szerint azonban magyarországi nyomtatványain egyetlen alkalommal sem, csak a Bécsben megjelenteken.³⁸

Maga Szenci Kertész is használt egy alkalommal egy másik, fát ábrázoló nyomdászjelvényt (az amszterdami Elzevierekét).³⁹ Csűrös Ferenc⁴⁰ és Benda Kálmán — Irinyi Károly⁴¹ is említette a debreceni nyomda 17. század végi könyvein szereplő, fát és taláros férfialakot ábrázoló nyomdászjelvényét. Míg Csűrös Ferenc ebben csak véletlen használatot, díszítési szándékot látott, addig Benda Kálmán és Irinyi Károly ebben és a hasonló, fát és sisakos nőalakot ábrázoló, ugyancsak egyik századvégi debreceni nyomtatvány címlapján megjelenő emblémában (az utóbbi felirata: „Et flore — et fructu”)⁴² egyfajta nyomdászjelvényt látott és használatukban tudatosságot fedezett fel — annak ellenére, hogy, amint azt megállapították, a későbbiekben ezeknek az emblémáknak egyike sem vált a debreceni nyomdának állandó nyomdászjegyévé.⁴³

Az első, taláros férfialakot ábrázoló debreceni emblémában éppen az Estienne-család nyomdászjelvényét ismerhetjük fel: a párisi Charles Estienne által pl. 1559-ben és a genfi Estienne család 1604-ben használt emblémájának csaknem pontos tükröképe.⁴⁴ De minthogy — úgy érezzük — az elődök emblémájának átvétele nem volt tudatos, sőt, inkább az azonosságot is igyekeztek eltüntetni, ezért az írásszalagból a debreceni nyomtatványok mindegyikén hiányzik a mottó: a szalag üresen van hagyva.⁴⁵

Hasonlóképpen, ha akár Rosnyai, akár Szenci Kertész csak véletlenszerűen, mintegy a címlap díszítésére használták volna fel az Elzevier-emblémát, akkor a szalag szövegét akár kitörölhették volna. Ezzel szemben a nyilvánvalóan utánmetszésnek látszó sárospataki metszeten mégis vették a fáradságot, és a szalagba

³⁵ Az egyéb, fát ábrázoló nyomdászjelvényeket l.: RENOARD, *Ph. i. m.* 167—169, 664—670, 790—798. — HEITZ, Paul: *Genfer Buchdrucker- u. Verlegerzeichen im XV., XVI. und XVII. Jahrhundert.* Strassburg 1908.

³⁶ RMNy 626 (1589), RMNy 627 (1589), RMNy 691 (1592), RMNy 866 (1600)

³⁷ RMNy 719 (1593)

³⁸ MAYER, A.: *Wiens Buchdrucker-Geschichte, Bd. I.* Wien 1883. 86. — Közli NAMÉNYI is, *i. m.* 173.

³⁹ RMK I 970, az Újtestamentum címlapján

⁴⁰ CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története 1561—1911.* Debrecen 1911. 169.

⁴¹ BENDA Kálmán — IRINYI Károly: *A négy száz éves debreceni nyomda.* Bp. 1961. 40. kép. 36. 313.

⁴² RMK II 1562 (A nyomdászjegyet az utrechti Waesberghe műhelyével sikerült azonosítani)

⁴³ A 18. század folyamán még legalább egy alkalommal, 1737-ben használta ezt a jelvényt Szathmári Pap Sándor nyomdász, Kolozsvárott.

⁴⁴ RENOARD, *i. m.* 96., 303. ill.

⁴⁵ Lásd debreceni előfordulásait: RMK I. 1229. és RMK I. 1501.

belevésték a „Non solus” szavakat. Tehát az embléma — szövegével együtt — valamely üzenetet, tartalmat hordozhatott használói (és olvasói) számára. Már a kérdéssel foglalkozó más kutatók is felhívták a figyelmet arra, hogy a 17. század második felétől egyes díszek, vignetták olyan üzeneteket, kódokat hordoztak a korabeli olvasók számára, amelyek jelentése mára, sajnos, nagyrészt elveszett.⁴⁶

A 17. század első feléből magyarországi nyomtatványon egyetlenegy nyomdászjelvény háromféle változatának használatáról van tudomásunk, az is Mantskovit Bálint „Fáma” nyomdászjegyének másodlagos felhasználása Klösz Jakab által, illetve egy másik Fáma-metszet egy lőcsei Brewer-féle nyomtatványon.^{46a} A fentiekén kívül 1650-ig semmiféle nyomdászjelvény nem került — mai ismereteink szerint — Magyarországon nyomtatott könyv címlapjára. (A debreceni nyomtatványok némelyikén megjelenő bárányt és zászlót ábrázoló ovális embléma ugyanis nem nyomdászjelvény, hanem Debrecen város címere.) Ebből a körülményből arra következtethetünk, hogy hazai nyomdáinknál és nyomdászainknál a nyomdászjelvény nem vált gyakorlattá. Ezt figyelembe véve önmagában is érdekes jelenség, hogy 1650-től kezdve egy csapásra elszaporodtak a nyomdászjelvények — mégpedig a kivétel nélkül fát ábrázoló nyomdásznyelvények.

A továbbiakban, kissé közelebről megvizsgálva az Elzevier-emblémát alkalmazó magyar nyomdászok személyét és munkásságát, arra próbáltunk fényt deríteni, hogy vajon csak véletlen volt-e a század második felében a „Non solus” embléma gyakori föl-fölbukkanása, vagy esetleg mélyebb értelmet is hordozott?

Az Elzevieriek „Non solus” emblémáját 1650 és 1794 között mint láttuk, nyolc magyar nyomdász használta. Számunkra különösen egy-egy metszet elsődleges használója érdekes: tehát az I. metszet esetében Szenci Kertész Ábrahám, míg a II. és IV. esetében csak elsődleges felhasználóról tudunk. Az I. metszetnél ugyanis a későbbi nyomdászoknál azt is számításba kell venni — a szándékosságát sem tagadva —, hogy azt a betű- és díszkészletet használták, ami az elődjüktől rendelkezésükre állt. Míg az elsődleges felhasználó, Szenci Kertész, Rosnyai és Töltési esetében a kezdeményezés az övék lehetett, ti. hogy beszerezzenek egy metszetet, vagy metszőkkel elkészíttessék valamely minta után.

Az embléma első magyarországi használójának Szenci Kertész Ábrahámnak nyomtatványait díszíti legnagyobb számban ez a jelvény (I. metszet) (1c kép.) Szenci Kertésszel kapcsolatban a szakirodalom Naményi Lajos nyomán azon a véleményen van, hogy a nyomdász mesterséget Hollandiában tanulta,⁴⁷ mindezen azonban mindeddig semmilyen bizonyíték nem került elő. Mint említettük, azt a feltételezést, hogy az Elzeviereknél tanult, éppen arra alapozták, hogy az ő nyomdászjegyüket használta. Mégis valószínűnek látszik, hogy valóban Hollandiában tanulta ki a nyomdászatot, hiszen ebben a korszakban különösen élénk volt Kelet-Magyarország és Erdély illetve a Németalföld szellemi kapcsolata.

⁴⁶ WALTHER, Karl Klaus: *Köln: bei Peter Hammer. Befunde zu einem fingiertem Impressum.* = Zentralblatt für Bibliothekswesen, 1979. 302–307.

^{46a} Klösz 1609 és 1641 között hat alkalommal használta az alábbi nyomtatványokon: RMNy 975, RMNy 987, RMNy 988, RMNy 1073, RMNy 1171 és RMK II 567; Lőcsén Brewer egy izben, l. RMK II 689.

⁴⁷ NAMÉNYI *l. m.* 282.

Szenci Váradon 1640-ben kezdett nyomtatni, korának európai színvonalán. Mesterségbeli tudását az egy emberöltővel későbbi kortársak is elismerték, ezt bizonyítja Pápai Páriz Ferenc Tótfalusi Kis Miklóshoz írt levelének egy részlete is, amelyben a magas művészi színvonalon dolgozó külföldi mesterekkel, Blaeuval, Plantinnel és az Elzevierekkel egy sorban említi „Szenci Kertész Ábrahámot, a hasonlóképpen tudós férfit”.⁴⁸

Nyomdája a kezdetektől fogva egészen 1660-ig tartó váradi működése idején igen termékeny volt, vallásos művek, alkalmi kiadványok, közigazgatással kapcsolatos nyomtatványok hosszú sora jelzi működését. A puritánus eszmék 1650-től kezdve dominálnak kiadványaiban. Első alkalommal éppen ebben az évben használta fel egyik nyomtatványának címlapján az Elzevierek „Non solus” jelvényét. Az 1640-es évek végétől kezdve, amikor II. Rákóczi György fejedelem egyre nyiltabban a puritánus eszmék ellen fordult, a református belső megújulás szellemi központja Várad és Sárospatak lett. Bár — amint azt Kéki Béla megállapította — semmi közvetlen bizonyítékunk nincs arra, hogy a puritánus eszméket Szenci Kertész is magáévá tette volna,⁴⁹ közvetett bizonyítéknak mégis elég meggyőző, ha Szenci rokonszenvét a sajtójából 1650 után kikerült számos, jórészt angol szerzőktől fordított puritánus könyvön mérjük le.

Amikor Várad török kézre kerülése után — rövid kolozsvári tartózkodás után — Szenci Kertész véglegesen Szebenben telepedett meg, a kiadványok száma megritkult és a tipográfia színvonala sem érte el a korábit. 1667-ben bekövetkezett halála után műhelye vezetését korábbi nyomdászlegénye, Udvarhelyi Mihály vette át. Képzéséről, tanulmányairól semmit sem tudunk. 1668-ban, egyetlen alkalommal használta az Elzevier-nyomdászjegyet.

Szenci Kertész műhelye 1668 után Kolozsvárra került, a református egyház kezelésébe és Veresegyházi Szentyel Mihály lett a nyomda vezetője. Az ő személyében ugyancsak jól képzett nyomdászt és elsősorban könyvkötőt ismerhetünk meg. Hogy nyomtatványainak tipográfiája mégsem közelíti meg Szenci Kertész munkáinak színvonalát, azt a készlet leromlott állapota magyarázza (ekkor már negyven éve voltak használatban Szenci Kertész betűi és díszei). Nevezetessé az utókor számára elsősorban könyvkötő művészete tette: Effmurdt Jakab és Szenci Kertész Ábrahám után ő is az erdélyi legyeződíszes könyvkötés egyik legkiválóbb mestere volt.⁵⁰ Mai ismereteink szerint három ízben alkalmazta nyomtatványainak címlapján az Elzevier-emblémát.

Ugyanezt a Kolozsvárra került nyomdakészletet az 1690-es években — saját metszésű betűtípusaival gyarapítva — Tótfalusi Kis Miklós használta. Tótfalusi hollandiai éveivel és ottani munkásságával részletesen foglalkozott a szakirodalom. Azt is tudjuk róla, hogy első mesterségbeli tapasztalatait az Elzeviereknél szerezte, bár utóbb az amszterdami Blaeu műhelyben tanulta ki a betűmetszés művészetét.

⁴⁸ Erdélyi féniks... 288.

⁴⁹ KÉKI Béla: *Szenci Kertész Ábrahám, a magyar puritánus mozgalom szolgálatában*, in: *Ötszáz esztendő*. Bp. 1974. 47–57.

⁵⁰ HERPEI János: *A legyeződíszes könyvkötés kolozsvári mestere* [Veresegyházi Szentyel Mihály] = MKsz 1957. 155–156.

Már Jakó Zsigmond⁵¹ és Haiman György⁵² is megállapította, hogy nyomdász-jelvényként Kolozsvárott több alkalommal az Elzevierek emblémáját használta, és azt is felismerték, hogy a metszet nem sajátja volt, hanem minden bizonnyal elődjétől, Szenci Kertész Ábrahámtól szállott reá. Tótfalusi fennmaradt kiadványai közül öt esetben használta ezt az emblémát. A 18. század végén még egy alkalommal, 1794-ben is használta ezt a jelvényt a kolozsvári Református Kollégium nyomdája. Biztosak lehetünk abban, hogy a 18. század végére e jelvényt már csak mint díszet használták, jelentése elkopott.

Éppen Szenci Kertész Ábrahám tevékenységével egyidőben, a puritanizmus másik fellegvárában, Sárospatakon, Rosnyai János nyomdászmester is alkalmazta nyomtatványai címlapján az Elzevier-emblémát (II. metszet) (2b kép). Erre már Takács Béla⁵³ és Haiman György⁵⁴ is felfigyelt. Rosnyai tanulmányairól, amint azt Takács Béla megállapította, semmit sem tudunk. Nevéről ítélve felvidéki származású lehetett és mesterségét valamelyik felvidéki nyomdában tanulhatta, Lőcsén, Bártfán vagy Kassán, bár személyét illetően e három könyvnyomda történetéről írt monográfiák sem adnak tájékoztatást. Mindössze annyit tudunk tehát, hogy Patakra érkezésekor, 1656-ban szakképzett mester, kiváló nyomdász volt. Esetleges hollandiai tanulmányairól semmi adatunk sincs. Puritánus rokonszenvét azonban bőven bizonyítják a sajtójából kikerült ilyen szellemű munkák. Az Elzevieres nyomdászjegyet tudomásunk szerint először 1658-ban használta. A metszet valószínűleg nem elődjétől, Renius Györgytől származott hozzá, mert teljesen új, hibátlan állapotban lévő metszetnek látszik.

Amikor Rosnyainak és a tipográfiának Sárospatakról menekülnie kellett, Báthory Zsófia reformátusokat sújtó intézkedése nyomán, Rosnyai a műhelyt Debrecenbe menekítette, maga pedig Kolozsvárra ment. Csak a debreceni mester, Karancsi György halála után szegődött Debrecenbe. Itt ugyan kéznél volt a — külön kezelt — sárospataki tipográfia, de a „Non solus” jelvényvel Rosnyai nyomtatványain a továbbiakban nem találkozunk. Rosnyai Debrecenben 1677 és 1682 között dolgozott, munkásságáról Benda Kálmán és Irinyi Károly elismeréssel írnak, megjegyezve, hogy a nyomtatás egyenetlensége valószínűleg nem az ő bűne, hanem annak oka a nyomdai anyag rossz állapota lehetett. Mesterségbeli jártasságát sárospataki nyomtatványai bizonyítják.

Ha nem is olyan mértékben, mint Váradon vagy Sárospatakon, a puritánus eszmék az 1660—1680-as években mégis fórumot kaptak a debreceni nyomda kiadványai között, a tankönyvek sorában. A kollégiumi ifjúság rokonszenvezett a puritánus eszmékkal, s tanáraik előadásainak közreadásában még anyagi áldozatot is vállalt, ahogy ezt egyes művek ajánlása tanúsítja. Így jelentek meg az 1660-as évektől kezdve Karancsi majd Rosnyai munkássága idején Mártonfalvi György munkái. Mártonfalvi munkássága nyomán 1660-tól húsz éven át a puritánus eszmék továbbéltek az ő teológiai tanulmányaiban.⁵⁵

⁵¹ *Erdélyi fények*... 66.

⁵² HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós*... Bp. 1972. 86.

⁵³ TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. 37, 48.

⁵⁴ *I. m.* 86.

⁵⁵ BENDA Kálmán — IRINYI Károly, *i. m.* 38, 50.

a

b

c

2. kép. a M7 metszet (Elzevier, 1627—1693) b Rosnyai János metszete (RMK I 932, Sárospatak 1658) = II. metszet; c Johann Brewer metszete (RMK I 1590, Lőcse 1701) = III. metszet

Debrecenben után, 1683 és 1685 között Töltési István vezette a műhelyt. Róla, az előző nyomdászokhoz képest viszonylag sokat tudunk, és ez nagyrészt Tótfalusi Kis Miklósnak köszönhető, aki Töltésit Amszterdamban a betűmetszés művészetére tanította. Töltési Istvánt, aki kompaktorból lett nyomdász, a debreceni városi tanács 1681-ben Hollandiába küldte, hogy kitanulja a nyomtatást és betűmetszést. A híres Blaeu-officinába ment, ahol azonban nem vállalták kitaníttatását, így Tótfalusi Kis Miklós amszterdami műhelyében tanulta meg a betűöntést és betűmetszést. Tótfalusi kevés elismeréssel ír betűmetsző tudományáról. Hazatérése után ugyan itthon metszett 1684—1685-ben egy betűkészletet,⁵⁶ de azután, hogy a nyomda éléről elkerült, nem volt aki ezt javítsa, pótolja.

Ha Tótfalusi — a maga mércéje szerint — nem is tartotta sokra Töltési mesterségbeli tudását, azt el kell ismernünk, hogy nem sok olyan magyarországi nyomdászról tudunk, aki maga metszette betűvel nyomtatott volna: valójában Tótfalusin és Töltésin kívül egyről sem tudunk.

Az 1680-as években Töltési még egyszer megpróbálta a debreceni nyomdát a puritanizmus szolgálatába állítani: kiadta Amesius több munkáját,⁵⁷ Debreczeni István Perkins-fordítását.⁵⁸ 1685-ben azonban távoznia kellett a nyomda éléről. Éppen Amesiusnak, az angol puritanizmus elveit tolmácsoló két kötetével hívta ki Apafi fejedelem haragját. Puritánus rokonszenve miatt Apafi elűzte Debrecenből, és nevét legközelebb egy 1711. évre szóló kalendáriumban olvashatjuk, mint komáromi könyvnyomtatóét. Kalendárium-kiadási privilégiuma alapján feltételezhető, hogy 1705-ben már Komáromban volt. Ennél korábbi adat Töltési sorsát illetően nem áll rendelkezésünkre. 1686 és 1704 közötti éveire, tartózkodási helyére vonatkozóan semmi támpontunk sincs.

Komáromi nyomtatványai közül keveset ismerünk. Számunkra legérdekesebb az 1718-ban kiadott *Arany temiénező*, amely címlapján az Elzevier-jelvénnel jelent meg (IV. metszet) (Id kép). Nincs nyoma annak, hogy már Debrecenben is használta volna. Mai ismereteink szerint ennek a metszetnek ez az egyetlen előfordulása.

Néhány szót magukról a metszetekről, mintegy adalékként a 17. századi magyarországi könyvdíszítéshez, amelyről teljes áttekintésünk — szemben a 16. századdal — mostanáig nincs.

Mindenekelőtt megállapítható, hogy a magyarországiak az Elzevierek által használt kilencféle metszet egyikével sem egyeznek pontosan. Tartalmi módosítás ugyan nincs egyikén sem, de a rajz más. A nyolc magyarországi nyomdász, mint

⁵⁶ Kétséges, hogy teljes betűsorozatot metszett-e vagy csak bizonyos hiányok pótlására, a meglévő készlet kiegészítésére metszett-e betűket. Levelét, amelyben 1685-ben arról ír, hogy „betűm nem volt elegendő; úgy kellett metszenem újonnan és öntenem, miért egyszersmind mind sculptor és fusor vagyok . . .” CSFRÖS Ferenc (*i.m.* 109, 128) BENDA – IRINYI (*i.m.* 34, 273) és JAKÓ Zsigmond (*Erdélyi fények*, 456, 460.) egyaránt úgy értelmezték, hogy teljes, új betűsorozatot metszett. BENDA Kálmán – IRINYI Károly ugyan megjegyzi, hogy „Töltési készletében nem tudjuk különválasztani az Amszterdamban vásárolt és az általa metszett betűket”. Valóban, e kérdésre meggyőző választ csak a debreceni betűtípusok alapos vizsgálata hozhatna.

⁵⁷ RMK II 1562, RMK II 1563

⁵⁸ RMK I 1330

láttuk, nem nyolc különböző metszetet használt, hanem csak négyfélét. Az I. metszet volt legtovább és legsűrűbben használatban: 1650-től 1794-ig. Érdemes összehasonlítani az 1650-ben még élesrajzú metszetet azzal az állapottal, ahogyan pl. Tótfalusi nyomtatványain megjelenik. Ez a metszet az Elzeviek M 11-es⁵⁹ „Non solus” metszetéhez áll legközelebb, bár nem teljesen azonos azzal (1b kép). Nyomdai dúca Kolozsvárott azután is megmaradt, hogy többé könyvdíszként nem használták, amint az nyomon követhető a kolozsvári Református Kollégium tipográfiájának 1805. évi inventáriumából. Ebben az inventáriumban az Elzevier-emblémának, a többi dúchoz hasonlóan, lenyomata is megtalálható.⁶⁰

Kérdés, hogy a váradi nyomdának már 1650 előtt, tehát az 1640. évi nyomdaalapítás idején is megvolt-e felszerelésében ez a metszet, vagy csak 1650-ben szerezte-e be Szenci Kertész, újonnan?

Méretében és rajzában nagyon hasonló, de mégsem azonos a fentivel a Töltési István által használt, még 1718-ban is meglehetősen jó állapotban lévő embléma (IV. metszet). Az I. metszettel összehasonlítva némi eltérés csak a szőlőfürt rajzában és egy-egy kinyúló falevélen látható. Ez a metszet is leginkább az Elzeviek M 11-es metszetéhez áll közel, stílusa azzal teljesen azonos, amint Szenci Kertészé is (1. kép). Töltésinél a rajz kissé jobban kitölti a képzeletbeli négyszöget, mint Szenci Kertésznél. Valószínűbbnek látszik, hogy az I. és IV. metszet külföldről származik, nem hazai munka.

Méretében is és rajzában is szembetűnően eltér Szenci Kertésztől és Töltésitől is a Rosnyai János által használt II. metszet. Az előbbieknél jóval nagyobb, éles metszésű, finoman sávozott. A metsző a faágakat és növényeket kissé sematikusabban, de naiv bájjal ábrázolta. Méretében is, stílusában is leginkább az Elzeviek M 7-es metszetére hasonlít (2a kép), a férfialak az M 9-esre is. Az Elzevieknek ezen a két metszeten található a férfialak kezének az a jellegzetes tartása, amelyet a — véleményünk szerint hazai — mester is átvett. E két előkép valamelyike szolgálhatott mintául: ezek valamelyikének hazai mester által készített sikeres utánmetszése lehet a Rosnyai által használt II. metszet.

Ezzel szemben — valószínűleg ugyancsak az M 7-esnek — gyenge utánmetszése az, amelyet Johann Brewer használt egy ízben (2c kép). A metszet nem is látszik újnak, inkább nagyon is elhasznált, kopott, annak ellenére, hogy Brewer csak egyetlen alkalommal használta mai ismereteink szerint. E metszeten másképpen helyezkedik el a taláros férfialak is, amennyiben az összes ismert (akár holland, akár hazai) metszettől eltérően, kissé lehajtott fejjel és nem teljesen profilból áll. Ennek a metszetnek inkább eredetét volna érdekes ismerni, hogy ki használhatta Brewer előtt, és honnan került a lőcei nyomdászhoz, aki — minthogy a kötet belsejében alkalmazta — nyilván nem nyomdászjegyként fogta fel. Összeállításunkban csak a teljesség kedvéért említettük.

⁵⁹ Ezt a jelölést használta F. BRUNETIÈRE az Elzeviek különböző metszésű nyomdászjegyeinek megkülönböztetésére: *Catalogue d'une Collection unique...* Paris 1896. c. művében.

⁶⁰ A leltárt kivonatossan közölte HAIMAN György: *Nicholas Kis, a Hungarian punch-cutter and printer.* Bp.—San Francisco 1983. c. művében, 438–439, 156–157. A dúc lenyomata a leltár 64. lapján található (a XXX. dísz.).

Kérdéses a metszetek eredete. Rosnyai esetében tehát valószínűleg hazai másolásról, utánmetszésről van szó, Brewernél szintén, de Szenci Kertésznél és Töltésinél a metszet rajza, stílusa, kivitelezése annyira hasonlít az Elzevierek által használt egyik emblémához, hogy németalföldi eredetük nagyon valószínű. Amint már szó volt róla, nem ismert olyan gyakorlat, hogy azok, akik egy bizonyos műhelyben sajátították el a nyomdászat mesterségét, joggal használták volna az officína nyomdászjegyét. Ha viszont más díszekhez hasonlóan ilyen metszeteket is a könyvkereskedelem központjaiban szabadon lehetett vásárolni, akkor érdekes, hogy Európa-szerte nincs számos más olyan nyomtatvány, amely címlapján az Elzevier-jelvényt viselne.

Mi lehetett az az üzenet, amelyet az Elzevier embléma közvetített? Itt néhány szóval vissza kell térnünk az embléma jelentésének értelmezéséhez.

Valószínű, hogy a „Non solus” nyomdászjegyben hazai református nyomdászaink nemcsak a németalföldi állam egységét látták, talán nem is annyira az antik értelmezés (az elmélkedés) volt gondolatébresztő számukra. Inkább a szimbólum bibliai jelentése ragadhatta meg a Biblia állandó közelségében élő református nyomdászaink figyelmét, amelyben különös hangsúlyt kaphatott a „Non solus” felirat. Már nem tudjuk pontosan kideríteni, hogy a „Non solus” mottóhoz a „nem vagyok egyedül, mert az Atya velem van” szavakat egészítették-e ki a gondolatot értő olvasók, vagy a „nálam nélkül semmit sem cselekedhettek” értelműt. Anélkül, hogy messzemenő következtetést vonnánk le az embléma nyomdászjelvényként való használata és a művek tartalma között, megemlítendő, hogy a 27 mű közül 21 vallásos tartalmú, és mindössze 6 egyéb: alkalmi vagy államigazgatással kapcsolatos nyomtatvány.

Feltételezzük tehát, hogy az embléma magyarországi használóinak valószínűleg bibliai üzenetet hordozott ez a metszet. Megkockáztatjuk azt a kérdést, hogy ha nem egyszerűen nyomdászjelvényről van szó, akkor — bár erre közvetett bizonyítékokon kívül semmi kézzelfogható adat nem áll rendelkezésünkre — vajon nem puritánus szimbólummal van-e dolgunk? Az emblémát használóknak két közös vonását ismerjük: puritánus rokonszenvüket és nyomtatványaik magas művészi színvonalát. Meg kell ugyanis említeni, hogy hazai használatuk egyfajta magasabb tipográfiai színvonallal is együttjárt, hiszen alkalmazói éppen a korszak legkiválóbb hazai nyomdászai voltak. Tehát az embléma használata szinte az Elzevier-officina normáihoz való igazodást is jelentette. Nem véletlen, hogy akár Szenci Kertész akár Tótfalusi esetében a címlapok szerkesztésében igen sok hasonlóságot találni az Elzevier-nyomtatványokkal (3—4. kép).

Az említett, Elzevier-emblémát viselő hazai nyomtatványok mindegyikére jellemző a takarékos díszítés, tipográfiai igényesség és szépen megformált, nem túlszűfolt címlap. Míg például Szenci Kertész a negyedret nyomtatványok nagy részét nyomdai cifrákból összeállított kerettel díszítette (Sárospatakon Rosnyai gyakorlata ugyanez volt), addig az Elzevier nyomdászjelvényvel ellátott kötetek szinte mindig — két kivételtől eltekintve — címlapkeret nélkül jelentek meg. Formátumuk legnagyobb részét 8° (12 esetben), gyakran 4° (10 esetben), és ritkán fólió vagy 12° (3, illetve 2 alkalommal). Tótfalusi 4° és 8° nyomtatványoknál használta ezt az emblémát, szintén címlapkeret nélkül (Tótfalusi címlapon egyébként is kevésbé használta a nyomdai cifrákat, mint elődei). A Tótfalusi

PETRI MOLINÆI,
S. S. Theol. Doct. & Profess.

ANATOMIE MISSÆ;

Docens authoritate Sacræ Scripturnæ, & testi-
monii Veteris Ecclesiæ, Missam pugnare
cum verbo Dei, & avertere homi-
nes à via Salutis.

Latino sermone donata

à

LUDOVICO MOLINÆO,
Auctoris filio.

Lugd. BATAVOR.
Ex Officina Elzeviriorum.
cdo loc xxxvii.

Isten eleibe föl-botsátando Leiki
jo illatokkal tellyes

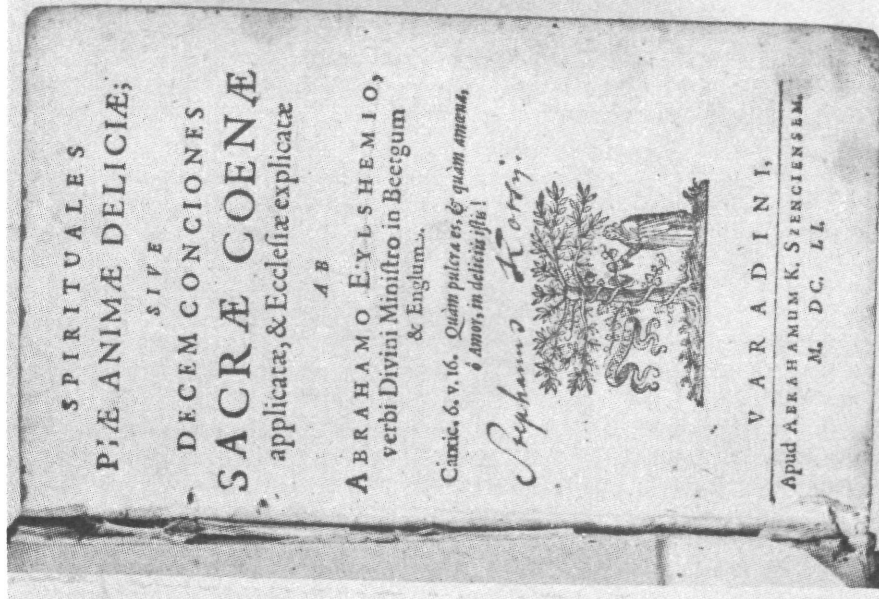
ARANY TEMIENEZŐ.

Az az:
A kegyes könyörgő lelkek-
nek minden féle fizükégi felől
Istenhcz fel-nyujtando áhítatos és
buzgo Imádlági.

KOMAROMBAN,
Nyomtat: TÖLTÉSI ISTVÁN költsgével.
M. DCC. XVIII.

3. kép. (kicsinyítve)

DISCURSUS
 DE
 SUMMO BONO,
 A

LEG-FÖBB JÓRÓL,
 Mellyre e' Világ mindenkoron se-
 rényen és valóban vagyódik.

A Biblias és Világi sokféle Hísfioriak-
 ért és Példákert olvasásra kedves és
 hasznos.

Mellyet Deákbold Magyariré fordított SZENTZS
 MÓLNAR ALBERT.

És most a közönséges hazánkra Világra
 hoztatott

nyomdájából kikerült két Elzevier-emblémás disputáció szinte a megtévesztésig hasonlít az Elzevirek Leidenben kiadott disputációihoz — minthogy a 4° formátumot ők is gyakran alkalmazták disputációk esetében.

Az elmondottakból arra a megállapításra juthatunk, hogy az Elzevier-nyomdászjeggyel együtt hazai nyomdászaink egyfajta könyvformátumot és könyvdíszítési sémát is átvettek, amely a sok túlsúfolt, szöveggel teletömött és igénytelen díszítésű könyvcímnap után megújítóan hatott a 17. század magyarországi könyvművészetre. Az Elzevirek hatása olyan nagy volt, a már említett sikeres könyvkereskedői, kiadói, könyvnyomtatói tevékenységük eredményeképpen, hogy Kelet-Magyarorszáig és Erdélyig érezttette hatását. Az Elzevier-család munkássága ily módon Magyarországon hosszú időre nyomot hagyott, és emlékeztetőül sok 17. századi címlapon szembeötlik az Elzevirek nyomdászjegye — talán mint a toleráns szellemű Németalföld jelképe, mint a tudományosságé, vagy mint a Németalföldről beszivárgott puritánus eszmék egyik szimbóluma.

V. ECSEDY, JUDIT

Das Buchdruckerabzeichen der Elzeviere in Ungarn

Die Verfasserin untersucht, wie das charakteristische Buchdruckerzeichen der Elzeviere, 17. und 18. Jahrhundert in Ungarn auch von ungarischen Buchdruckern benutzt wurde. Als erster benutzte es Ábrahám Szenci Kertész 1650. zuletzt die Druckerei des Reformierten Kollegiums von Kolozsvár (Klausenburg) 1794. Seit 1650 vermehren sich die Buchdruckerzeichen plötzlich in Ungarn, obwohl das bei unseren inländischen Druckereien nicht üblich war. Die Studie zählt die 27 Werke auf, auf deren Titelblatt die drei Varianten des Elzevier-Emblemas als Buchdruckerzeichen vorkommen. Nach der Analyse der Tätigkeit der ungarischen Buchdrucker, die das Elzevier-Emblem benutzten, erklärt die Verfasserin das oftmalige Vorkommen des Emblems dadurch, dass die inländischen Buchdrucker, die mit dem Puritanismus sympathisierten und Drucksachen von hohem Niveau erzeugten, diese Buchdruckerabzeichen als puritanische Symbole auffassen konnten.

Schedius Lajos és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság

Aranka György még az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság megalakulása előtt élénk levelezési kapcsolatban állt néhány magyarországi értelmiségivel és a tudományok iránt érdeklődést tanúsító arisztokráciával. Id. Ráday Gedeonnal,¹ Prónay Sándorral,² Batsányi Jánossal,³ Kazinczy Ferencel,⁴ Kovachich Marton Györggyel⁵ folytatott levelezése révén betekintést nyerhetett a magyarországi tudományos igyekezetekbe és segítette a tájékozódásban az erdélyi származású pesti orvostanhallgató Soós Márton⁶ is.

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tervének kidolgozásakor Magyarország viszonylatában elsősorban rájuk számított, de határozott szándékában állt magyarországi ismeretségi körét tovább bővíteni, amire annál is inkább szüksége volt, mert időközben a társaság tényleges létrehozásáig id. Ráday Gedeon meghalt, Kazinczyval a kapcsolata megromlott, és 1793 tavaszától elmaradtak — ma még ismeretlen okokból — a Batsányi levelek is. Aranka György 1794 nyár végén magyarországi útra indult azzal a nem titkolt szándékkal, hogy az Erdély történetével kapcsolatos kéziratok felkutatása és lemásolása mellett új tagokat nyerjen meg az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnak.

A kedvezően alakuló magyarországi-erdélyi tudományos kapcsolatok lendületét váratlanul megtörte a leleplezett Martinovics összeesküvés nyomán kibontakozó terrorhullám. A letartóztatások első híreit Aranka még Pesten éli meg, a helyszínen értesül az összeesküvés szálainak felgöngyölítéséről. Aranka magyarországi tartóz-

¹ Id. Ráday Gedeonnak Arankával folytatott levelezése publikált. (L. LADÁNYI Sándor: *Aranka György levelei Ráday Gedeonhoz*. Acta Historiae Literarum Hungaricum. XIII. (1973) 159–171. és ENYEDI Sándor: *Id. Ráday Gedeon levelei Aranka Györggyhöz*. Irodalomtörténet, 1981/3. sz. 698–718.

² Prónay Sándor Arankával sok levelet váltott, de leveleiből eddig mindössze 3 jelent meg nyomtatásban. (L. Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár) 1970./1.sz. 190–194.1.)

³ Batsányi (Bacsányi) János (1763–1845) Arankához írott leveleit Toldy Ferenc adta ki 1865-ben (Bacsányi János költeményei, válogatott prózai írásaival.)

⁴ Kazinczy Ferenc (1759–1831) Arankához írott levelei a Kazinczy Ferenc levelezése (Budapest, 1890–1891) I–II. kötetében található.

⁵ Aranka hozzá írott leveleinek csak egy része jelent meg nyomtatásban. (1. Figyelő, 1878. V. 145–154.1.) A többi publikálatlan Aranka levél az OSZK kézirtattárában található.

⁶ Soós Márton erdélyi származású orvostanhallgató Pesten. Részt vett az első színtársulat munkájában. Ő is közvetített Aranka és a pestiek között. (Arankához írott levelei több alkalommal megjelentek.)

kodása csaknem három hónapig tartott, s hazatérve rövidesen értesülhetett arról, hogy két korábbi levelező társa, Kazinczy Ferenc és Batsányi János is a vádlottak padjára került. Mindkettőjükre súlyos börtönbüntetést róttak ki, s tartani lehetett attól, hogy a megtorlási hullám véget vet az erdélyi-magyarországi kapcsolatoknak, s a korábban kiépített kapcsolatok megszakadnak. A kritikus első hónapokban a levelezés fenntartása nem tűnt tanácsosnak, a rendes postai közvetítés amúgy is bizonytalanná vált. Ezért sürgősen szükséges volt felkutatni a kapcsolattartás új lehetőségeit. A figyelem így terelődött Teleki Sámuel erdélyi kancellár nagyobbik fiára, az Erdély, Magyarország és Bécs között gyakorta utazgató ifj. Teleki Domokosra,⁷ aki kezdettől fogva élénk érdeklődést mutatott a két erdélyi társaság: a marosvásárhelyi székhellyel működő Nyelvmívelő Társaság, és a kolozsvári Kéziratkiadó Társaság sorsa iránt.

Aranka magyarországi útja után Bánffy György gubernátornak, a Nyelvmívelő Társaság elnökének, és Aranka Györgynek, a Társaság titoknokának megbízásából ő folytatta Budán, Pesten, Pozsonyban, Nagyváradon a Társaság népszerűsítését.⁸ Schedius Lajost, a pesti egyetem neves esztétikai tanárát feltehetőleg 1796 őszén kapcsolta be a Társaság tagjai közé.

Schedius hároméves göttingai tanulmányok után 1792-ben került tanárként az egyetemre. Csaknem ötvenéves tudományos pálya állt előtte. A teljes pályáiv részleteiben máig sem teljesen ismert. Dorombly Karola több mint fél évszázaddal korábban megírt dolgozata⁹ megkísérelt átfogó pályaképet nyújtani, de ez maradéktalanul azért sem sikerülhetett, mert hiányoztak egyes fontos részletkutatások eredményei. Fried István kitűnő tanulmánya¹⁰ új szempontokkal gazdagította a korábbi ismereteinket, de ő elsősorban a folyóiratszerkesztő Schediust állítja élénk. A *Zeitschrift von und für Ungern* (1802—1804) című német nyelvű folyóirat szerkesztője már korábban is szerzett máig sem eléggé ismert tudományos érdemeket.

Ilyen szempontból érdeklődésre tarthat számot Schediusnak az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasághoz, Aranka Györgyhez fűződő kapcsolata, amelyet a korábbi kutatások jóformán alig érintenek. Ennek a ténynek kézzel fogható magyarázata van: a Schedius hagyatéka egy része szétszóródott, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság gazdag irat és levelezési anyaga nehezen hozzáférhető a magyarországi kutatók részére. (Ma még inkább, mint bármikor korábban.) Schedius és a társaság kapcsolatáról viszonylag a legtöbbet a Jancsó Elemér által kiadott, a társaság jegyzőkönyveit, iratainak egy részét tartalmazó kötet¹¹ sejtet, legtöbb esetben úgy, hogy egy-egy irat szűkszavúan nyugtázza a Schediusnak írott vagy a tőle kapott leveleket.

⁷ Ifj. Teleki Domokos (1773 – 1798). Részt vett a két erdélyi társulat magyarországi népszerűsítésében, munkákkal is segítette a nyelvmívelő társaságot.

⁸ JANCÓSÓ Elemér: *Az erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Akadémiai Kiadó, Bukarest, 1955. 223. l.

⁹ DOROMBY Karola: *Schedius Lajos mint a német-magyar kultúrközvetítő*. Budapest, 1933. (Német philológiai dolgozatok.)

¹⁰ FRIED István: *Schedius Lajos és folyóirata*. Magyar Könyvszemle, 1981/1–2. sz. 81–94. l.

¹¹ JANCÓSÓ i. m.

Schedius bekapcsolása az erdélyiek kulturális mozgalmába feltehetőleg ifj. Teleki Domokos ötlete lehetett, aki — mint korábban utaltunk rá — a társaság elnökétől és titkárától azt a megbízást kapta, hogy Magyarországon a társaság ügyeit előmozdítsa, „érdemes hazafiakat a társaság tagjainak” megnyerjen. Ifj. Teleki Pozsonyból Pestre érkezve 1796 novemberében hozzáfogott a megbízás teljesítéséhez. „*Pestre lejövén, itt a Társaságnak némely activus eruditus tagjaival concertálgattam, akikkel együtt értőleg azt láttam a legjobbnak tenni, hogy a magyarországi tagoknak concentratiojára az azokkal való könnyebb cointelligentiára s correspondentiára nézve Pesten egy igen érdemes urat, professor Schediust a Társaság magyarországi fő correspondensének megkérjek. Ki is azt készséggel felvállalván, az ide akkludált hivó levelet és instructiókat adtam nékie által, egyszerűs mind a Társaság mindenrendű tagjainak neveit véle közölvén...*” (1.1. sz. levél.)

1797 elején, januárban vagyunk, amikor Schedius írásban is megkapta ifj. Telekitől a megbízást. A társaság és Schedius munkakapcsolata tehát ettől az időponttól számítható. A társaság rövidesen olvashatta Schedius válaszát, amelyben közli, hogy a megbízást elfogadta. (Ez a levél elveszett.) Ezt követően Aranka kelet nélküli — de egyéb forrásokból megállapítható, május 6-i — leveléből kiderül, hogy nem mindenben ért egyet ifj. Teleki Domokos buzgolkodásával. Különösen azt szeretné Aranka határozottan elkerülni, hogy a társaság nevében történő tevékenység — Pesten kikerüljön az ő állandó ellenőrzése alól. Nem méltányolja Aranka azt sem, hogy ifj. Teleki a főtitkok tehermentesítését emlegeti. Aranka (és nyilvánvalóan mögötte a gubernátor) határozott szándéka az, hogy a megindult munka minden részletét nyomon tudja követni, az irányítást kézben tartsa. Ha a körülményeket és az időpontot nézzük — erre Arankának és Bánffyknak is megvan minden oka, hiszen már az maga is csoda, hogy a Martinovics per után a társaság további működését sikerült átmenteni. A haza és királya iránti hűségét hangsúlyozó Aranka éppen a „környülállásokra” való tekintettel óva figyelmezteti Schediust: „... *ma lehetnek olyan láthatatlan fejek, kik a rossz Principiumakat terjesztetni kívánnyák.*” S mintha a heves, és egynémely dologban meggondolatlan ifj. Teleki rossz tanácsokra hallgatva — túllépve hatáskörét, merészebben próbálna közvetíteni, mint ahogy azt a kezdeményezők és a körülmények kívánják. „*Az e'féle rossz következésű dolgokban pedig, az okosság Regulája az: mindent a' mihez gyanu fér, el kell távoztatni; 's csak igen tiszta és bátor lépéseket kell tenni.*” Inti és kéri Schediust, hogy utasítást csak az elnöktől vagy tőle fogadjon el. Különben a jelzett feltételek mellett munkára serkenti Schediust, annál is inkább, mert csalódottan kellett megállapítania, hogy: „... *még eddig már fél esztendeje a Társaságnak Nemes Magyar Országrol nem jelentetik sem egy baráttya, sem egy munkás vagy Segítő Társa, sem pénz sem Czikkely nem jö...*” (1. 2. sz. levél.)

Schedius és a társaság levelekkel bizonyítható kapcsolata 1797 elején kezdődik és az előkerült levelek tanúsága szerint mintegy két esztendeig, Aranka visszavonulásáig tart. Sajnos e két esztendő levelezése sem hiánytalan. Tudjuk a jegyzőkönyvekből, hogy a társaság ülésein többször is megvitatják Schedius szerepét, az 1797. június 24-i ülés végzése kimondja, hogy Schedius megbízását jóváhagyja és utasítja a legfontosabb teendőkre. Schedius 1797-től kezdődőleg rendszeresen megkapta a társaság jegyzőkönyveinek egy-egy példányát, amiből a leveleken túlmenően szintén nyomon követhette a társaság tevékenységének alakulását. Bánffy György

jóvá hagyása ugyan még hátra van, de „addig is a rendes titoknak és Schedius urak minden pompa nélkül levelezéseket együtt folytatván, értsenek egyet, ha a rendes titoknak a Társaság nevében ír valamit, azt ha előre írná a szükséghez képest azután gyűlésben megjelentvén, jegyzőkönyvbe íratván.”¹²

Aranka újabb, július 22-én keltezett levele felhívja Schedius figyelmét arra, hogy az Országos Társaság ügye még függőben van, hiszen nem rendelkeznek felső jóváhagyással, ezért a jelenlegi társaság átmeneti, próbatársaság, amely „... lassan haladhat is; mindazonáltal minden dolgai tökéletes rendben vagynak, és illő renddel folytattnak.” Bár nem vitatják, hogy ifj. Teleki „(a Társaság fenn említett Biztossa . . .) jó céllal tette meg rendelkezéseit, de a társaság, . . . jól megfontolván most azoknak hasznokat nem kívánna venni . . .” Vagyis úgy ítélik meg, hogy a pillanatnyi helyzetben ifj. Teleki és néhány társának túlzott buzgalma az elért eredményeket veszélyeztetheti. S ezúttal érdeklődik Aranka első ízben az 1796-ban megjelent társasági kiadvány¹³ kiküldött példányainak magyarországi sorsa iránt. (1.3. sz. levél.)

Schedius augusztus 20-án válaszol, de közben még érkezhettek egy újabb Aranka levél (július 29-i keltezésű), amely részletes utasítást tartalmazott a pesti tevékenység megszervezésére. (Ez a levél is lappang.) Schedius egyszerre két levélre válaszolva aggályoskodva fejti ki, hogy a rá mért súlyos terheket csak bajosan tudja elviselni, ezért kéri és ajánlja kinevezni „segédnek” Mérey Sándort.¹⁴ Aranka arra kérhette Schediust többek között, hogy arra érdemes egyéneket, tétélesen is megnevezett hajdúhadházi dr. Földi Jánost¹⁵ és debreceni pap, Benedek Mihályt¹⁶ kérne fel a társaság első munkájának alapos bírálatára. Schedius ezt nem vállalja, minthogy a nevezett urakat nem ismeri. A közeljövőben viszont eljuttatja a társaság első kötetét Kiss Jánosnak,¹⁷ és remélhetőleg a többieknek is. Schedius leveléből kitűnik, hogy Aranka július 17-i levele (melyre utóbb hivatkozott) nem jutott kezéhez. (1.4. sz. levél.)

Schedius 4 levele ma még ismeretlen körülmények között az Endes levéltárba került, s ezekből három ismeretes, Jancsó Elemér másolta ki — még szerencsére a második világháború éveiben, a levéltár végső, 1944/45-ben bekövetkezett pusztulása előtt.¹⁸

Az 5. sz. levélből — mely a társaság ugyanaznapi gyűlése után íródott — kiderül, hogy hozzájárultak Mérey Sándor és Gece Dániel¹⁹ orvostanhallgató segédként

¹² JANCÓSÓ *i. m.* 232.1.

¹³ *A Magyar Nyelvmívelő Társaság munkáinak első darabja.* Szeben. 1796.

¹⁴ MÉREY Sándor (1779–1844) Ügyész, főispán, a színészet támogatója.

¹⁵ FÖLDI János (1755–1801). Orvos. A Debreceni Grammatika egyik szerzője.

¹⁶ BENEDEK Mihály (1748–1821). Debreceni református pap, ő is közreműködött a Debreceni Grammatika megírásánál.

¹⁷ KISS János (1770–1846) Arankával folytatott levelezése megjelent. (L. ENYEDI Sándor: *Kiss János és Aranka György levelezése.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1986/1–2. sz. 166–180. l.)

¹⁸ SÁNDOR Imre: *A csíkszentsimoni Endes család levéltára (1544–1848).* Kolozsvár, 1910. Levelek lajstroma, 772., 788., 791., és 794. sz. tételek.)

¹⁹ GECE Dániel, szárazajtai (1768–1824) 1792-től a pesti egyetemen folytatja tanulmányait, 1798-ban végezte el az orvosi szakot, 1799-től visszatér szülővárosába Marosvásárhelyre. Rövid ideig ő is közvetített a pestiek és az erdélyiek között.

történő kinevezéséhez. Aranka elégedetlen Veigand könyvvarussal, aki a társaság munkájából fél év alatt mindössze 12 példányt adott el, ezért Schedius gondolkodjon azon, hogy miképpen lehetne újabb személyekhez eljuttatni a sokak által várt kötetet. Sajnálva tapasztalják Marosvásárhelyen, hogy a Magyarországra kijuttatott könyvek példányaiból a társaság jötevői közül sokan még mindig nem részesültek.

A Schedius válasz ismeretlen, mint az azt követő újabb Aranka levél is, noha a társaság 1797. november 8-i jegyzőkönyvében nyoma van annak, hogy Aranka újra írt Schediusnak.²⁰

Aranka távol Pesttől és Budától szemmel láthatólag elégedetlen Schedius közreműködésével, s különösen a levelező társaságnak teszi szavá, hogy az első megjelentetett kötet sajnálatos módon nem jutott el a címzettekhez, s ezért elsősorban Schediusra neheztel. A kisebbik Teleki Sámuel fiú, Ferenc nevelője Ocsosovszky Pál²¹ — aki szintén gyakorta utazik Bécsből Pesten át Marosvásárhelyre — így referált a Schediussal folytatott beszélgetéséről: „*Prof. Schediussal tsak ugyan találkoztam és az Erdélyi dolgokról sokat beszélgettem. Ennek az Urnak a Méltóságos Ur és az egész Társaság erántt valo tisztelele leg tiszttabb, az akaratja leg szentebb, és tüze a leg forrobb. A mibenn még eddig hátra maradottnak látszott, azt nem tsak annak a környülállásnak kell tulajdonítani, hogy Magyar Országonn az efféle társaságbeli dolgok sokkal kényesebb lábonn állanak mint Erdélyben, s különössen nékie sok oka vagyon a Maga lépéseit vigyázva tenni, hanem annak is főképpen hogy ugyan azonn egyy dologbann különböző rendeléseket is vévén, a mint azt a Méltóságos Ur maga is tudja, nem tudta magát mihez tartani, de ugy tapasztalom, hogy igen világosodott már a dologban. Most dolgozik a Pesti Német ujságnak jobb lábra valo állításán . . .*” (Béts, 22. X. br. (december) '797.)²²

Az ifj. Teleki Domokos — Aranka véleménykülönbséget láttuk; Schedius Lajost — mint köztudott — a Martinovics perben halálra ítélte Őz Pállal folytatott barátsága — nem könnyítette meg helyzetét, a rá esett gyanú következtében a nádor alig tudta megakadályozni felfüggesztését állami állásából, s éppen politikai szempontból aligha volt szerencsés megoldás Schediust választani a társaság pesti képviselőjének vezetésére.

1797 végén 1798 elején mintha elnémult volna Schedius, Méreyt végül is nem sikerült az eredeti terveknek megfelelően szorososan a társulathoz kötni, Gecse Dániel vállalt ugyan alkalmi közvetítést, de tanulmányai befejezéshez közeledtek és ő is készült vissza Erdélybe, szülőföldjére. Aranka némi ingerültséggel írta Kovachich Marton Györgynek: 1798. február 28-án „*Prof. Schedius ur egy tavali tudósításában azt írta vala, hogy Budán, Pesten egy néhány jo urakkal, kik között a tek(íntetes) urat is megnevezte, egybe állottak a nyelvmívelő társaság segítségére. Hát mit csinálnak a tek(íntetes) urék? Másoktól jött tudósításunk, hogy kész munkát is küldettek ahoz az*

²⁰ JANCsó i. m. 252.

²¹ OCSOSOVSKY (Otsowszki) Pál nevelő. 1796 decemberétől 1797. szept. 5-ig több ízben részt vett a társaság ülésein. Arankával Bécsből levelezést folytatott.

²² Néhány levele (az idézett is) Jancsó Elemér hagyatékában.

urhoz, hogy nekünk küldje be; de még semmit nem láttunk arról, se (nem) tudósított, hogy kiknek küldötte meg a munkát. . . ’²³

De Schedius mégsem volt teljesen passzív, hiszen Bécsből Engel Keresztély (Christian)²⁴ arról tudósította a társaságot, hogy Schedius úr utasítása szerint a Bécsbe küldött példányokat kiosztotta a megnevezett személyek között. A társaság a jegyzőkönyvbe rögzítette: „Köszöntessék meg s mivel Schedius ur még ezekről nem tudósította a társaságot: kérettséék, hogy a többeknek neveket is ne sajnálja megírni, akiknek adott.”²⁵

A nehézségeket az is fokozza, hogy nem minden postán küldött levél ér célba. Schedius sem kap idejében értesítést arról, hogy az Erdélybe küldött Vizer kanonok²⁶ és Kiss János munkái beérkeztek-e? (1.6. sz. levél). E levélből tudhatjuk meg, hogy éppen a Schedius közvetítése nyomán kikhez jutott el már a társaság első munkája. A 7. sz. levél is jelzi, hogy Schedius milyen magyarországi kiadványokat küldött Erdélybe. (1798. május 24.)

Aranka a levélre július 2-án válaszol (ez is elveszett!), de a levelek közben keresztezik egymást, hiszen a július 3-i Schedius levél szerencsére itt olvasható. (8. sz. levél.) Ez a levél bizonyítéka annak, hogy nemcsak a Pest és a Marosvásárhely közötti távolság, hanem elvi nézetkülönbségek is nehezítik a zavartalan együttműködést. Abban sem értettek egyet, hogy kikhez kell eljuttatni a társaság nyomtatásban megjelent első munkáját. Ismeretlennek vagy olyanoknak, akik a társaság létezéséről nem hajlandók tudomást venni — semmiképpen, véli Schedius, Aranka viszont azon a véleményen van, hogy lehetőleg mindenkihez, akit érdekelhet, vagy aki akár e kiadvány révén a társaság jövőbeni tagja lehet. Aranka ismételten kifakad, ezúttal a kiadványért lelkesedő, annak kézhez kapását visszajelző Fekete Jánosnak: „Prof. Schedius Ur levelét ma vettem, jelenti, hogy Nagysádnak megadta a Társaság Munkája első Darabját. Látyja Nagysád! Harmad-szori és szép, de kemény kifejezésű kérésére a Társaságnak 16 Holnap málvá tudjuk azzal az urral megadatni csak Nagysádnakis; más jo Barátainak se adta meg a Társaságnak, Főfő Uraknak is Asszonyoknak, s a Társaság becsülete ártatlan szenved. . .” — írta Marosvásárhelyről 1798. július 14-én.²⁷

Ekkorra azonban már Aranka is visszavonult a társaság vezetésétől, lemondott a titoknoki hivataláról, Schedius Lajos idejét pedig egyéb feladatok töltötték ki. Mégis: a majdnem két év sűrű levélváltása — a nehézségek, az ellentétek ellenére is jelzi, hogy Magyarország és Erdély tudósai akár e levelezésen keresztül is közelebb kerültek egymáshoz. Közelebb hozta őket a marosvásárhelyi „kicsiny próbatársaság” — mely figyelembe véve a társaság bécsi, magyarországi, németországi kapcsolatait — messzire sugárzott ki, hozzájárult a korszak szellemi termékeinek a

²³ Figyelő, 1878. 150. Eredetije az OSZK Kézirattárában (Quart. Lat. 43/XIV. k. 63.)

²⁴ ENGEL János Keresztély (Christian) (1743—1814) Bécsben az erdélyi kancellárián dolgozott. Magyarország és Erdély történetével foglalkozott, a nyelvészet és a klasszika filológia is érdekelte. Szász történétíró, a társaság tagja.

²⁵ JANCSÓ i. m. 261.

²⁶ VIZER Ádám János (1743—1803) bölcséleti és teológiai doktor, pécsi kanonok, egyetemi tanár, a püspöki könyvtár igazgatója.

²⁷ Aranka levele Feketéhez, 1798. júl. 14. (Lelőhely: MTA Kézirattár, levelestár.)

cserejéhez, egyengette az utat a tudományos eredmények széles körű megismertetése felé.

Az itt közölt levelek sorrendje:

- 1) ifj. Teleki Domokos Schedius Lajoshoz, 1797. jan. 25.
- 2) Aranka György és a társaság levele Schediushoz, 1797. kelet nélkül (május 6.?)
- 3) Aranka és a társaság Schediushoz, 1797. júl. 22.
- 4) Schedius Arankához, 1797. aug. 20.
- 5) A társaság Schediushoz, 1797. szept. 4.
- 6) Schedius levele Arankához, 1798. máj. 2.
- 7) Schedius levele Arankához, 1798. máj. 24.
- 8) Schedius levele Arankához, 1798. júl. 3.

A meglévő foghíjas levelezés darabjaiból és egyéb források alapján szinte hiánytalanul megállapítható a hiányzó, elveszett vagy még lappangó levelek listája. Ezek tételes számbavétele előre vetítheti, hogy további kutatások során — szerencsés esetben milyen levelek felbukkanására, előkerülésére lehet számítani. Ez utóbbi levelek száma nagyobb:

- 1) Aranka levele Schediushoz, 1797. márc. 26. (Forrás: Jakab Elek: i. m. 54. l.)
- 2) Schedius levele Arankához, 1797. ápr. 18. (F: itt közölt 2. sz. levél.)
- 3) Aranka levele Schediushoz, 1797. júl. 4. (F: Jakab Elek i. m. 54. l.)
- 4) Aranka levele Schediushoz, 1797. júl. 17. (F: 4. sz. levél.)
- 5) Aranka levele Schediushoz, 1797. júl. 29. (F: Rohonyi Zoltán: Aranka György levelezése. Államvizsgai dolgozat. Kolozsvár 1966. 187. l.)
- 6) Aranka levele Schediushoz, 1797. nov. 8. körül. (F: Jancsó Elemér: i. m. 252 l.)
- 7) Schedius levele Arankához, 1798. márc. 24. (F: Sándor Imre i. m. 130. l. 788. sz. tétel.)
- 8) Aranka levele Schediushoz, 1798. ápr. 18. (F: 6. sz. levél.)
- 9) Aranka levele Schediushoz, 1798. május 17. (F: 8. sz. levél.)
- 10) Aranka levele Schediushoz, 1798. jún. 2. (F: 6. sz. levélben Aranka jegyzete.)

A 6. sz. levélben Schedius említést tesz egy Arankához, 1797. május 19-én írott leveléről, de ez valószínűleg elírás, azonos lehet e levél az itt közlésre kerülő május 20-i levéllel.

A meglévő és a hiányzó levelek együttes listája azt igazolja, hogy Aranka jóval többet írt, mint Schedius, ő volt a kezdeményező, és szerette volna, ha Schedius aktívabb és rendszeresebben számol be a Magyarországon, s főleg a Pesten és Budán végzett munkáról. A végső eredmény szerényebb annál, mint amire Aranka számított. Láthatjuk: Aranka türelmetlenül sürgette Schediust a munkára, ő viszont más irányú elfoglaltsága miatt lassúbb, s olykor-olykor késlekedik a válasszal is. Igaz, sajátos helyzete is óvatosságra inti. Mégis végzett munkáját nem lehet eredménytelennek minősíteni. Egy kritikus korszakban egyik fontos összekötő volt a magyarországi tudósok és a Nyelv-mívelő Társaság köré kapcsolódó erdélyiek között. Ezt Aranka sem felejtette el, s amikor később Schedius megszervezi és kiadja a már említett német nyelvű magyarországi folyóiratot — néhány társával előfizetőként támogatja Schedius munkáját.

I.

Ifj. Teleki Domokos levele Schedius Lajoshoz

Nagy Érdemű Tudós Professor Ur!

Az ide zárt in Authentica Copia Petsét alatt ki adattatott Extractussából az Erdélyi Magyar Társaság Protocollumának meg fogja az Ur látni: hogy azon tisztelt Társaság minémű bizodalommal hitt meg légyen engemet, a' maga dolgainak Magyar Országon lejendő elő mozdítására, és itten lejendő el rendeltetésére nézve. Az Ur Professor Ur külömben is a' Társaságnak már egy érdemes Tagja lévén. kinek Tudományától, és igazi Hazafi indulatjától a' Társaság magának sokat ígérhet: én általam most különös bizodalommal és szívességgel arra kérettetik, hogy azon Társaságra nézve, annak Magyar Országon lejendő gyarapodásáért egy kis Hazafiui fáradságot végyen magára, és azon Társaságnak Magyar Országon Feő Correnspondense, és mint egy Secretariussa légyen.

Ezen fel vállalandó hivatalja az Urnak főképpen abban fog állani, hogy a' Magyar Orzági Membrumokkal Correspondeálván, a' tőlők magához küldetendő minden Munkákat akár Manuscriptumban, akár Nyomatásban; nem külömben a' bé küldetendő természeti Productumokat, Mesterségi darabokat Pénzket kezéhez vegye 's azokról Protocollumot tartván, azután bizonyos alkalmatosság által Marus Vásárhelyre a' Társaság Feő Secretariussához bé küldesse. Hogy továbbá az említetett Feő Secretariussal mindenek eránt Correspondentiában légyen és a' Társaságnak magára bizottandó Commissióit véghez vinni ne terheltelessék, és hogy végre, az Pesten és Budán lakozó Munkás Tagokkal egyesített igyekezettel azon Társaság Czeljének (a' mely is a' Tudományoknak nevedése 's az Nemzeti Originalis és Solida Culturának és az Atyai Nyelvnek terjesztése:) elő mozdítása végett munkáldojanak, a' magok tudományos Munkáik iránt Concertálgassanak, 's minden bé jövő Ujj Munkákat a' magok vizsgálásainak alája vessenek, 's azoknak Erdélybe küldések alkalmatosságával azokról való Opiniójikat is közöljék.

Pest 25^a Januar 1797.

Ifj. G(rof) Teleki Domokos s.k.

Adnexa Instructis

A Társaságnak Tagjai Classisokra lévén osztva a' mellyek

- 1.° A jöltévő és betsülletből való Tagok (Benefactores et Membra honoraria:)
- 2.° A Munkás és Rendes Tagok (:Activa et Ordinaria:) vagyis a Helybéliek
- 3.° A Munkás Rendkívül való Tudós Tagok
- 4.° A' Correspondensek.

A jöltévő betsülletből való Tagok azon ajánlást szokták magokra venni, hogy a Társaságot esztendőnként bizonyos meghatározott Summa Pénzek fogják elő segélleni szükséges költségeiben, kinek kinek az ígérete az Társaság Perceptoránál egy Protocollumban fel iratik, a' melyből a' Magyar Orzági Tagoktól tett Igéretnek ki fognak irattatni, és a' Feő Correspondens Urral közöltetni; melly szerént az ezektől ígért Summákat esztendőnként szükséges léssen erga dandam quietantiam²⁸ által venni 's Erdélybe küldeni, ismét erga quietantiam a' Secretario Primario extrandam.

A' Munkás és Rendes Helybéli Tagok representálván a' Társaságot mindent Tudósításokat a' Feő Titoknoknak Adresse alatt azon Társasághoz sub Compellatione Tudós Magyar Társaság! kel utasítani, és a' Társaság dolgaiban innen kel tsak utasítást várni. A' Társaság Leveleinek pedig tsak úgy lejend ereje: ha azt a' Preses vagy Vice Preses és a' Feő Titoknok subscribálja; és az elsőbkek petsételik.

A' Munkás és Rendkívül való Tudós Tagok a' Társaságba azon ajánlások mellett vétetődnek fel, hogy a' Tudományok valamellyik ágában való Munkáldojások által, és bé küldendő apróbb és nagyobb munkátskáik által fogják a' Társaságot elő mozdítani ezeknek a' requisituma az:

²⁸ nyugta ellenében

Hogy esmeretes Tudós Férfiak légyenek; Ezekkel szükséges Correspondentiában lenni 's őket magokra vett Hazafi ajánlásoknak tellyesítésére ottan ottan serkentgetni.

A' Correspondens betsületből való Tagok azok, a' kik a' Társasággal ugyan nexusban és Correspondentiában vagynak, de még magokat sem Tudományok vagy közhasznú ígéreteik által még érdemesekké nem tették annyira hogy a' Munkás Tudós Tagok közzé bé vétetődjenek, sem a' rendes öt Forintnyi bé avató Pénzen fejlül tetemes segedelmet nem adtanak arra, hogy a' Jóltevők közzé irrattassanak.

Ezen Correspondens Tagokkal ha ők előbb írnak vagy tudósítanak illő leveledzeni, 's a' tőlők bé küldendőket köszönettel által venni.

Vagynak még a' Társaságból interessalt más Individumok is: azok t.i. 1.^a a' kik nem Tagjai ugyan a' Társaságnak de Jóltevői, ilyenek az Uri 's Nemes Renden lévő Hazafi indulatú Aszszonyságok, és az ilyenek volnának az oly jó Hazafiak a' kik bár sem Hivatalbéli Characterekre, sem Rangokra, sem Tudományokra nézve mint Tagok fel nem vétetődhettek, de a' Társaságnak hasznos elő segillői. Ezeket olykor olykor a magok kegyes ígéretekre kell emlékeztetni. 2.º Azok a' kik a' Társaságnak ki adandó Munkáira darabonként I. Rh[énus] Forintot praenumerálnak.

G. Teleki s.k.

2.

Aranka György levele Schedius Lajoshoz

(kelet nélkül. 1797.) [május 6?]

Kedves Tekintetes Professor Ur, Drága Barátom Uram!

Április 18^{dikán} írt betses válaszsát a Tekintetes Urnak a közelebbi Postával örömmel vettem. Nagy ajándékkal ajándékozott meg a Tekintetes Ur engemet: midőn a Társaságot egy olyan Tudos és Jó szívű Titoknokkal; engemet pedig maga hitelével s újabb Barátságával ajándékozott meg. Sietek a tekintetes Urat röviden utasítani: Szinte várván Groff Teleki Domokos Urat; azután tudósítani fogom ha mikről még kívántatni fog. Úgy vevém észre hogy a Tekintetes Urral az a Protocollum melyet által adtunk volt Gr. Telekinek, még nem is in extractu, hanem tsak egy részibe Közöltetett: leg elébbis ide Zárom annak ki hagyott részit. Ebből meg láttya a Tekintetes Ur: hogy a Társaság organizálva van: s egy ujj organizatio nem egyéb hanem tsak nyughatatlanlás. És ez az el titkolás, mely a már ez előtt közlött Protocollum darabjával a Végin éppen ellenkezik: ujj szeget ütött a fejembe. Közlem másodsor a Társok neveit, a mint az a Groffnak által adatott volt; hogy akit a Társaság nevébe maga hitelével meg ajándékoz annak kezibe adja. Ez is zavarba hozatott. Ez jele bizonyos organizátlanlásnak az igaz: de nem a Társaságba, hanem bizanyas fejekbe; ki felel rola hogy a roszt szívekben is meg nintsen? Aki egy ilyen köz hasznu Haza s annak Felséges Királya betsületére szolgáló igekezetnek Terhét hordozza; annak tudni kel, tudja is és érezte; egy olyan jó szívű Király Hazájához hív. Tudos Hazafinak pedig mint a Tekintetes Ur, szükséges igen jól meg érteni: hogy ma lehetnek olyan láthatatlan fejek, kik a roszt Principiumakat terjeszteni kívánnák. Ezek, ha vagynak, úgy organizálnak egy Társaságot, a mennyibe rajtok áll: hogy az által mindent terjeszthessenek s magok és Barátaik bátorságban maradjanak. Melyre a Társaságban nem kel egyéb, hanem egy helybe valo Praeses, aki semmit ne tsinályon; egy bizonytalan név és Szám nélkül valo Társaság, mely a jó és roszt széltől egy aránt hordoztatik, és számadásra nem huzattathatik; és egy Diplomatica vagy Dicasterialis forma, mely a Praesest és Titoknokokat bátorságba tégye a roszt esetekben. Ez lehet annak az némely fejekben levő ujj Organizationak következése: melyet a Tekintetes Ur tudom úgy nem kíván, mint én hogy nem kívánok. Azért ezt ebbe hagyam. Már kedves Tekintetes Ur mit gondolyak, mikor azt látam, hogy a Protocollum meg tsonkítva; a Társok nevei meg zavarva, és haszon vehetetlenül közöltettek a Tekintetes Urral; mikor ujj Organizatiot, Praesest, nagy Gyüleket, Dicasterialis formalitásokat pengetnek, a Darabok árrát egy egy forintra akarják emelni; mikor látam a Tekintetes Ur Instructioját, hogy egyedül maga neve alatt írni, és hanemha a Társaságtól magától

autentizáltatott utasítást el venni, ne merészelyen, midön még eddig már fél esztendeje a Társaságnak Nemes Magyar Országról nem jelentetik sem egy baráttya, sem egy munkás vagy Segilő Társa, sem pénz sem Czikkely nem jö. Harmad napig lettem volna Pesten, vagy Posenba, és én nyomát mutattam volna: és ezek egygyenként a Társaságtól mind ellenkező képpen is vagynak meg határozva. A Tekintetes Ur jó szívére bízom: ítélje meg s Vesse össze kivált a Mái Környülállásokkal, és a Társaság javával ezeket! Leleket kívánok hozzá a Tekintetes Urnak! ama Kegyelmes Fejedelmünkhöz, Nemes Hazánkhoz, s annak Constitutiojához; és a Társasághoz való Tiszta Hűségnek Lelkét. Melléje tészem áldásaimatis; és Groff Teleki Domokos Ur Vállasztását a Tekintetes Urban ezennel, még ő Exc[ellentiá]ját a Tekintetes Ur a Magyar Nyelv mívelő Társaságnak; az én képemben Titoknokja, Vezére, gyarapítója, oltalma, Senkitől a Társaságból Mástól Semmi parantsolatot, vagy utasítást ne kérjen, és ne végyen, hanem Méltóságos Gubernátorunk Excellentiájától, s utasítást tőlem az az Excellentiája és Társaság akarattját általam.

Én a Politicumában a Társaságnak tsak ő Excellentiáját tudósítam; a többiben a Társaságatis. Ezen Levelemnek Mássát is, tsak annyiban közlem a Társasággal, a mennyiben a Tekintetes Ur meg erősítettetisit illeti a Titoknaki Hivatalban. Szerezzen a Tekintetes Ur jó Barátokat, Segítő és Munkás Társakat a Társaságnak; küldjen nekünk bé tikkelyeket, elébb két három jó Baráttyának s Barátunknak vélekedését vévén rola, s illendőképpen el készítvén; és ha mi gyül Pénzt is. A Postája s iratás költségeit huzza ki. Ennek a Társaságnak tzélya tsak az: hogy a Magyar Nyelvnek világot adjon; a Fejedelem és haza betsülletére. Betsülletkeresés, pénz gyűjtés töllünk távol vagyon s az Igazgatás dolga. Ezekből úgy vélem fogja a Tekintetes Ur betses Levelére az én Válaszamat érteni. Pontonkint szoktam én is válaszolni, de most a Titoknoksági Lelket akartam a Tekintetes Urba által önteni. Az Isten Segílye; igyekezzék nekünk munkákat küldeni minél hamarább. A Darabok mellett maga a Tekintetes Ur ott lévén Pesten, Budán, Nem tartam szükségesnek jelentő Leveleket küldeni. A kik távol egy helységben vagy Vármegyékben laknak, azoknak tsak egygyet kel küldeni, az könyveket egybe kötvén s melléjek tévén. A példáját ide zárom. Ide Zárok valami kérdéseketis melyek most kezünk alatt vagynak; méltóztassék Tudos Urakkal közölvén, tudósítását rájuk el küldeni. Méltóságos B. Pronyai Sándor Urat tisztelem, kérem ezen Levelemet ne sajnálja a Tekintetes Ur meg mutatni de másnak senkinek sem; hanem tartsa meg. Tisztelem Kovachich Urat köszöntöm, betses nevét a maga Levele vagy Munkája alatt szeretném látni. Mi a Tekintetes Urat egyedül is meg hisszük. Ajánlom magamat drága barátságába, és leg előbb is arrol valo tudósítását hogy ezen Levelemet vette é, el várván nagy Tisztelettel vagyok a Tekintetes Urnak

alázatos szolgálja

Aranka György

Még csak ezt teszem hozzá. Úgy vegye a Tekintetes Ur: hogy a jó szívű Gr[off] Teleki Domokos Urat semmiben a mondottakban nem vádolom. Esméretesebb mindenek előtt, mintsem olyan illetlen vád legkissebbenis hozzá méltán férhessen. De azt sajnálom hogy annak az Urnak szép Elméje mások planumának rossz következéseit által nem látta. Az e'féle rossz következésű dolgokban pedig, az okosság Regulája az: mindent a mihez gyauu fér, el kell távoztatni; 's csak igen tiszta és bátor lépéseket kell tenni.

Aranka

Esmét. Egy forintal tellyességgel nem akarunk praenumeráltatni; a munka annyit nem ér, s mi csinálni nem akarunk. Ha ki jól tévő akar lenni; mint jól tévőnek öt forintal azt a becsületet megvenni pedig; elég olcsó dolog; ha többet ad, elkell venni. 2^a May. Hirét hallván hogy érkezik Groff Teleki Domokos Ur tartoztatám Levelemet. Elis jöve, de ittis várám 's nem beszélheténk, nem egyezheténk. Egyszer röviden találkozáván azt kéré hogy a Relatioját ereszszem a Társaság eleibe. De ő maga nem a Társaságnak vagy nekem, hanem a Méltóságos Gubernátor Ur Excellentiájának adván bé egyenesen; s Excellentiája tisztán úgy adván nekem által hogy jól nézzem meg, s ha úgy itilem ne eresszem a Társaság eleibe; énis meg olvasván, ő Excellentiáját tudósítám hogy nem közölhetem a Társasággal, sok kedvetlen dolgokra néve. Ezt meg mondván ő Nagyiségának haragvék, meg fenyegeté a Társaságot, hogy semmi nem lessz belőle. De én azzal nem gondolék semmitis. Elsőben azért, mert a mit magának nem akarok mondani, az ő Nagy[is]ága becsületit félttem. Másodsor azért mert ha az Isten akarja a Társaság fenn áll

ezutánis; eddigis voltak körmösebb ellenségeis. Főképpen pedig, reménlem hogy lassan lassan meg egyezünk nem sokára.

Ide zárok I. Valami tsekély Verseket. Ha jonak itilik az Urak ki kell nyomtattatni. Ha a' Typographus a' maga költségén ki nyomtattya, jo: hanem? A budai s' Pesti Ujjság iroknak kell által adni, s' a' Bécsi Ujjság Iroknak is fel kell küldeni.

2. A' Társaság' első Rajzolatját. Az az Országos Társaság fenn akadván Erdélybennis mint N[emes] Magyar Országon, hogy örökösön Némoba (?) ne mennyen annak nyomán és formájára kezdődött ez a' mostani, de fizetés nélkül. Lassanis mehet azért, de meg erősödik ha Isten engedi. Csak igyekezzünk, de nem a' Planumokonn, ha nem olyan 'Czikkelyeken, melyek a' Haza előtt becsületet érdemellyenek, és mellyekkel a' szükséges Segedelmet meg nyerjük.

NB. A' Postát fizesse az T[ekintetes] Ur a' Társaság erszényére.

Aranka

3.

Aranka György és az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság levele Schedius Lajoshoz

M[agyar]Országi Titoknok Professor] Schedius Urnak
Tekintetes Professor Ur,

Érdemes Tudos Hazafi, meg hitt Barátunk!

A' Magyar Nyelv Mivelő Társaság M[é]l[et]o[sá]g[os] Groff Camerarius Ifj. Teleki Domokos Urnak, mint az XX'dik Gyűlése Jegyző Könyve mellett meg hitt Biztosságának a' közelebb múlt Sz[ent] Ivány Havának 20dik napján bé-adott Tudosítását a' mellé zártokkal együtt vévén, és azt egymás után három Gyűlésben Köz Tanátskozás alá eresztvén, úgy talállya: hogy annak rendi szerént a' ditsért Groff jelenti.

1. Hogy a' Tek[éntetes] Professor Urat a' Társaság nevében a' Társaság meg hitt Fő Leveledzőinek meg hivta, ki Nemes Magyar Országon az itt lévő Rendes Titoknok képit viselnye mindenekben, és a' Tek[éntetes] Ur azt a Hazafi Szivességét mutatta a' Társasághoz, és az Hivatalt el fogadta. Jelenti

2. Azokat a' Rendeléseket, mellyeket a' Tek[éntetes] Urnak adott. És

3. A' Társaságnak el rendeléséről (: Organizatiojáról) némany gondolatait közölvén, azokat kéri helybe hagyatni. Mellyeknek rendiben a' Társaság jelenti a' Tekintetes Urnak

az 1re Hogy a' Társaság a' Tek[éntetes] Urnak meg hívatatását, és a' Tek[éntetes] Urnak maga ajánlását mellyel azon kívül a' Tek[éntetes] Ur azután a' Rendes Titoknokhoz eresztett levelében is meg ujjított nagy örömmel el-fogadta; és a' Tek[éntetes] Ur Szeles Tudományát Hazájához valo buzgóságát, a Társasághoz valo hajlandóságát, 's ennek Tagjaihoz valo Szeretetét; nevezetesen pedig a' K[irályi] Felsőghöz, és Haza Törvényes Constitutiojához valo tiszta hűségét esmérvén: azokra nézve a' Társaság dolgainak Nemes Magyar Országon az itt lévő Rendes Titoknok képében léjendő folytatását a' Tek[éntetes] Urnak atyafiságosan ajánllya. És a' Társaság Rendes Elölülője Nagy Méltóságú K[irályi] Kormányozo Urunk Ex[cellentia]ja Rendeléseit 's a' Rendes Titoknoknak a' Társaság Nevében tejjendő utasításait szabván a' Tek[éntetes] Urnak az elé fordulando kérdésekbén utasításul: ezennel a' Társaság Szerentséjét annyiban a' Tek[éntetes] Ur tanult kezeibe le-tészi. A' mi a' többit illeti u. m. a' 2dikra és 3 dikra A' Társaság ezt kívánnya a' Tek[éntetes] Urnak atyafiságosan tudtára adni, hogy ez a' most fenn álló Társaság, még most nem lehet az az Országos Társaság, melly az N[emes] Ország Rendeitől a' helybe hagyás véget a' K[irályi] Felsőg eleibe terjesztetett, és a' bővebb vizsgálódás véget a' Tek[éntetes] Rendeik eleibe vissza eresztetvén még függőben vagon; hanem annak nyomán és formájára ugy indítatott meg Különös Hazafi igyekezetből, hogy ez által mintegy eleven példa és proba által meg mutattassék mind az, hogy annak a' Hazafi Társaságnak gondolattya lehetséges; mind az, hogy a' Hazának és Nemzetnek hasznára 's betsületére szolgálhat; a' rossz és ujjmodi Igazgatást és Haza Törvényes alkotását érdeklő

gondolatoktól pedig épen távol vagyok; és semmire egyébire nem tzelez tsak Nemzeti Nyelvünk pallérozására 's annak világnak nevelésére, oly véggel hogy az a' Szerentséje lévén, és folytába indulhatván, majdn midőn az Országos Társaság a Felsősegek által meg erősítetik, akkor az egyszéribbe késszen is légyen; ez a' fenn álló Társaság tsak szükséges költségekkel segítetvén, és illő tulajdonságokkal (:attributumokkal:) ruházttatván fel. Melly tulajdonságokat most a' Társaság maga magának nem vehetvén s' nem adhatván: önként következik mind az hogy ez a' Társaság még most sem valami úgy nevezett Dicasterialis és Diplomatica tökéletes formát, millyenről némellyek még most sietve gondolkodnak illendöül nem vehet; mind pedig az, hogy azért mind az által a' mint némellyek helytelenül vádollyák Rendetlenségbe (:Organizatlanságba:) nintsen. Mellyet bizonyít az: hogy jollehet a' szükséges költségek a' Személyes Jol-tévék ajánlásoktól függvén, és ezért sem a' Társaság Munkáinak ki adása sebessen nem folyhatván, sem az Érdemes Munkás Társok meg nem jutalmaztathatván lassan haladhat is; mindazonáltal minden dolgai tökéletes rendben vagynak, és illő rendel folytatattanak.

Ezekre az említett környüállásokra nézve, a' Társaság fenn említett Biztossának jo Tzéllal tett Rendeléseit, és gondolataik ditséri ugyan, de jol meg-fontolván most azoknak hasznokat nem kívánnya venni. Hanem a' Tek[éntetes] Urat, a' Társaság Rendit állapottyát, természetit, a' ki adott Munkából, 's a' R[endes] Titoknok által közlött XXdik Jegyző Könyvből bőven megérthetvén, továbbá mint fellyebb, a' Rendes Elöl Ülö Ur Exc[ellentia]lja Rendeléseire 's a' R[endes] Titoknok világosításaira utasittya. Kérvén tellyes bizodalommal hogy a' melly mozdulásokat, lépéseket a' Tek[éntetes] Ur eddig reménysége szerént a' Társaság dolgaiban, nevezetesen azokban a' mikre a' R[endes] Titoknok által meg taláttatott, tett volna a' Társaság betsületére, és előmenetelére; azokról a' Társaságot minél előbb tudositani ne sajnálja u.m. A' ki küldött első Darabból mellynek első kéztől ki szabott árra 25 Xr. (krajcár) a' Könyv árros hányat adott el? A' Tek[éntetes] Ur kiknek szolgáltatta kezekbe? Jol tévéket, Munkás Társokat mind távol, mind kivált helybe Pesten és Budán, kikkel a' Tek[éntetes] Ur maga magát segíhesse, és a' kikben a' Társaság bizodalmat vethesse kiket szerzett, és mi haszonnal? Betses Válaszát Atyafiságos bizodalommal el-várjuk.

M|aros|Vásárhely a' Társaság Gyűléséből Sz[ent] Jakab havának 22dikén 1797.

4.

Schedius Lajos levele Aranka Györgyhoz

(Pest)

Tekéntetes Királyi Assessor Ur

Kedves, Drága Barátom Uram!

Gyakran barátságos Leveleit az Urnak vettem ugyan mindenkor, de válaszat azokra halasztottam eddig, részszerént számtalan és felettébb terhes Tiszti foglalatosságaim miatt, mellyek még az Oskolai esztendő közel végén annyival is inkább szaporodtak; részszerént pedig azért is, minthogy Tek[intetes] Ur tulajdon tudositásának béklyesedését (?) mind ekkoráig tellyes bizodalommal remélyvén, ezen Fő Correspondensségre választásomnak M[é]||t[os]||g[os] Gubernátor Ő Exc[ellentia]lja helybe hagyását várva vártam, óhajtottam is (: a Tek[éntetes] Ur Szavaihoz képest:) Ő Exc[ellentia]ljának kegyességétől, hogy engemet ebbéli hivatalomról és saját bele edgyezéséről bizonyossá tenni méltoztatna. De hogy további késedelem által ne talán-tán akadályoztassam a N[emes] Társaság dolgainak gyors Folyamattytát, és hogy az itteni környüállások nem tudása újabb zürzavarokat ne okozzanak az Urnak, leg alább azon kérdésekre való lehetséges Feleletemet továbbá nem halasztom, mellyeket gyakran tenni méltoztatott a Tek[éntetes] Ur.

I.^{sol} is pedig, Junius 27dikén és ismét July 24^d Napján tartott Gyűléseiben meghatározott Végzéseit a N[emes] Társaságnak, kirendelt utasításom gyanánt veszem fel, mellyekhez mind addig fogom

magamat tartani, még azokat maga a Társaság meg nem másítandgya, és lett változásokról tudósítani nem fog. Nem türhetem mindazon által, hogy ezekre nézve súlyos gondolattyaimat és forró kívánságaimat ki ne nyilatkoztassam, annál nagyobb bizodalommal remélvén, hogy azokat emberül fontolóra vévén a N[emes] Társaság, óhajításom szerént mentül előbb való szükséges véghez vitelét azoknak, minden késedelem nélkül siettetni fogja. Azért ne terheltelessék kérem megfontolni hogy:

1/ször. Minden, de főképp azon Számos Rendelése által, melylyeket az Ur leg utolsó betses Levelében 29 July velem közleni méltoztatott, valóban igen is nagy és súlyos Terheket vetett vállaimra a Társaság, a mellyeket én mindazonáltal édes Hazámhoz viseltető forró Szeretetemtől és tiszta buzgóságomtól ösztönöztetvén Szives örömet magamra válalnék, hogy ha azoknak kívánságom szerént rendesen eleget tehetnék; De igen is látom és tapasztaltam a lehetetlenségét annak, hogy azokat illendőül viselhessem a nélkül, ha tsak a Társaság edgy alkalmas Segédet hivatalképpen mellém nem rendel, és mentül előbb meg nem hiv, a kivel a Társaságnak reám bizott dolgait, és ebbéli Tiszti terhes Munkáimat meg oszthassam. Erre pedig mindigárt leg első Levelemben szívemből ajánlottam a [Tekéntetes] Urnak Barátomat Mérei Sándor Urat, edgy érdemes, ifju, de buzgó és tanult Hazafiját, a kinek különös Johatóságai és Nemes Szive a Társaságnak jövendőbenis nagy hasznára s diszére szolgálhat. Vetheti is a Társaság tellyes bizodalját benne.

2szor. Azt kívánnya töllem a N[emes] Társaság, hogy T. Benedek és Dr. Földi János Urakat a Munka első Darabja megvizsgálásának felvállalására kérjem; De miképp tehessem én ezt, — meg nem foghatom, minthogy ezen érdemes Urak előttem éppen idegenek lévén, és engemet semmiképpen sem esmérvén azt sem tudgyák ki nevében, ki engedelmével, ki hatalmával, és mi okbul és végbül kívánhatok én illyes valamit töllök? — ki tudgya azt hogy én A Társaság Titoknokjának itteni képviselője vagyok? —

Ezt mindennek különösen hirdetni magamról felettébb neveltséges volna — Illendő tehát hogy azon mentül előbb kiküldendő Leveleiben mellyekkel a Társaság Június 24^d napján tartottt gyűlésében minden Társait újonnan meghivni méltán szükségesnek talált, az én Fő Correspondenségre adathassék. Mert tsak akkor közölhetem bátran a Tagokkal mindeneiket, a miket tsak a Társaság kívánand.

II. A mi a Társaság dolgaiban tett lépéseimet illeti: tsak ez, a mit tehettem; 1) a Munkát az (A. alatt) ide zárt Lajstrom szerént tsak a mennyiben az alkalmatosság engedte osztottam ki. 2) Megesmérkedésem néhány Tudosokkal, a kiket a N[emes] Társaságnak mint igaz és buzgó Hazafiakat tellyes meggyőződéssel ajánlani kívánok, Neveiket (a B betű alatt) ide zárom. — Mennyi Nyomatvány költ légyen el a boltban, Veingand urnak (A D alatt való) Jedzéséből ki tetszik.

III. A Munkának megíteltetését igen helyessen rendelte a Társaság, és ebben hozzám mutatott különös Bizodalját szives örömet elfogadni köteleességemnek tartom olly móddal: hogy ezt több tudós Társaimmal és Barátaimmal a jövő holnapnak első napjaiban vihessen véghez, sajnálom felettébb, hogy egész e holnap végéig tartó hivatalbéli sok súlyos foglatosságim a Társaság ebbéli kívánságának most azonnal eleget tenni akadályoztatnak, mert annyira terhelnek, hogy ezel Levelem írására is tsak az éjjeli időt engedték.

IV. Kovachich Úr, híre a IX.^d Tzikkelynek megvizsgálása bizattatik már szinte 6 hetek óta Bétsben, Sopronyban és más helyekett forog, nehezen is fog ezen Utazásból Sz[ent] Mihály havának vége előtt viszsza térni.

V. Már jelentettem Kiss János Nagy Baráti prédikátor Urnak, hogy a Társaság Munkájának kijött első Darabját nékie az első előadandó alkalmatossággal megküldendem, reménylem is, hogy e közel következő Pesti vásárra, nem tsak ő néki, hanem a többi kívánt helyekre is szállíthatom a munkát.

VI. Azon valamely kéz írás megvilágosíttására szolgáló kérdések felöll, mellyekről 17^d July irt Levelében Emlékezik az Ur, és a mellyeket hogy Eder²⁹ s Beregszász³⁰ Uraknak is meg küldött légyen, jelenti, semmit sem tudok, kezemhez nem jött azok iránt semmi.

²⁹ EDER József Károly (1760—1810) történész forráskutató, a nagyszebeni szász és a gyulafehérvári levéltár bűvára, a társaság tagja.

³⁰ BEREGSZÁZI (NAGY) Pál (1750.k. - 1828) Összehasonlító nyelvész, keleti nyelveket adott elő az erlangeni egyetemen, később sárospataki tanár. Német újságokban recenzeálta a társaság első munkáját.

VII. Azon helyet, melyet a Tekéntetes] Ur Pray Dissertációjából hoz elő, az (E. alatt) ide zárt lapon különös gonddal saját kezemmel le irtam: De nálunk csak német fordítása lévén meg, csak németül irhattam azt le.

VIII. Az Ur helyes verseit, melyeket a fel ült Magyar Nemességhez irt. Veingand, szembe tűnő Nyerességet nem remélvén belőle, ki nyomtattni nem akarta. Én tehát saját költségemen ki nyomtathattam. Reményem hogy azon Nyomatványok, melyeket belőlök Getse (?) Ur minap a Tekéntetes] Urnak küldött, kezéhez érkeztek.

Egyéb iránt Magamat Barátságába ajálván különös Tisztelettel maradok

a Tekéntetes Urnak

alázatos Szolgája
Schedius Lajos

Pesten, 20^{dik} Aug[usztus] 1797.

5.

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság levele Schedius Lajoshoz

Prof[essor] Schedius Urnak 4^a 7^{hr} (szeptember) 1797.

Mái Gyűlésünkbe bé mutatta a' Rendes Titoknok az Ur közelebb mult Kis Aszszony Hava (augusztus) 20 dikán hivatallya szerént irt Tudositását a' mellé zártokkal együtt: melyet a' Társaság atyafiságos köszönettel vészen. Az Ur kívánságára a' B. alatt ki nevezett Mérei Sándor és Gecse Dániel Urakat a' Társaság az Ur segítségére rendeli, és végezte hogy ezennel az iránt azoknak az uraknak is tétessék Jelentés, a' mikor és mellyikkel tetszik élni az Urnak közüllök, maga tetzében fog állani. Végeztetett az is, hogy Száldobosi Pap János³¹ Urnak a' Társaság Munkáinak ki jött első Darabjából egy Példa adassék: kéretik az Ur, ne sajnálja haladék nélkül meg-küldeni. A D/ alatt közlött irásából Weingand Urnak, ugy talállya a' Társaság: az az Ur magát a' Társaság hiv édelmére érdemessé éppen nem kívánnya tenni, hat Honap alatt 12 Példát adván el, 's annak esmértetésnek határát csak a' maga Pesti Boltya határai közé szorítván; mint ha mind a' Társaság igyekezetét szántszándékkal késleltetni, akadályoztatni, mind a' munkát régen látni ohajtó Hazafiait meg fosztani, idegeníteni akarná, holott a' Társaság tzeállya a' volt, hogy az által az Ur által, 's általa más Könyvel Kereskedők, és Könyvkötők által a Könyv minél hamarább a' Hazába el-terjedjen; és árrát is az első kéztől azért szabta olyan oltson, hogy mind maga, mind mások, az illő hasznot rajta meg nyerhessék, és terjesztésére elevenitessenek. Ez iránt a' Társaság, távol lévén, 's a' környül állásokat nem tudhatván, egyszeriben helyes rendelést nem tehet: azért míg értekeződhetik iránta, bizza az Urra, tselekedje azt a' mi jobb: tsak az a' Munka abból a' mostani fogságából szabadittassék ki, mellybe a' Társaság nem Barátaítól tétetett, és tartoztatik.

A' Társaság a' M[é]l[ő]t[ő]s[é]g[os] Elöl Ülő Exc[el]l[en]tiáját hogy az Urnak írjon meg kérte: de még semmi választ nem vett, és akarattját nem tudhattya. Az eddig esmért Társoknak meg hívásáról a' Társaság ugy végzett, hogy ne ujj meg hívás légyen. A' ki hirdetésről ugy egyvebekről is igyekezik a' Társaság jobb jobb Társainak Vélekedéseket s a' M[é]l[ő]t[ő]s[é]g[os] Elöl Ülő Exc[el]l[en]tiája gondolattját is venni. Az Urat is kéri, hogy ne sajnálja vélekedéseit adni rolla: miképpen lehetne a' Társaság dolgait 's a' Darabok esmértetését és el-adását Pesten jobban utba indítani. A' Társaság igen ohajtja azt az időt meg érní: mellyben az Urnak, mint meg hitt Társunknak, és az Ur barátságos atyafiságos igyekezete által, több Nemes Magy[ar] Országon levő Tudos Hazafiának is nevezetesen kész Társainknak, ehez a' Nemes

³¹ SZÁLDOBOSI PAP JÁNOS eljuttatta a társaságnak nyomtatásban megjelent munkáját (*Hat hangu ének avagy magyar, déák, német, angol, francia s olasz nemzeti beszélgetések*, Buda, 1796.) Cserébe Aranka a társaság munkáját küldte.

Igyekezethez való buzgóságoknak 's a' közjo elő mozdítására fel szánt készségeknek régen várt jeles gyümölcseit szedhesse.

A II. *dikra*. A' kiknek meg adta az Ur az I. Darabot jól esett, és kéretik hogy a' Titoknok által ki küldött Laistrom szerént ne késsék másoknak is ahoz az Adresshez képest, amelyet a' R[endes] Titoknok által küldött az Urnak, vagy a'mint az Ur jobbnak itéli, meg adni és meg küldeni.

A D.) alatt kinevezett Jóltévőkkel és Tudosokkal, mint az Ur írja, esméretes: a' többivel esméretes a' Társaság, bátran meg küldheti az Ur. Nevezetesen sajnállya a' Társaság, hogy Joltevői 's jó és rész-szerént nagy tekintetű Barátai, Gr[of] Teleki Josefne³² Exc[ellentiaja] s mellette az Aszszony Nedeczkiné,³³ Generalis Fekete,³⁴ 's mellette egy Árva; B[á]ró Pronai László³⁵ Exc[ellentiaja] 's Gábor³⁶ Urak 's több hasonló Fő Rendek, a' Debretzeni, Győri; Komáromi Tudosok és Joltévők meg nem vehették.

a' D.) alatt bé küldött Jol tévők és Tudosok neveit szépen köszöni a' Társaság; adjon az Ur mind ezeknek, mind másoknak Darabokat előre, és kötelezze el, vegye hasznokat addig is, míg a' kik hivatalt nem kaptanak, azoknak is a' rendes Levél el küldethetik. Nevezetesen ne sajnállya azokról a' Tudosokrol, kikkel együtt dolgozik, tudósítani: úgy arról is, mit dolgoznak.

a' III. *dikra*. A' Munka meg ítéltetését minél fundamentumasobban újra ajánlly a' Társaság az Urnak. Reménli a' Társaság hogy eddig a' Pesti 's Debretzeni vásárok alkalmatosságával meg küldötte az Ur Benedek és Földi Uraknak is a' Társaság Darabját. Ha nem küldötte volna; kéretik hogy a' jövő Diénes napi Vásárkor küldje meg. Ha az Urat nem esmérük 's azok az Urak; esméretesek (?) a' Társasággal; irjon az Ur a' Társaság nevében, mint a' Rendes Titoknok képében nékiek. Ezeket esmértes atyafiságos készségéhez ajánlván a' Társaság az Urnak, atyafiságos bizodalommal el várja Tudosítását, és a' mikről nem írna is a' Társaság, de maga jonak talál, azoknak is elő mozdítását, és mindenekben a' Társasággal 's R[endes] Titoknokkal valo értekeződését 's egyet értését ajánlly.

M[aros]Vásárhely, a' Magyar Nyelv Mivelő Társaságnak Sz[ent] Mihály Hava (szeptember) 4^{kén} tartott Gyüléséből 1797.

Ugyan Professor] Scheidus Ur]na]k. 4^a 7^{br} [is] 1797.

A' Társaság Leveléből meg fogja a' T]e]k]inte]t]e]s] Ur látni, mind azt, hogy 20^{dik} Aug[usztus], irt Levelét vettem és a' Társasággal közlöttem, mind pedig azt, a' mit az első 3. Pontokra a' Társaságnak végezni tetszett.

a' IV^{dikre} Igen kérem az Urat hogy haza jövéen Kovachich Ur, a' Társaság kérésit közöllye, 's azt az Urat nyerve meg.

az V^{dikre} Az Erd[élyi] N[emes] Baráti Pap Kis Jánost, ha esméretes véle a' Tek[éntetes] Ur kedvesen vettem volna ha velem is meg esmértetné közelebből.

az VI^{dikre} Azokat a' Kérdéseket, igen sajnálom hogy elvesztek; most hirtelen nem kaphatom meg; de ha meg találhatom újra el-küldöm. Mert gyönyörködhetik is azokban a' régiségekben az ember: s erejét is meg próbálhattya rajtok. Az Irás egy igen régi Irásokból 1533-ban öszve szedett Munkátska, melly a' Székelyek történeteit Atillától fogva hozza le. Minden külső Authentia nélkül; tsak belső hitelességeiből lehet meg itélni. Sok derék, de más esméretlen régi dolgok is vagnak benne.

az VII^{dikre} A' Pray helyére Mayerből 's Abulgasiból tett világositást szépen köszönöm. Még eggyel fárasztam: Annak az Abulgasi helyének függéséből ki hozni, hogy mitsoda esztendő tájrról szoll az Iro azon a' helyen; és azok a' Nevek Ruszsz Oláh, Madsáv, és Baskiv vallyon a' Contextus szerént régi nevek é vagy az Iro Abulgasi azon altasbeli szavai. Ha ebben valami világositást küldhet: meg köszönöm.

³² TELEKI Józsefné, Róth Johanna (1741–1813)

³³ NEDECKYNÉ ismeretlen személy

³⁴ FEKETE János (1741–1803) Költő, műfordító, nyugdíjas generális, a társaság tagja, Arankának haláláig barátja

³⁵ PRONAY László (1734–1808) zolyomi, majd csanádi főispán

³⁶ PRONAY Gábor, László öccse (1748–1811) Pest megyei birtokos, pozsonyi tankerületi igazgató, gömöri főispán

a VIII^{dikra} A hitván verseket a' rosszsz nyomtatással éppen haszontalanokká tette a' betsületes Landerer. Az Ur Barátságának azért hasznát nem vehettem; de azért a' szivesség érdemét betsülni meg nem szünöm; és köszönettel veszem, 's viszontagálni kívánom. Ajánlom, magamat drága barátságába és különös tisztelettel vagyok

(Aranka György)

6.

Schedius Lajos levele Aranka Györgyhez

Méltóságos Assesor Ur

Drága Barátom Uram!

Tsudálkozással olvastam Méltóságodnak a Társaság April 18 dikán tartatott Gyüléséből költ barátságos Levelét. részszerént azért, minthogy nem foglaltatik benne semmi hir a felől, ha vallyon kézhez vette légyen é a Társaság Kanonok Vizér és Kis János Uraknak Munkájit. mellyeket Getse Ur által béküldöttem vala; részszerént pedig azért, mivelhogy azon kérdéseit és kívánságait nyilatkoztattya ki a N|emes| Társaság részéről Méltóságod ismét, mellyeknek Méltóságodhoz 19. August 1797 intézett Levelemben már böven meg feleltem, ugyan azért gyanakodnom kelletik, netalántán a Méltóságodnak ezen meg ujjított kéréseit világosan kielégítő és akkor bé küldött Lajstromjaimat és Consignatiomat meg ne kapta légyen Méltóságod, Mindazonáltal Veingand Urnak ismétti Számadását ide rekesztem, meg ígérte ő hogy a bévett pénztis nem sokára meg küldendi. Azok a kiknek neveit a végre közlöttem velem Méltóságod Levelében hogy a Társaság Munkájában részesittsem őket, már többnyire meg kapták töllem azt, valamint a most ujjonnan ide kaptoslt Consignatioból ki fog tetszeni, a többieknek pedig a legelső bizonyos és bátorságos alkalmatossággal meg küldeni el nem mulasztom. Magama t edgyébbaránt Barátságába ajálván különös Tisztelettel maradok Méltóságodnak

alázatos Szolgája

Schedius Lajos

Pesten, Pünkösöd havának (május) 2 dikán 1798.

Melléklet: Lajstrom.

Azon Uraknak lajstroma, a kiknek a Társaság Munkáinak 1 Darabja meg ment:

Pesten és Budán

1) Darvas Consil. Document.

* 2) Báro Alex Pronay

3) Vollenhofer Josef Ur

4) Tihanyi Tamás Consil. ad. Tabl. Beg.

5) Schaffruth Báró

6) et 7) Pethő Jakab, Cons. et Director Norm. Schol.

* 8) Kovachich Márton

9) Pállye István, Provinciális Piarista

10) Horányi Alexius

11) Dugonits András. Prof.

12) Mészáros

* 13) Demien András. Prof.

14) Tolnay Prof.

* 15) Vályi András Prof.

* 16) Getse Ur

17) Jankovits Miklos

- 18) Virág Benedek
 19) Kialtosi Ádám plébános
 * 20) Rettegi Zsigmond
 21) Bibliotheca Universitatis
 22) Schönvisner, Prof. Biblioth.
 23) Schwartner (Cultos Bibl.
 24) Kelemen, Prof.
 25) Mérey Lajos Ur, Fiscalis Reg.
 26)–30. Kis István, könyváros.
 31) Báró Orczy László, Excell.
 32) Almásy Pál, Excell.
 33) Schrand Prof.
 34) Horváth Jakab
 * 35) Száldobosy Pap János.
 36) Magamnak.

Győrött

- * 37) Németh László, Prof.
 38) Ráth Mátyás
 * 39) Kiss István (? János!) Nagybaráti Prédik.

Pósonyban

- * 40) Grof Teleki Sám. ifj.
 41) Gubernáth Prof.-Lith. Hung.
 42) Görcz, Prof. Lith. Hung.

Sopronyban

- 43) A Magyar Társaságnak
 44) Ravits Péter Prof.

Nagy Károly

- 45) Hanulik
Szigethen
 46) Hari prof.
 47) Gáti István
 48) Koppi Károly
 49) Özvegy Pogány Lajosné
 50) Vasadi György

Bécsben

- * 51) Engel Kristian
 52–66) Ugyan azon kívül Engel Urnak 15 Exemplart küldöttem kiosztani valók.

Pécse

- * 67) Vizér Ádám kanonok.

Észtergom

- * 68) Révay Miklós Prof.
 * 69) Kultsár Prof.
 70) Andaházy, Directori Scholae

Kovátsi

- 71) Fejér György. Pasochus
Atsa (Otsa?)
 72) B. Pronay László, Excell.
 73) B. Pronay Gábor Excell.

Szarvas

- 74) Teschedik

Szakoltzán

* 75) Gvadányi Graf.

Miskoltz

* 76) Vay Miklós, Báro.

77—96) Azon kívül adtam Kilián Könyvárosnak 20 Explárt, eladni valók; de abból már tsak 1. kélt el. Pestino.

Magnifico ac Spectabili Dominio Georgio Aranka de Zágon, Incl. Tabulae Regiae Judiciariae M. Principatus Transilvaniae Assessori per *Claudiopoli Albae Julia Maros Vásárhely*

Aranka írása: Prof. Schedius Ur Levele s Válaszsa 2 May 798 küldi mellette:

1) Azoknak neveket, kiknek a darabokat megadta

2) Weingand számadását

Válasz 2 Juny Schédius Urnak

1. A csomo mellett nem jött levél, azért volt kinek választani.

2. Az lista ujj kérése szükség volt; mert azután is adatnak ki.

3. Weingand tiltson meg hogy több darabot ne adjon ki a Társaság ujj rendelésig

4. Az én Contomat nézze meg.

A *-gal jelöltek a társulat tagjai voltak (E. S.)

7.

Schedius Lajos levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Assessor Ur

Tisztelt Barátom Uram!

A Győri .Evang[élikus] Gymnazium beli Rector Németh László³⁷ Urnak munkáját, mellyel a Társaságnak kedveskedni kíván; valamint T[ekintetes] Kovachich Urtól kezemhez vett Diplomát is, az Urnak által küldöm. Ezen alkalmatossággal egyszersmind küldök egy Exemplart a mi Magyar Országi politikus Schematismusunkból, mellyet a Társaságnak ajánlok. — Prof[essor] Schwartner³⁸ Ur, a maga leg ujjabb Munkáját, Magyar Országnak Statisticáját, Director Ede Ur által, a N[emes] Társaságnak ajándékol küldötte; mert, ugy mond, a N[emes] Társaság is nékem ajándékozta a Munkáinak 1⁶ Darabját.

Ajánlom magamat drága barátságába és különös tisztelettel maradok Méltóságos Assessor Urnak

alázatos Szolgája
Schedius Lajos

Pest, d.24. Mai '798.

³⁷ NÉMETH László (1770—1806) tanár, egyik alapítója a Soproni Társaságnak

³⁸ SCHWARTNER Márton (1759—1823) egyetemi tanár

Schédius Lajos levele Aranka Györgyhez

Pest, 3^{dik} Julius 798.

Méltóságos Assesor Ur,

Drága Uram, Barátom!

Meg értvén az Urnak ddto 17^{dik} May a Társaságnak ugyan azon napon tartott Gyüléséből költ Tiszteletbéli tudositása által a Társaságnak abbéli rendelkezését hogy azon Uraknak a kik neveinek Lajstromát közli mi velünk, Munkája Első Darabját tellyességgel és minél hamarébb meg adjuk. Mi, ugyan hogy a Társaságot ama belül képzelt gyalázattal meg mentsük, azonnal azoknak ki osztásához fogtunk, Azomban hogy ezt cselekedni valóban s tellyességgel soha sem volt volna Szándékunk meg kell vallanunk, mert éppen az által féltém valódi gyalázatban hozni a Társaságot, midőn oly esméretélen Uraknak, kik a Társaság létéről és existentiájáról is semmit sem tudnak, vagy inkább tudni nem akarnak, vagy ha tudnak is valamit, sokkal apróbb csekélységnek tartják sem hogy méltóképpen megemlékezzenek róllók, a kiknek kisebb gondjuk is nagyobb a Magyar Litteraturánál vagy azért, mivel sokkal nevezetesebbek foglalatosságaik mintsem hogy illy az ő vélemények szerint, melljékekre ügyelhetnének, vagy azért, hogy elig balul nagyobra betsülük a Német kis tükrös Kalendáriomot mint akármely nemzeti igyekezet még jelessebb szüleményét is, midőn illy Uraknak mondom (ilyenek pedig *nagy részént* a már harmadszor küldött Lajstrombeliek) nyakokra egy nagy Magyar Könyvet hozván, a nélkül hogy át látnák mi modon, mi jussal egy illy nállok szokatlan ajándékhoz, magunkat nevelésgekké teszszük előttük. Lehetetlen is szégyen s artza pirulás nélkül hallanunk némellyeknek Koldus vagy inkább Kalmárokhoz illő kérdéseiket: Mi kívántatik érte? Mivel tartozunk? Mivel mind azonáltal a Társaság tellyességgel kívánnya, az ő nevében azoknak megadni már el kezdettük; azok a kik az illyes valamit betsülni s használni tudnak vagy just tartanak hozzá már régen meg kapták tőlünk, az itt valok is, noha ebbe személlyesen avutkozni s egy könyvel a honaly alatt minden esméretlen Ur előtt is Hazánkért meg jelenni nekünk bajos, s alkalmatlan, sőt lehetetlen is; Ugyan azért el kerülhetetlenül szükségesnek itéllyük, és kérem is bizodalmasan a N[emes] Társaságot, készithessen nyomtatott Levél formulare Exemplarokat mellyek kevés bé irando változással, különben közönségesen akár Taghoz akár Jóltevőhöz szollyanak arról hogy ime ez a Társaság kedveskedik nékie Munkájával és miért? — a rendes Titoknok ugymint képviselője a Társaságnak, ugyan ennek nevében légyen alá nyomtatva, a megszollito Titulust pedig a Levél kezdetén amint kívántatik bé irni lehet: illyes Levelek mellett azután bátran és sokkal gyorsabban lehet majd kézhez szolgáltatni a Munka jövendő 2^{dik} Darabját, ez által én számtalan tehertől a Társaság pedig hátra maradásától meg léssen mentve: ugyan azért tellyesítését ismét bizodalmasan kérem.

Veingand a tudva lévő és kívánt számadását a leg közelebb jövő Postán bizonyosan bé fogja küldeni. Meg tettem nálla azt a Rendelést is hogy többet el ne adjon a Munkákból.

Azokrol, kiket Szál-Dobosy ajánlt a Társaságnak böven értekezni el nem mulasztjuk.

Engel Urnak a kívánt Exemplárok meg küldésére mind eddig nem volt alkalmatosságom, reményilem hogy lejend a napokban.

A Bétsből most vissza térendő Kalmárok által be küldök a Társaságnak némelly hozzám érkezett Irásokat, és 20 R[énus] forintokat is, mellyeket Komáromi Prof. Varga Ur tett le nálam a Társaság számára, és ezekről a szükséges Quientantiat mentül előbb magamnak ki kérem.

Sajnálom hogy Grof Fekete Generalisnak csak most adhattam által a Munkát. Nagy hajlandóságát mutatta ő, s buzgo indulatját a Társasághoz, kéri ő a Társaságot méltotassonn tudositani, mit ígért légyen ő, vagy mit szoktak az ollyas Uraságok Esztendőnként a Társaságnak adakozni? mert arrol el

felejtkezett s nem tudja, csupán ez az oka hogy eddig így hátra maradt, mert ő szívesen fog, akármennyi kívántatik, fizetni. Kérem tehát erről is tudositson Méltóságod mentül előbb.

Ezek után magamat betses barátságába ajánlván állandoul maradok Méltóságodnak

alázatos Szolgája
Schedius Lajos.

Melléletek:

Quietantia

a felől, hogy mi alább irtak, a halhatatlan emlékezetet érdemlő Erdélyi Magyar Nyelv Mivelő Tudos Társaságtól, Munkáinak első Darabját, Professor Schédius Lajos Ur által vettük. Pápán Május 22dikén 1798.

Márton István Professor
most távol lévő Collegám
nevében is adgy szersmind.

Quietantia

mellyel alább irt, méltó köszönettel bizonyitom, hogy nagy emlékezetet és betsületet érdemlő Erdélyi Magyar Nyelv Mivelő Tudos Társaságtól, Munkáinak első Darabját, Pesti érdemes Professor Schédius Ur, ugymint a Társaság Biztosa által vettem. Pápán Május 22^{dik.n} 1798. Eszt[endő].

Egy Darab Oskolai Vezérrel együtt; mellyről emlékezik a Nemes Társaság Munkáinak első Darabjában.

Szakonyi Josef;
Pápai Ev. Pred. és C. Senior.

Ebben a nyalábban lévő irásoknak és dolgoknak lajstroma:

- 1) Literarischer Anzeiger; mellyet Báró Prónay Sándor Ő Nagysága küldi a Nemes Társaságnak
- 2) Husz forint, Bankotzédulákban; mellyeket *Prof. Varga Urtol* a Nemes Társaság Számára
- 3) *
- 4) Szakonyi Jozsef oskolai Vezér kötetben.
- 5) Mérey Sándor Ur kiseded költeményei.
- 6) Weingand könyvtáros contoja
- 7) Néhány Quietantiák a Társaság Munkái 1⁶⁶ Darabjának megküldése felől etc.

ENYEDI, SÁNDOR

Lajos Schedius und die
siebenbürgische Gesellschaft für die Pflege
der Ungarischen Sprache

Lajos Schedius, Professor der Pester Universität, wurde annehmbar im Herbst 1796 als Mitglied der Gesellschaft durch György Aranka, Begründer der Siebenbürgischen Gesellschaft für die Pflege der Ungarischen Sprache aufgenommen. Die bisherigen Forschungen berührten kaum die Verbindung von Schedius mit György Aranka. Diese Verbindung dauerte bis zum Rückzug Arankas, ungefähr sieben Jahre lang. Anhand der Briefe schildert die Studie die Geschichte dieser Verbindung, weiterhin teilt sie den Text der 8 Briefe mit, sogleich, anhand der Berufungen, rekonstruiert sie auch die Daten der 10 noch latenten Briefe.

* Olvashatatlan írás

Az Exodus Kiadó

Az 1930-as évek második felében a nagy könyvkiadóvállalatok árnyékában alapított kisebb könyvkiadók új jelenségei voltak a magyar könyvszakmának. Őket a szerzőikkel általában nem az üzleties, így alá- és fölérendeltségi viszony kötötte össze, hanem a közös célokon — pl. a falukutatás, illetőleg a népi irodalom műveinek kiadásán és terjesztésén — nyugvó barátság. Ezért nem is sorolhatjuk e kiadókat a hagyományos értelemben vett vállalatok közé: inkább szellemi munkaközösségek voltak. E fórumok létrejöttéig a népi írók szinte házaltak, hogy műveiket valahogy kiadathassák. S ha nagy nehezen meg is jelent egy-egy ilyen könyv, szakszerű, szerteágazó terjesztésükre nem került sor. A vezető kiadók — így köztük az Athenaeum, a Révai, a Dante — ugyan kibocsátottak egy-egy falukutató művet, de ez kiadványaiknak összességében szinte a semmivel volt egyenlő.

Püski Sándornak az 1939 tavaszán megindult Magyar Élet kiadója volt az első olyan vállalkozás, amely egész kiadói és terjesztői tevékenységének középpontjába a népi irodalmat állította. Szabó Dezsőtől kezdve Veres Péteren át Nagy Istvánig mindenkit szóhoz juttatott. Az egyetemeken, főiskolákon, középiskolákban, nép főiskolákon, ifjúsági egyesületekben és konferenciákon, előadóesteken szervezte meg a terjesztést. Könyvbarát mozgalmat indított, amely a kiadó fénykorában közel tízezer tagot számlált. Ugyanilyen céllal indult meg 1939 februárjában a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetségének a kiadója, a MEFHOSZ, majd 1940 elején a Turul Szövetség, Fitos Vilmos tanár vezette, népi ellenzéki szárnyának a vállalkozása, a Turul Könyv- és Lapterjesztő kft, amelyet Boros Lajos, a Bolyai kollégiumnak, a Győrffy kollégium elődjének első igazgatója és Püski Sándor irányított. A Turul Könyv- és Lapterjesztőt 1941-ben Hartyányi István kiadóvá bővítette. E kiadók közé tartozik még Kovách Aladár egyszemélyes kiadója, a Bolyai Akadémia is. Mind a Turul, mind a Bolyai Akadémia a teljes népi irodalmat föl vállalta kiadásra és terjesztésre.

Szabó Imre kiadója, az Exodus szintén nagy hasonlóságot mutatott az előbb felsorolt kiadókkal. Szabó Imre négygyermekes iparoscsalád első szülöttjeként 1904-ben, Késmárkon látta meg a napvilágot. Ő maga az üvegesszakmát tanulta ki. A könyveket és az irodalmat azonban mindig nagyon szerette, sokat és rendszeresen olvasott. Így — autodidakta módon — óriási ismeretanyagnak a birtokába jutott.

Főképp Ady Endre költészete hatott rá sorsdöntően. Ady életművét szenvedélyesen kutatta, s Ady-relikviákat tartalmazó gyűjteményét számos kiállításon bemutatta.

Szabó Imre az 1930-as években Debrecenben élt — a szülei oda költöztek még 1913-ban — s a Lám Sándor-féle porcelánkereskedésben dolgozott. *Fényfakadás* című kis verseskötetét — saját költségén — 1933-ban jelentette meg Debrecenben. Majd 1933-tól az egyik vallásos ifjúsági szervezetnek, az ökumenikus gondolat jegyében 1844-ben létrehozott nemzetközi szervezetnek, a Keresztyén Ifjúsági Egyesületnek (KIE) a titkáráként tevékenykedett 1936-ig. Ezután a fővárosba költözött, s itt a Horánszky — ma Makarenkó — utca 26. szám alatti központi KIE étkezdét vezette 1940-ig. Igen szolid, áldozatkész, egyházához és magyarságához hűséges, elkötelezett, törekeny alkatú — Szabó Dezső szavaival élve — „ici-pici ember”¹ volt.

Karácsony Sándor, a jeles pedagógus és filozófus ekkor — az 1934-es esztendőől kezdődően — a debreceni egyetem magántanáráként az ottani KIE-ben is rendszeresen tartott népdalénekléssel egybekötött előadást. Az élőbeszéd varázslatos művészeként, lenyűgöző előadásmódjáért hallatlan népszerűségnek örvendett a fiatalok körében. Az ifjúság nevelését irányító országos szervezetekben vezető szerepet töltött be: ő szerkesztette *Az Erő* és a *Diákvilág* című lapot, a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség folyóiratait, e szövetségnek 1949-ig elnöke, s az itt tartott szemináriumait Rajk László is látogatta. Társelnöke volt a Magyar Cserkészszövetségnek, ő szervezte meg a regőscserkészteret, szerkesztette a *Regős Kátét*, s munkatársai közé tartozott a Kodály Zoltán előszavával hét kiadást megért *101 magyar népdal* (1929) című műnek. A KIE-beli országos tisztségein kívül a KIE világszövetségének is tagja volt.

Karácsony Sándort következetes fasizmusellenességéről ismerték. Azt is tudta mindenki, hogy a szomszéd népekkel való megbékélést szorgalmazta, s mély hittel párosult vallásossága mellett a társadalmi haladásnak is szószólója. Adyról akkor adott elő tanítványainak, amikor a költőt hazafiatlansággal vádolták. A debreceni egyetem pedagógia tanszékének professzoraként bontakozott ki óriási irodalmi és pedagógiai munkássága, s aktív közéleti funkciói közepette a szárszói konferenciának egyik támogatója, a történelmi fontosságú 1943. évi Magyar Élet-tábornak pedig nagy hatású előadója volt. 1945 után a MADISZ elnökeként, a cserkészmozgalom újjáélesztőjeként, a Magyar—Szovjet Művelődési Társaság vezetőségi tagjaként és az Országos Szabadművelődési Tanács elnökeként tevékenykedett. A hírhedt „ötvenes években” őt is elsöpörték, kiszorult a közéletből, s megfosztották katedrájától. Mellőzötten halt meg 1952-ben.

Karácsony művei az Exodus kiadó megalapításáig a legváltozatosabb helyeken jelentek meg. Nem akadt olyan kiadó, amely programjának a középpontjába a Karácsony-könyvek közreadását állította volna. Karácsonyban feszült az a sok közölnivaló, amelyet országjáró útjain ugyan mindenütt zsúfolt termekben, de

¹ SZABÓ Dezső: *Erdély alkalmából*. Bp. 1940. Ludas Mátyás kiadás. (Ludas Mátyás Füzetek 60.) 84 p.

mégiscsak kis területen tudott elmondani. Nagyobb nyilvánosságra, tágabb térre volt szüksége. A nagy kiadóknál viszont olyan befolyásos tanácsadók ültek, akik az ő írásai miatt veszélyben érezték saját fölfogásukat, tekintélyüket.

Karácsony Sándor és a köréje csoportosult nyolc-tíz fiatalból álló, legfelsőbb tanítványi köre látta, hogy szellemi és fizikai elnyomása miatt a magyarság sürgős segítségre szorul. Főképp köznyelvünk és tudományos nyelvünk romlása, a tömérdek germanizmus és magyartalanság akadályozza a nép művelődését. A magyar nyelvtan mechanikus-logikus szemléletű tanítása a legunalmasabb tantárggyá fokozta le az iskolában a nyelvtant. Fehér Gábor nyíregyházi tanár, Karácsony közeli barátja tapasztalta, hogy milyen új és a tanulók által is kedvelt módszerrel tanítja Karácsony a magyar, a német és a latin nyelvet, s ő maga is így szeretett volna oktatni. Ezért arra kérte Karácsonyt, hogy egy tanulmányban foglalja össze nyelvtanítási módszerét. Karácsony el is készítette ezt a művet. Csakhogy egyetlen kiadó sem vállalkozott a megjelenítésére! Ekkor Lükő Gábor — Karácsonynak egy másik, szintén tanár tanítványa — elkérte a kéziratot Fehér Gábortól, s fölajánlotta az Egyetemi Nyomdának. Azt azonban ők sem tették közzé, mert félték, hogy ráfizetnek, holott már a könyvet népszerűsítő szóró- és megrendelőlapot is kinyomtatták és szétküldték. Ezután Lükő a Baumgarten Alapítványt kereste meg, ám ők is kitértek a kiadás elől. Majd Karácsony tanítványai úgy döntöttek, hogy önálló könyvkiadót alapítanak, mert csak így tudják közreadni azokat a műveket, amelyeket szeretnének. Az új kiadót Karácsony belső baráti társaságának a tagjai, köztük Barczán Endre, Heltai Miklós, Kondor Imre, Körmöczy László, Lükő Gábor, Pásztor Imre, Pógyor István, Szabó Imre, Szathmáry Lajos és Szöllősy István hívták életre, s azt Exodusnak nevezték el a Biblia ótestamentumi részének ama második könyvéről, amely a zsidó népnek Egyiptom földjéről való kiszabadulását beszéli el. Az Exodus kiadó iparendélye Barczán Endre nevére szült, ő mint kinevezett középiskolai tanár azon kevesek közé tartozott a társaságban, aki lefoglalható fizetése okán anyagilag kezeskedhetett a vállalkozásért. De a felelős kiadói és a tényleges irányító munkát mindvégig Szabó Imre végezte.

Elhatározásukról Barczán Endre így vallott az Exodusnak *A másik ember* című almanachjában:

....Mi is csak éppen úgy, mint a zsidók annak idején egy leírhatatlan kényszer hatása alatt vándorlunk ki a szolgaság és a hűsösfazekak világából... Mint ahogy a magyar zeneművészet megújulása elkövetkezett az utolsó pillanatban, ugyanúgy jött el a magyar tudomány megújulásának utolsó, éppen ezért mindenképpen megérett pillanata. Ha pedig ez a pillanat eredménytelenül múlt el, a magyar tömegek nagyobbik fele örökre elszegődne idegen tudományok facér szolgálivá. Persze egy ilyen teljes megújulás csak egy exodus által indulhatott meg: ki kellett vonulni az eddigi kutatási módszerek, tudományos tolvajnyelv szolgaságából, s ezzel együtt vállalni kellett átmenetileg a tudománytalanság vádját, azaz le kellett mondani a hűsösfazekakról...²

² BARCZÁN Endre: *Az Exodus kiadó. A másik ember*, Bp. 1940. Exodus. 112-116.p.

Maga Szabó Imre — az imént említett almanachban — így határozta meg az Exodus kiadó feladatát:

„... Arra vállalkoztak itt írók és nem írók, hogy a magyar nép számára jó és olcsó könyveket adnak ki. Minőségileg klasszikust, ár szempontjából pedig ponyvát. Ez a főgondolat. Ebből nem engednek akkor sem, ha a hozzáértők a napnál fényesebben bebizonyítják előttünk, hogy a magyar parasztság még nem érett meg a legmagasabb rendű irodalom élvezetére. Az Exodus csak azt tudja, hogy a jó és szép mindenkinek szép, s a magyar ember kezébe mást adni, mint jót, szépet és igazat, hazaárulás...”³

Az Exodus kiadó a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületébe, a Könyvkiadók Szakosztályába 1940 márciusában kérte a felvételét⁴ még Barczán Endre nevével és a Horánszky utcai KIE étkezde címével. Ez évben, 1940 szeptemberében felvették⁵ az Exodus kiadót a könyvkiadói szakosztályba, de már az Exodus könyvesboltnak is helyet adó XI. kerület Vásárhelyi Pál utca 12. szám alatti címmel. Barczán Endre neve mint kiadóvezető ekkor már nem szerepelt az ezt a tényt közlő hivatalos folyóiratban, a *Corvinában*. Az Exodus kiadó az Exodus könyvesboltban — 1940-től 1946-ig — talált otthonra. Ezt a könyvesboltot Szabó Imre Erzsébet húgának a férje, Erdős István vezette. (Azért az indulás után két évvel kérte a felvételét az egyesületbe Szabó Imre, mert Erdős István 1940 áprilisában vette meg a Vásárhelyi Pál utcai boltot. Ez már olyan biztos bázis volt, ahonnan el lehetett indítani a könyvkiadással járó ügyeket: a propagandát, a megrendeléseket és a levelezést.) A kiadó a zsebkendőnyi zugában működött az íróasztalul is szolgáló pult és a raktárként is használt polc között. Szabó Imre önálló helyiségbe — néhány házzal odább — a Vásárhelyi Pál utca 7. számba 1946-ban költözött, s itt munkálkodott az államosításig.

Első kiadványuk — Karácsony Sándor *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon* címmel — 1937 decemberében hagyta el a sajtót. Az Exodus munkaközösség tagjai — és még sokan mások is — szerény jövedelmük egy részéből adták össze azt a szükséges összeget, amely lehetővé tette, hogy a Bethánia nyomda elvállalja a könyv kiadását. A váltókat a társaságból a másik fizetőképese: Lükő Gábor múzeumőr — írta alá. A kötetből először csak ötszáz példányt készítettek el, s a többit krúdákban hagyták, s az eladás ütemében dolgoztatták föl és törlesztették. Szabó Imre így emlékezett vissza a könyv megjelenésére:

„... Nagy óvációval fogadták országszerte ezt a munkát, és szokás szerint jónak, de hiábavaló ügyeketnek könyvelték el, vagy pedig — éppen a legilletékesebbek — tudomásul sem vették.”⁶

Karácsony Sándor — Németh László szavait idézve — „nemzettanítói példatára”⁷, amelyben szinte egész életműve testet öltött, ezzel a kötetel kezdődött.

³ SZABÓ Imre: *Igazgatósági tagok kerestetnek*. A másik ember, Bp. 1940. Exodus. 117–119.p.

⁴ Corvina, 1940. márc. 2. 9. sz. 18.p.

⁵ Corvina, 1940. szept. 21. 38. sz. 84.p.

⁶ SZABÓ Imre: *Igazgatósági tagok kerestetnek*. A másik ember, Bp. 140. Exodus. 117–119.p.

⁷ NÉMETH László: *Cseresznye*, Bp. Exodus. 72.p.

Karácsony a társas-lélektan fogalmán nem a tömegbe verődött emberek lelkével foglalkozó tant értette, hanem azt a tudományt, amely az egész népközösségnek az életére és gondolkodásmódjára jellemző „lélekkel” foglalkozik. Ez utóbbinak legfőbb hordozója a nyelv, a művészet és más hasonló közösségi megnyilvánulások.

A következő nagyobb lélegzetű Karácsony-mű, *A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja* 1939 júniusában látott napvilágot. Az „Észjárás” azonban óriási föltűnést keltett: a korabeli sajtóban élénk visszhangja támadt e műnek. A Magvető Kiadó 1985-ben tette közzé e kötet második — javított és bővített — kiadását, amelyet még 1946-ban maga a szerző készített elő, de akkor az új kiadás elmaradt.

A Karácsony pedagógiai rendszerébe tartozó köteteknek A neveléstudomány társas-lélektani alapjai volt a sorozati főcímük. A nyelvi és az irodalmi nevelés következő kötete, *A könyvek lelke* 1941 májusában jelent meg. Ez a műve szerves folytatása „nyelvtankönyvének”, s az irodalmi nevelés legfőbb kérdéseire kereste a választ. A világnézeti és vallásos nevelésről vallott fölfogását *A magyar világnézet* (1941) és *A magyarok Istene* (1943) című kötetben fejtette ki. A társadalmi neveléshez kapcsolódó nézeteit három könyvben olvashatjuk: *A magyarok kincse* (1944), a *Magyar Ifjúság* (1946) és az *Ocsudó magyarság* (1942) címűekben. Karácsony pedagógiai rendszerének két utolsó kötete, amelyek a jogi neveléssel foglalkoznak, már a háború befejezése után jelent meg *Magyar demokrácia* (1945) és *A magyar béke* (1947) címmel.

Karácsony elméleti rendszerébe nem szorosan ugyan, de beletartoznak — mintegy kiegészítésül — a pedagógiai regényei is. Így a két kiadásban megjelent *A csucsai front* (1943) című művének második kiadása (ebben Karácsony a Tavaszmező utcai gimnáziumi osztályának a történetét mondta el), a *Siccki-banda* (1938) című alkotása (ez a barátkeresés mikéntjéről szól), és a *Holdbéli diákelet* (1948), a serdülni kezdő fiú lélektani regénye.

Barátság és szerelem összefoglaló címmel eligazító, tanácsokat adó, a felelős emberi magatartás kialakulását segítő három művét külön-külön és együtt is több kiadásban tette közzé az Exodus. Még házassági, főképp párválasztási tanácsadó írását, a *Kit vegyek el?* (1941) címűt is két kiadásban bocsátotta közre a kiadó.

Karácsony pedagógiai művei *A nyolcéves háború* (1944) című könyvében olvashatók. Az e művet alkotó nyolc fejezet 1946-ban különlenyomatként, változó színű borítóban *A diákelet mindennapi problémái* sorozatcím alatt látott napvilágot. „... Az útrakész, a kíváncsi, az előretörő...”⁸ diákokat hívta magához e kötetben. *Aki dudás akar lenni* (1943) címmel pedig népdaltanítási „tankönyvét” is megjelentették.

Karácsony Sándornak irodalomtörténetünk jeles személyiségeiről írott tanulmányait is közreadta Szabó Imre. Arany János munkásságát két tanulmánya — *Az aktuális Arany János* (1939) és az *Arany János Toldija* (1941) — méltatta. *A cinikus Mikszáth* (1944), *Csokonai* (1940), *Katona József* (1941), *Komáromi János* (1941) és *Széchenyi* (1941) című művében elemezte a megnevezettek munkásságát. Katona Józsefről és Széchenyi Istvánról szóló tanulmánya egy kötetben is megjelent 1941-ben, születésük 150. évfordulója alkalmából. Karácsonynak az első világháború

⁸ KARÁCSONY Sándor: *A nyolcéves háború*, Bp. 1944. Exodus. (A magyar diák eligazítása 2.) 5.p.

alatt keletkezett verseit *Felkavart régi avar* címmel Csökmei Sándor név alatt jelentette meg az Exodus 1941-ben. Karácsony mint „botcsinálta”⁹ — ez saját szóhasználatra — színműíró is szerepelt a kiadónál. Egyfelvonásos darabjait az ifjúsági körök műkedvelő előadói számára készítette. *Új háromkirályok csillaga* (1939) címmel öt gyermekszíndarabja és *Pásztortüzek* (1943) címmel két — felnőtteknek való — színműve jelent meg. *Lányok ülnek a fonóban* (1939) című, három kiadást is megért népies jelenetét szülőfalujából, Földesről hozott élményei alapján írta. A Szabó Imre gondozásában közzétett utolsó könyve — egyúttal az Exodus munkásságát is bezáró kiadvány — ugyancsak egyfelvonásos színjáték, az *Úrnak szolgálai mindnyájan* (1949) volt. Karácsony bibliamagyarázatai tizenhat darab, kis alakú, egyenként nyolcoldalas füzetben 1948-ban jelentek meg *A teljes Írás Istentől ihletett* sorozat cím alatt, majd 1949-ben összefogva, egy kötetben, a *Hatalom alá vetett ember* címmel hagyta el a sajtót.

Szabó Imre kisebb terjedelmű, hat darabból álló sorozatot is indított *Neveléstudományi dolgozatok társas-lélektani és logikai alapon* címmel. Ennek első tagját, Farkas János tanítónak *A helyesírás gyerekjáték* (1941) című, két kiadásban is megjelent művét mind a mai napig nagy haszonnal forgathatná minden rászoruló tanuló. Karácsony Sándornak két műve — *Az irodalmi nevelés* (1941) és a *Demokrácia és pedagógia* (1946) — is ebben a sorozatban jelent meg, s ezeket besorolta pedagógiai rendszerébe. Körmöczy László Exodus munkaközösségi tagnak — *A művészi nevelés* (1942); Tóth László *Az olaszországi magyartanítás módszertani alapvetése* (1943) és Fiers Tamás: *Erotica* (1948) című műve jelent meg e sorozatban.

Az Exodus kiadó Karácsony műveinek a közreadásán kívül másik fontos feladatának azt tekintette, hogy megjelentesse irodalmunk nagyjainak az alkotásait. *Magyar klasszikusok új kiadásban* című sorozatában tette közzé Fazekas Mihály *Lúdas Matyi* című művét 1939 könyvappjára tíz fametszettel. E kiadványból száz darab amatőrpéldány is készült merített papíron a fametsző, Mata János aláírásával. Csokonai Vitéz Mihály *A lélek halhatatlansága* című műve tíz fametszettel 1940 könyvnapjára és Arany János *Toldi* című műve tizenkét fametszettel 1941 könyvnapjára került az olvasók kezébe. Egyidejűleg ezeket a könyveket olcsó, tízfilléres ponyvakiadásban is megjelentették.

A *Tízfilléres füzetek* című sorozatban összesen tizenöt mű látott napvilágot. Megtalálhatók köztük Karácsony Sándor — *Utazás a Biblia mélységei felé* (1939), *A magyar lélek* (1939) *Testvérem, Suomi* (1940) és *A magyar Budapest* (1940) című — művein kívül két Exodus munkaközösségi tagnak: Heltai Miklósnak *Egy szorgalmas lusta története* (1939) és Fehér Gábornak *A Jenei csodálatos históriája* (1941) című novellája, valamint Koczogh Ákos *András estéje* (1941) című, három rövid történetet és egy rövid közmondásgyűjteményt magába foglaló füzete. E sorozattípust a kiadó tevékenységének első éveiben találhatjuk meg. Kiadták még *Kisfaludy Károly* három egyfelvonásosát (1941) *Katona József* kevésbé ismert drámáját, a *Luca székét* (1942), Móricz Zsigmond két elbeszélését tartalmazó kötetét *Rojtos Bandi* (1943) címmel és Petőfi Sándor *Anyám tyúkjá* (1946) című versét.

Az Exodus munkaközösség tagjainak műveit ugyancsak kiadta Szabó Imre. Lükő Gábornak *A magyar lélek formái* című művét 1942 könyvnapjára jelentette meg. A

⁹ KARÁCSONY Sándor: *Új háromkirályok csillaga*, Bp. 1939. Exodus, 3.p.

szerző ebben a munkájában az akkori germanocentrikus néprajztudománnyal szembehelyezkedve kimutatta, hogy a magyarságnak ősi, Keletről hozott művészeti szemlélete a művészet minden ágában megmutatkozik. E könyvet a Baranya megyei Tanács hasonló kiadásban 1987-ben jelentette meg. Lükő Gábor összeállításában *Hortobágyon kivirult az ibolya* (1942) címmel kis népdalgyűjteményt, *Kossuth Lajos azt ízente* (1943) címmel pedig katonanótákból válogatott kötetet is közzétettek. Fehér Gábornak (akit Karácsony Sándor így jellemezett: „Egy gyöngéül látott, önkörében végtelenül erős szellem”¹⁰) elbeszélésgyűjteményt adták ki 1940 könyvnapjára. Mind a sárospataki, mind a debreceni kollégiumi élményeit beleszővő novelláit *Az utolsó nagybotos* címmel akarták kiadni. De így a kötet túlságosan testes lett volna, ezért kettéosztották, s a debreceni történeteket *Az utolsó nagybotos*, a pataki ihletésűeket pedig *Obsidio Patakiana* címmel bocsátották közre önálló kötetben. Ez utóbbi könyvnek az oldalait nem szedték újra, ezért kezdődik a számozása a 153. oldalon. A szerzőnek a *Túl Napnyugat, innen Kelet* (1943) című, három novelláját tartalmazó kötetét és *A semmibe ívelő hidak* (1947) című regényét is közreadták. Szele Györgynek, szintén Karácsony-tanítványnak, az akkor szatmárnémeti tanárnak *Az aranyrózsa* című színdarabját, amely „magyar mese” a törökvilágból, Gábor József kottaival 1943 áprilisában tették közzé.

Az Exodus kiadó természetesen a kortárs írók műveinek a kiadására is vállalkozott. Szabó Dezső 1940 októberének elején — tizenöt évi pörösködés és várakozás után — visszakarta a Révai kiadótól szerzői és kiadói jogát a még raktáron lévő könyveivel együtt. Azonnal bizományba adta őket — szerződésük szerint egy évre — az Exodus kiadónak, mert mint ezt a Ludas Máttyás Füzetek 60. részében írta: „kiadói munkatervük becsületos, hasznos magyar akaratot jelent”.¹¹ 1942 februárjában szűkszavúan közölte csak, hogy „szerződésünk értelmében az Exodustól visszavettem könyveimet s így most csak nálam kaphatók.”¹² Szorosabb kapcsolatuk egy éve alatt csupán egy Szabó Dezső-könyv jelent meg az Exodus gondozásában, 1941 decemberének elején *Az elfelejtett arc* című füzet, amely a címadó novellát és az Ainhoz című versét tartalmazta. E kötet is a tizfilléres füzet sorozatban látott napvilágot. Németh Lászlótól a *Cserecsényes* című drámáját Karácsony Sándor bevezető írásával 1942 áprilisában adták ki. A mű kiadásából és eladásából befolyt összeget az író a Szathmáry Lajos — szintén Exodus munkaközösségi tag — által irányított Hódmezővásárhelyi Tanyai Tanulók Otthonának adta. Földessy Gyula különféle lapokban megjelent és irodalmi társaságokban fölolvastott kisebb-nagyobb Ady-cikkeiből összeállított *Ady, az ember és a költő* című tanulmánygyűjteményt 1943 könyvnapjára tették közzé. Goethe epigrammáit és xéniáit tartalmazó könyvét — Földessy Gyula fordításában — 1943 decemberében adták ki. Három kortárs poétát is bemutatott Szabó Imre az olvasóknak: Gellért Sándornak, a Romániában, Szatmárban élt költőnek *A bál udvarában* (1942) és a *Halálatáncoltatott lány* (1944) című népi hangvételű verseit és balladáit magába foglaló kötetét, Szöllőssy István alapító tagnak *Három királyok útján* (1943) és Vörös

¹⁰ FEHÉR Gábor: *Semmibe ívelő hidak*. Bp. 1947. Exodus, 190.p.

¹¹ SZABÓ Dezső: *Erdély alkalmából*. Bp. 1940. Ludas Máttyás kiadás. (Ludas Máttyás Füzetek 60.) 84.p.

¹² SZABÓ Dezső: *Bölcsők Makucskán*. Bp. 1942. Ludas Máttyás kiadás. (Ludas Máttyás Füzetek 75.) 66 p.

István hódmezővásárhelyi költőnek *Tű hegyén* (1943) című verseskötetét jelentette meg.

Az Exodus kiadó olyan műveket is közzétett, amelyek bibliofil értékük vagy érdekes és hasznos mondanivalójuk miatt kelthetik föl érdeklődésünket. Ilyen könyvritkaság Tóth Ervinnek *A grafikai művészetek kis könyve* (1940) című gyűjteménye; ezt csupán 350 példányban nyomtatták ki, s az első harminc darabot a szerző névaláírásával tették még értékeesebbé. Az akkori idők neves művészeinek — így köztük Buday György, Gy. Szabó Béla, Molnár C. Pál és Patay Mihály — fametszetei, kő- és szénrajzai, rézkarcai kaptak helyet e kötetben. A másik bibliofil értékű könyv Nagy Kállói Fényes Istvánnak 1664-ben Debrecen városáról írott *Krónikája*; ezt Mata János látta el bevezetővel és jegyzetekkel, valamint tizenkét fametszettel. E szép és igényes kötetet a gyomai Kner nyomdában állították elő 1943 decemberében.

A közérdeklődésre számot tartó könyvek közül figyelemre méltó Fóris Máriának, az akkori Szabolcs megyei Háziipar vezetőjének két könyve. Az egyik a *Keresztesmes kézimunkák* (1944); ebben a szerző huszonöt évi gyűjtőmunkájának az eredményét láthatták az érdeklődők: a kiadványban 278 darab mintát közölt. A másik a *Fonás-szövés* (1946) című könyve; ez gyakorlati tanácsokat adott az asszonyoknak ahhoz, hogy a kerben termő kenderből miként készíthetnek az egész család számára ruhafélét. *Móricz Miklós* közgazdásznak, az író öccsének *Az infláció nem kötelező* (1946) című kis könyve pedig káté, azaz kérdés-felelet formájában igyekezett az ország akkori legsúlyosabb gondját megoldani, az elképesztő mértékű pénzhígulás megállításának a módját megkeresni, a kibontakozást sejtető modellt is bemutatva.

Az Exodus munkaközössége *A másik ember* (1940) és *A másik ember felé* (1942) címmel almanachot is közreadott. Ezt Szabó Imre folyóíratná szerette volna fejleszteni, de terve nem vált valóra, s csupán ez a két kötet jelent meg belőle. Az Exodus gondozásában több vallásos jellegű kiadvány hagyta el a sajtót. Danesházy Sándor debreceni református lelkipásztor *Az egyház harca* (1942) című könyve a hívő ember számára a bűn ellen hadakozó eklézsia munkásságát mutatja be. A kiadó főnnállásának tíz éve alatt minden esztendőben Bibliaolvasó kalauzt bocsátott ki. Az egyik legszámottevőbb kiadványuk az eredeti szöveggel és dallammal közzétett Szenci Molnár Albert-féle *Zsoltár* (1948).

Az Exodusnál megjelent könyvek nagy többségét szoboszlai Mata János (1907—1944) filozófus, történész, költő és fametsző „csinosította”. Mata az Exodus kiadványok művészeti gondozója és bírálója volt, és harcos ellensége a nyomdai igénytelenségnek. Tőle *A nyiladozó emberi elme* (1940) című filozófiai művét adták ki. Ebben a munkájában a görög gondolkodás történetében — Thalestól Sokratesig — megtalálható etikai alapjellemtvonásokat ismertette. A Mata által tervezett embléma, a vállán tollszáron könyvet tartó, az Exodus föliraton erős, sietős lépéssel áthágó hajdúnak az alakja 1939-től díszítette a kiadványokat. A könyvborítókon szintén Mata fametszetei láthatók, csakúgy mint a kiadót népszerűsítő szórólapon, könyvjelzőkön, megrendelőjegyzékeken. Szabó Imre arra törekedett, hogy könyvei tetszetős külsőben jelenjenek meg, de ezt a célját szűkös anyagi lehetőségei korlátozták. Mata János a könyvek bibliofil értékét próbálta növelni. Erről a munkájáról így vallott Kner Imréhez intézett egyik levelében:

„... Fazekas főhadnagy úr Lúdas Matyiját is viszonylag rendes ruhában adtuk ki, a Toldi már szerencsétlenségzámába ment... ekkor beláttattam a többiekkel, hogy az aktuális magyar szót, amit a torkunkba akarnak fojtani, azt elkiálthatjuk rongyosan és rekedten, de a magyar klasszikust vagy a mélységből kiemelt tradíciót — ami eleve kötelező erő ma is — nem lehet koldusgyűnyában útra tenni... Karácsony könyveinek nyomdai kiállításáért nem vonatattunk ítélőszék elé, mert a szükség törvényt bontó ereje erősebb volt a törvényénél, de az elmúlt szükségből erényt vagy törvényt csinálni nem szabad...¹³

Az Exodus kiadó fölöttébb szegény vállalat volt, de Szabó Imre semmiféle anyagi áldozattól vissza nem riadó munkatársakkal vette magát körül. A kiadó anyagi támasza mindvégig az Exodus könyvesbolt volt. A kezdeti nehéz lépések után Erdős István pénzügyi helyzete fokozatosan megerősödött, és ez biztos pénzbeli alapot adott Szabó Imre könyvkiadói tevékenységéhez. A két vállalkozás élesen nem különült el anyagilag egymástól, egymást segítve jutottak túl az akadályokon. Szabó Imre pedig bevallotta, hogy az Exodus:

„... olyan szövetkezet, ahol a tőke helyett hit van, hozzáértés helyett pedig szeretet... Remény fejében írt az író, hitelbe csinálta a nyomda, hozomra adminisztrálta, aki éppen ráért. A könyvek árából természetesen nem lehet olyan gyors iramban törleszteni az adósságokat, mint a forgótőkéből, mert előbb el is kell adni a könyveket, de a szeretet is tőke, és mindig tud fizetni. Ez pótolta az Exodus adósságainak esedékes részleteiből hiányzó összeget. Az Igazgatósági tagok rendszeresen fizetik »jutalékukat« saját jövedelmükből, mivel az Exodus részvényesei nem kapnak, hanem adnak. Persze a termés első fele az övék. Minden könyv első példányait hozzájuk viszi a posta. Elfizetőköt is gyűjt az Exodus. Tíz pengőért egy év alatt kb. 18–20 p. értékű könyvet ad...¹⁴

Karácsony Sándor műveiért megkérték az árat, s nagy volt a kereslet irántuk, nem csoda, hogy mind egy szálig el is fogytak. A többi könyvön — főképp a tízfilléres ponyva klasszikusokon — alig volt haszon. A Bibliaolvasó kalauzokat pedig ingyen adták. Az anyagi nehézségeket valahogy mégis sikerült — kisebb zökkenőkkel ugyan — áthidalni.

A kiadó reklámozta a gondozásában megjelenő műveket. A könyvek utolsó lapjain, a borítókön a kiadás előtt álló vagy a nemrég kibocsátott munkákat ismertették. Szórólapokat is nyomtattak, ezek egyúttal megrendelőlapok voltak, ismertetőket a kiadó céljairól, munkájáról, a náluk kapható könyvek jegyzékével együtt. Ezeket az ismertetőket és árjegyzékeket az Exodus kiadó és könyvesbolt székhelyén, Kelenföldön Szabó Imre és sógora, Erdős István — végigjárva a kerület házait — bedobták a postaládákba. A közeli Symplon (ma Bartók) moziban is hirdettek. Még a villamosokon is helyeztek el reklámozó plakátokat. Minden eladott könyvhöz könyvjelzőt mellékeltek — amely persze a kiadót népszerűsítette — mert el akarták kerülni, hogy az emberek számárfületek csináljanak a könyvek lapjain jelzésül. Már 1939-ben egy kis alakú, harminclapos reklámfüzetet nyomtattak az eddig megjelent alkotások könyvborítóinak fényképeivel, alattuk a mű tartalmának rövid ismertetésével és a kritikákból vett idézetekkel. E füzetben is a maga táborába hívogatta Szabó Imre:

¹³ *A könyv mestere. Kner Imre levelezésének korának költőivel, íróival, művészeivel, tudósaival.* Bp. 1969. Helikon, 329–330.p.

¹⁴ SZABÓ Imre: *Igazgatósági tagok kerestetnek.* A másik ember, Bp. 1940. Exodus. 117–119.p.

... a gondolkodni szerető, művelt magyar embereket. Jöjjenek és építsük meg közösen a magyar kultúra új falait. Legyenek írók vagy olvasók, kritikusok vagy tanácsadók, támogatók vagy jóbarátok...¹⁵

Irodalmi kóstoló címmel két darab, egyenként négyoldalas, nagy alakú népszerűsítő lapot is kiadtak 1946-ban (Ebből sorozatot szerettek volna indítani.) Míg az első, október havi lap csak az Exodus kiadó terveit ismertette, a második — a decemberi — „kóstoló” már a népi irodalom alkotóit közreadó fórumok könyveit, köztük Püski Sándor Magyar Élet, Hartványi István és Szij Rezső Misztótfalusi, a Nemzeti Parasztpárt Sarló kiadójának a termését ajánlotta.

Az Exodus kiadót 1950-ben államosították. Szabó Imre továbbra is a „szakmában” maradt, a református egyház Egyetemes Konventjének — utóda a mai Zsinati Iroda — Sajtóosztályát vezette. Bereczky Albert püspök méltányolta a könyvkiadásban és terjesztésben szerzett érdemeit, tapasztalatait. Szabó Imre korán, 1958-ban, súlyos betegség következtében halt meg.

Az Exodus kiadó Karácsony Sándor műveinek a kiadásáért és terjesztéséért jött létre. Ő volt a sugalmazó, a bátorító, a háttérben lévő „lektor”. Az Exodus munkaközösség már egy eleve kialakult társaság volt. Nem azért váltak kiadóvá, mert üzletet láttak benne, hanem azért, hogy kiadványaikkal a társadalmi haladást segítsék, s a magyarság sürgős beavatkozást kívánó bajait az általuk képviselt keresztény-erkölcsi magatartást tükröző művekkel orvosolják. A Karácsony-könyvek közreadásával űrt töltöttek be akkori könyvkiadásunkban, mert ezt a művelődési missziót egyik nagy, vagyis ismert kiadónk sem vállalta. Karácsony eszméi az egész társadalomra hatottak. Minden művének a megjelenése eseményszámba ment. E könyvek még ma is hatnak, nemcsak kortörténeti dokumentumként, hanem emberi és gondolati értékeket hordozó olvasmányként is. Az Exodus másik érdeme a klasszikusok sorozatának tízfilléres ponyva kiadása, mert így a laposabb pénztárcájú olvasók is megvehették e könyveket, igaz, kevésbé tetszetős kivitelben, miközben a bibliofil értékekre is adó — adni tudó — olvasók kielégíthették óhajukat e könyvek színvonalasabb változatával. Ez igencsak demokratikus és bölcs kiadói alapelv volt. A legfontosabbnak azt tekintették, hogy a könyv „szóljon”, de azért a külső megjelenésére is gondot fordítottak.

A kiadó igen termékeny volt. Főnnállásának majdnem tizenegy éve alatt 156 kiadványa hagyta el a sajtót, ami számottevő mennyiség. Ebből Karácsonyi Sándor egymaga 86 művel képviseltette magát. A kiadó diákok filléreiből jött létre, s története a 20. századi magyar könyvkiadás történetjének egyik jelentős része.

PETŐVÁRI, ÁGNES

La Maison d'Édition Exodus

La Maison d'Édition Exodus fut créée par la collective de travail Exodus, composée de dix personnes, en vue de faire paraître les ouvrages de Sándor Karácsony (1891—1952), écrivain, philosophe et pédagogue. La Maison fut dirigée de 1937 à 1950 par Imre Szabó (1904—1958), collectionneur des

¹⁵ Néhány szó az Exodusról, könyvek a „Másik Ember”-ről, Bp. [1939.] Exodus, 26 p.

documents concernant Ady. L'oeuvre entière de Karácsony vit le jour à la Maison d'Édition Exodus. Imre Szabó fit paraître les ouvrages des disciples de Karácsony aussi. Au cours des premières années de son activité, l'Exodus publia des ouvrages de courte étendue et à bon marché sous le titre de collection *Chaiers de dix fillérs*. L'Exodus publia les ouvrages des écrivains de sa propre époque aussi, dont quelques ouvrages de Dezső Szabó, László Németh et Gyula Földessy. Durant onze années de son existence, la Maison publia chaque année un Guide pour lire la Bible et c'est le *Psautier* d'Albert Szenci Molnár, publié avec les mélodies et les textes originaux (1948) qui est l'une de leurs publications les plus importantes. Ils firent paraître en outre des livres de valeur bibliophile, et des livres de contenu utile, ayant un intérêt public et de vulgarisation. La majorité prépondérante de ces publications fut illustrée par János Mata (1907-1944). En somme: 156 volumes furent publiés par les soins de la Maison d'Édition, et dans cette production Karácsony fut représenté, à lui seul, par 86 ouvrages.

KÖZLEMÉNYEK

Keserű Bálintnak,
60. születésnapjára

Sir Walter Raleigh könyvtára és magyar vonatkozású könyvei. (1) A szegedi egyetemi intézmények reneszánszkutatással foglalkozó részlegeiben immár évek óta folyik egy nagyformátumú kutatási program: a régi magyar olvasmányok feltérképezése. Célja képet kapni arról, hogy — Keserű Bálint megfogalmazásában — „mit olvastak a kb. 1530—1730 közötti két évszázadban a magyar társadalom különböző osztályaihoz, rétegeihez, korcsoportjaihoz tartozók; mit a három részre szakadt ország különböző területein; mit a városi polgár és mit az udvarházak köznemese; mit a férfiak és mit a nők; mit a katolikus és mit a protestáns felekezetek által irányított gyülekezetekben, iskolákban. Bízhatunk abban, hogy az egész anyag — a kumulatív index segítségével — például a külföldi irodalom és tudomány elterjedéséről is az eddigieknél egzaktabban tudósít (a kiadványok „elfordulási gyakoriságáról” — egyebek közt — hazai fölbukkanásuk idejének vagy a befogadó társadalmi helyzetének függvényében).”¹

Ez a feltáró munka azonban csak akkor nyer valódi jelentést, ha mód van azt kontroll-anyaggal összevetni, hiszen a magyarországi olvasmányok mennyisége, milyensége, struktúrája csak külföldi példák — egy gdanski polgár, vagy egy angliai nemesúr könyvtárának, illetve olvasmányjegyzékének függvényében válik igazán értékelhetővé. Ezért vélem rendkívül fontosnak, hogy e nagyszabású program munkatársai Magyarországon talált anyagok — könyvlisták, leltárjegyzékek, stb. — feldolgozása közben folyamatosan igyekezzenek tájékozódni a külföldi szakirodalomban publikált hasonló vizsgálatok eredményeiről; nemcsak módszertani összevetések céljából, de kimondottan azért, hogy a magyar anyag európai kontextusba helyezhető legyen a későbbiekben. Ehhez a tájékozódáshoz szeretnék hozzájárulni jelen dolgozatommal.

(2) A szegedi vállalkozás első jelentős hozadéka a „KtF-bibliográfiák” füzetekinek megjelentetése volt.² E kiadványtípusnak megtaláljuk megfelelőjét az angol szakirodalomban, s talán nem érdektelen összevetni a kettőt a bennük feldolgozott adatok mennyiségi mutatói szempontjaiból. Sears Jayne munkája, a *Library Catalogues of the English Renaissance* először 1956-ban jelent meg, melyet 1983-ban 500 példányban (!) újra kiadtak új előszóval és jegyzetanyaggal.³

Jayne bibliográfiája az 1500—1640 közötti időszakot dolgozza föl, tehát egy korábbi periódust, mint a KtF. Összesen 848 könyvlista adatait teszi közzé, ebből 274 az intézményi jegyzék, 574 pedig magánszemélyektől származik. Összehasonlításként: a KtF első négy füzete 1533—1721 közöttről 616 magángyűjteményről tud, az intézményi könyvtárak számbavételére még nem került sor. A jelenleg ismert legnagyobb magyarországi könyvtárak a következők voltak: Zsámboky János humanista (1587: 2618 tétel),⁴ Dernschwam János Magyarországon letelepedett csehországi német kereskedő, utazó,

¹ KESERŰ Bálint (ed). *Adattár XVI—XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 11: *A magyar könyvkultúra múltjából* (Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése — sajtó alá rendezte Herner János és Monok István). Szeged: JATE, 1983, 605. (A kiadó jegyzete)

² MONOK István (ed). *Könyvtártörténeti füzetek: Magángyűjtemények Magyarországon*. I. Szeged: JATE, 1981; II. Szeged: JATE, 1982; III. Szeged: JATE, 1983; IV. Szeged: JATE, 1985.

³ JAYNE, Sears. *Library Catalogues of the English Renaissance* (Reissue with New Preface and Notes). Foxbury Meadow: St Paul's Bibliographies, 1983.

⁴ KtF I, 29. Cf. GULYÁS Pál. *Számok János könyvtára*. Budapest, 1941.

humanista (1575: 651 tétel, 1162 könyv, kb. 2100 mű),⁵ és Mossóczi Zakariás nyitrai püspök, jogtudós, humanista (1587: 952 tétel).⁶

Végigtekintve Jayne katalógusán azt látjuk, hogy a magyarországinál összehasonlíthatatlanul fejlettebb kulturális háttér (egyetemek, főiskolák nagy száma s ezekben igen tekintélyes intézményi könyvanyag) ellenére (vagy éppen ezért?) a 16. századi angol magánkönyvtárak nem különböznek lényegesen a hazaiaktól. Kapasból kiválasztva néhány jelentősebbnek tűnő gyűjtőt, a következő adatokat találjuk: Martin Collins yorki kanonok (1509: 150 nyomtatvány); Gerald Fitzgerald, Kildare 9. lordja (1531: 159 tétel, nyelvek szerint – 64 latin, 47 francia, 29 angol, 19 ír); Thomas Cranmer, canterbury érsek (1553: 49 kézirat, 350 könyv); Reginald Pole, kardinális, európai hírv humanista (1555: 5 kézirat, 128 könyv; számla, nem teljes könyvtárjegyzék); John Parker, Matthew, későbbi canterbury érsek apja (1560: három listán (a) saját könyvei 86 MSS, 650 könyv – latin, angol, francia, olasz és spanyol nyelven, (b) Matthew fiának 850 latin, 300 angol és 50 francia könyv, (c) Richard fiának 19 MSS és 150 könyv); Matthew Parker canterbury érsek (1574: különféle listákon 482 MSS és 1045 könyv); Cox kapitány, Convetryből (1575: 33 románc, 14 filozófiai mű, 4 dráma, 1 orvosi könyv, 7 ballada, 3 almanach „és még 100 más”); John Dee matematikus, asztrológus és hermetikus filozófus (1583: 170 MSS és 2500 könyv); Thomas Lorkin cambridge-i fizikaprofesszor (1591: 172 MSS, 580 könyv).

A fennmaradt könyvjegyzékek tekintélyes része származik a két egyetemi városból, s többségében egyetemi emberek tulajdonát képezték. Jayne ezt az anyagot vizsgálta át tüzetesebben, s tapasztalatait a következőképpen összegzi: „Bármilyen tudományos, vagy egyéb tárgykörben, mely iránt az Erzsébet-koriak érdeklődtek, a könyvlisták biztosítják a leggyorsabb és legbiztosabb utat olvasmányaik rekonstruálására. ... A listák gyönyörűen tükrözik például az ellentétet a konzervatív, skolasztikus Oxford és a református, humanista Cambridge között.”⁷ Bizonyos tendenciák azonban – úgy látszik – általánosak. Bármelyik egyetemen az átlagos tudósnak 20 könyve van a század elején, 50 évvel később már 70 körül. A 167 cambridge-i katalógusból csak féltucat van, mely 10 könyvnél kevesebbet tartalmazna, 200 tételen felüli gyűjtemény viszont csak 2-3 akad. Jayne feltételezése szerint a cambridge-i kumulatív index (ha egyszer majd elkészül) kb. 3000 művet fog felsorolni.

Érdekes megfigyelni, hogy sokkal feltűnőbbben, mint a magyar anyagban – 1600 után ugrásszerűen megnövekszik a magánygyűjtemények mérete. Mindjárt a 17. század elejéről ilyen listákat találunk: ismeretlen tulajdonos (1605: 2600 tétel, témák és méret szerint csoportosítva); ismeretlen (1606: gondosan katalogizált 2000 tétel); John Rainolds, az oxfordi Corpus Christi College elnöke (1607: 1800 tétel); John, Lord Lumley (1609: 400 MSS, 2600 könyv); Richard Bancroft canterbury érsek (1612: 352 MSS, 5769 könyv), etc.

Jayne a szegedi projektum résztvevőihez igen hasonlóan látja a könyvjegyzékek feldolgozásának jelentőségét. A listák mindenekelőtt eloszlhatnak egy mítoszt, mely a reneszánsz anyanyelvű irodalom frontáttöréséről beszél. „A Biblia kivételével a listák szinte egyáltalán nem tartalmaznak angol könyvet. Arra emlékeztetnek bennünket, hogy a tanulás és kultúra nyelve az Erzsébet-korban a latin volt. Aki egyáltalán tudott olvasni, biztosan olvasott latinul is, s tulajdonképpen minden értékes olvasmányt eleve latin nyelven várt. A mai tudósok hajlamosak azt hinni, hogy teljesen megérthetik az Erzsébet-kort annak angol nyelvű publikációin keresztül. E hitük az egyik oka annak, hogy még olyan sok földeríteni való van erről a korról.”⁸ A listák tehát jól tükrözik az éppen divatban lévő, sokakat foglalkoztató olvasmányanyagot, a kurrens tudás alapszövetét. Ezekből lehet a legbiztosabban külföldi szerők recepciójára vonatkozó következtetéseket levonni. Hiszen más dolog tudni, hogy 1561-ben Castiglione *Az udvari embere* megjelent angol fordításban, s megint más tudni, hogy az olasz eredetit már 1530-tól vásárolják és olvassák.

⁵ KtFI, 16. KESER Bálint (ed). *Adattár... 12: A Dernschwam könyvtár* (Közreadja Berlász Jenő, sajtó alá rendezte Keveházi Katalin és Monok István). Szeged: JATE, 1984.

⁶ KtFI, 28. Kiadva *Adattár... 11.* (1. sz. jegyzet), 451–484.

⁷ JAYNE 1983 (3. sz. jegyzet), 51–52.

⁸ I. m., 53.

Ugyancsak rendkívül fontos információ-forrás, ha a könyvjegyzékek jelzik, hogy mely művek kerültek egy kolligátumba. Sokat elárul az ideológiai diszpozícióról az a megfigyelés, hogy az Erzsébet-koriak előszeretettel tartották együtt Boethiust Porphüriossal, Cicerót Platónnal, Apuleiust Hermésszel. Végül még egy idézet Jayne-től: „Finomabb, vagy durvább felbontásban, de az Erzsébet-kor ideológiai és kulturális életének alapvető anyagai fellelhetők a kor könyvtárjegyzékeiben, s e katalógusok bármilyen másnál jobb eszközzel szolgálhatnak a kor általános jellegének, a ‚korszellemnek’ feltárására.”⁹

(3) A korszak egyik legizgalmasabb, s egyben tulajdonosa társadalmi osztályára igen jellemző katalógusa Sir Walter Raleigh után maradt fenn. Ezt nemcsak azért érdemes alaposabban szemügyre vennünk, mert a főúr életútja, sőt, még érdeklődése is párhuzamba állítható egyes magyarországi könyvgyűjtőkével, elsősorban Batthyány Boldizsárral, de azért is, mert Raleigh magánkönyvtárában — a fennmaradt katalógus szerint — néhány magyar vonatkozású könyv is volt, ez pedig a magyar—angol kultúrkapcsolatoknak, de legalábbis a két nép egymás iránti érdeklődésének újabb figyelemreméltó dokumentuma.

Mielőtt e magyar vonatkozású könyvekre rátérnénk, ismerkedjünk meg a könyvkatalógus, illetve a hajdani könyvtár izgalmas, s morbid elemeket sem nélkülöző történetével.

Sir Walter Raleigh életrajzi adatai jól ismertek. Erről a ragyogó pályát befutott, majd életét a vérpadon végző kalandor-arisztokratáról sokszor mondják, hogy tipikus reneszánsz főúr volt, s valóban, biográfiája kimeríti Fortuna istenasszony le-föllendülő kerekének a 16. században elképzelhető valamennyi mozgását.

Emlékeztetőül: 1552-ben született, s felemelkedése Erzsébet királynő első kegyencévé üstökösszerűen látványosan történt, hiszen még nemesember sem volt, s bár néhány évig tanult Oxfordban, az egyetemet is diploma nélkül hagyta el. Pályájának elején a protestáns neoplatonisták intellektuális köréhez vonzódott, s Leicester pártfogását kereste. Írországból tüntette ki magát először, mint Philip Sidney apjának, az írországi kormányzóknak rettenthetetlen katonája. Mikor 1581-ben bemutatották az udvarban, különösebb neveltetés nélkül is olyannyira tökéletesen testesítette meg a Castiglione által megálmodott udvari embert, hogy Erzsébet többet nem is engedte el maga mellől. Intellektusa, titokzatos természete mindenkit elhomályosított. Sikeres tengerentúli expedíciói elismeréseként a királynő „Az óceán pásztora” címmel tüntette ki, válaszul Raleigh szerelmes verseket írt Erzsébethez, a királynőt Cynthia, vagyis a hajósokat és a költöket vezérlő holdistennő alakjában allegorizálva. Raleigh valóban rendkívülien sokoldalú érdeklődésről tett tanúságot: az *Areopagus* költőivel barátkozott, Spensert ő hozta Írországból az udvarba, mire az viszonzásul neki dedikálta a *The Faerie Queene* első kiadását. Feljegyezték róla, hogy archeológiáról vitatkozott Camdennel, s alkímiát tanult John Dee-nél. Ezekben az években tartózkodott Angliában a későhermetikus filozófia zseniális képviselője, Giordano Bruno, akinek művei nagy hatást tettek Deere. Bruno vendéglátója Londonban a francia követ, Mauvissiere, Marquis de Castelnau volt, akinek házában a „hamvazószerdai lakoma” is lejátszódott. Raleigh bejáratos volt a követ házába, s Mauvissiere egy 1585. szeptemberi leveléből „Monsieur de Raglay” konkrét vacsorameghívásáról is tudunk.¹⁰

Raleigh tehát egy olyan körből indult, ahol a harmóniaeszmény, a lojalitás, a világ misztikus egységéről vallott nézetek uralkodtak, s ugyanakkor a tolerancia!¹¹ A nyolcvanas évek végén azonban elvesztett lett (nem szokatlan dolog Erzsébet udvarában); a királynő engedélye nélkül kötött házasságáért rövid börtönbüntetést szenvedett, majd visszavonultan élt vidéki birtokán, s lassan filozófussá érett. A büszke, páváskodó udvaronc, akiről feljegyezték, hogy egyik sikeres amerikai kalóz-expedíciója után az udvarban megjelenve cipőjét több uradalmat megérvő gyémántokkal borította be, most egészen különös embereket gyűjtött maga köré. Közöttük a „garabonciás” Earl of Northumberland alkímista kísérleteiről volt híres,¹² míg a „School of Night” matematikusai Thomas Harriot és Walter

⁹ I. m., 54–55.

¹⁰ HENDERSON, Philip. *Marlowe*. London: Harvester, 1978, 44.

¹¹ Vö.: YATES, Frances A. *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*. London: RKP, 1964, 177–8.

¹² WILLIAMS, Neville. *All the Queen's Men*. London: Cardinal, 1974, 249.

Warner Bruno tanainak követői voltak, s a kopernikuszi rendszert propagálták; Harriot pedig filozófiai elmékedéseiben még deista nézetekig is eljutott.¹³ Raleigh másik barátja, a költő Chapman misztikus – hermetikus műveket írt.¹⁴

A Raleigh köréről terjengő pletykák annyira felkeltették a hatóságok figyelmét, hogy 1594 márciusában egy bizottság ült össze a Dorset megyei Cerne Abbasban, hogy kivizsgálja Sir Walter heterodox nézeteit. A bizottság főleg a környék lelkészeit hallgatta ki, de a tanúk semmi olyasmit nem tudtak mondani, mely alapján az eretnokséget bizonyítani lehetett volna.¹⁵ A vizsgálat befejeztével nem indult eljárás Raleigh ellen; elérte viszont végzete Erzsébet halálakor. Raleigh Stuart Arabellát szerette volna az angol trónra segíteni, s amikor Jakab lett a király, ellenségei azonnal befeketítették előtte Raleigh-t. Összeesküvésért perbe fogták és halálra ítélték. A bíróság elnöke ismét felmelegítette az ateizmusra vonatkozó régi vádakát. Az ítéletet mégsem hajtották végre, ehelyett Raleigh 14 évet töltött a Towerban, Jakab börtönében, s itt írta legjelentősebb műveit is. A börtönből publikálta 1614-ben világtörténetét (*The History of the World*), mely háromnegyed millió szóban a teremtéstől Kr. e. 130-ig követi nyomon a gondviselés működését a történelemben. Raleigh 1616-ban kiszabadult, s újabb expedíciót vezetett Dél-Amerikába, hogy Jakab kegyét megszerezze. A vállalkozás katasztrófálisan végződött. Spanyol hajókkal való összetűzés miatt újra börtönbe vetették, s végül 1618-ban kalózkodás címén kivégezték.

A már említett hivatalos vizsgálat tanúvallomásai, illetve a halálos ítéletet kihirdető bíró szavai miatt a kultúrtörténészeket azóta is foglalkoztatják Raleigh vallásos és filozófiai nézetei. A mendemondák és fennmaradt művei azonban élesen ellentmondanak egymásnak. Állítólag egyszer kitépett két lapot a Bibliából, szelekbe sodorta dohányát, hogy rágyújthasson. Halálos ágyán meg azt mondta volna, hogy ha majd meghal, ő legszívesebben felvinné a lelkét egy magas hegyre, onnan legurítva ráeresztené a Jót és a Gonoszt, vigye, amelyik eléri.¹⁶ Mások ezt úgy interpretálták, hogy Raleigh tagadta a Menny és a Pokol realitását, kijelentvén, hogy „úgy halunk meg, mint az állatok, s mikor kimúlunk, emlékünkhöz sem marad.”¹⁷ Ralph Ironside tiszteletes, aki részt vett Raleigh egyik filozófiai beszélgetésén így idézte vendéglátója nézeteit a lélek halhatatlanságáról:

...valaha Oxfordban is tanultam, egy bakkalaureátus alatt vizsgáztam, beszélgettem sok teológussal, de ideáig egy sem tudta értelmesen megmondani, hogy mi az emberi lélek.

E szelíd filozófiai szkepticizmus a vizsgálóbíró interpretációjában már fertelmes eretnokséggé változik:

A világ úgy taksál téged, mint a legpogányabb és leggyalázkodóbb nézetek védelmezőjét... Ne vigyen téged semmi gonosz arra a meggyőződésre, hogy nincs örökkévalóság a mennyekben! Mert ha így gondolkodol, a pokol tüzén találsz majd meg az öröklétet.¹⁸

Raleigh műveit vizsgálva nyilvánvalóvá válik, hogy ateista semmiképpen sem lehetett, s ha egyes kortársai így nevezték, ez csak abból fakadt, hogy akkoriban az ateizmus terminust sokkal tágabb értelemben használták, gyakorlatilag mindenfajta radikálisabb eretnokségre. Csakhogy Raleigh munkáiban még tételes eretnek gondolatokat sem találunk, megfigyelhetjük viszont a tolerancia-igényt.

¹³ HENDERSON 1978 (10. sz. jegyzet), 47.

¹⁴ KEACH, W. *Elizabethan Erotic Narratives*. New Jersey: Princeton, 1977, 116. Ld. még YATES, F. A. *The Occult Philosophy in the Elizabethan Age*. London: RKP, 1979, *passim*.

¹⁵ A vizsgálatot összefoglalja: BUCKLEY, George. *Atheism in the English Renaissance*. New York: Russel, 1965, 139–143.

¹⁶ HENDERSON 1978, 48.

¹⁷ Ld. THOMAS, Keith. *Religion and the Decline of Magic*. London: Penguin University Books, 1973, 198. Ld. még: LEFRANC, P. *Sir Walter Raleigh écrivain*. Paris, 1968, 381.

¹⁸ Az egész jegyzőkönyv a Harleian MS. 6849. fol. 187-ben maradt fenn. Összefoglalja BUCKLEY 1965 (15. sz. jegyzet), 144 skk.

illetve a szkepticizmus több fajtáját is, s mindez késő-tizenhatodik századi kontextusban azért szemet szúr. Híres verse, a „Mi életünk? Eljártzott passió” c. 12 soros mintha — a mendemondákat megerősítendő — tagadná a lélek halhatatlanságát. A halálról ugyanis így ír:

Nézőnk és bírálónk a Menny maga,
Jegyzi, ha játékunkban van hiba.
S a sír, ha majd a fénytől elfedez,
Mint lehulló függöny, véget jelez.
Végső helyünkre így masírozunk,
Nem tréfa ez, mert tényleg meghalunk.¹⁹

Bár jobbára földrajzi műveket írt, *Világtörténetének* bevezetőjében ugyancsak föltűnik, hogy vallásos megjegyzései mélyen hívő kereszténynek mutatják, ám Istenről konzekvensen nem háromságként beszél, s Jézust általában más műveiben sem említi meg.

A *The Skeptick* című traktátusa a pürrhónizmus hatását mutatja, s leginkább Agrippa *De incertitudine & vanitate omnium scientiarum*ának a tudomány hiábavalóságát hirdető szkepszisével rokonítható. A lélekről szóló húsz lapnyi értekezése mintha az Ironside tiszteletes jelenlétében elmondottak írásos összefoglalása volna, de sem Strathmann, sem Buckley nem tudták benne felfedezni Pomponazzi visszhangját. Frances Yates a „Treatise . . .” alaphangját brunoinak nevezte, s az Ironside által felidézett filozófiai vitát a „hamvazószerdai lakoma” hangulatához hasonlította. Buckley a fiatal Raleigh-re nagy hatást tevő korabeli Franciaország szabadabb légkörében kereste a főúr heterodoxiájának gyökereit, amelyek végül is egy orthodox, de a vallási toleranciát mindig súlyponti kérdésként kezelő rendszerre szelídültek.²⁰

(4) Raleigh könyvlistájának felfedezése több szempontból is szenzáció volt az angol reneszánszkutatásban: mindenekelőtt választ lehetett várni sok, az eddigiekben érintett kérdésre a költő-filozófus-kalandor világnézetét, műveltségét és esetleges forrásait illetően. Ugyanakkor a felsorolt könyvanyagot paradigmaértékűnek is lehet tekinteni a Raleigh-hoz hasonló késő-reneszánsz angol főurak érdeklődésének és olvasmányainak vizsgálatánál.

A könyvlistát 1952-ben fedezték föl a tulajdonos omniáriumában,²¹ melyben *Világtörténete* írása közben szükséges jegyzeteit, térképvezérlőit gyűjtötte össze. Csak 1968-ra sikerült bizonyosan azonosítani, hogy a könyvlista maga is Raleigh kezétől származik, s ekkor publikálta Walter Oakeshott bibliográfiai szempontból rendkívül izgalmas, a könyvanyagot részletesen leíró, s egyben a könyvek sorsát is kinyomozni próbáló tanulmányát.²²

A rendkívüli körülmények azonban, melyek között Raleigh használta ezeket a könyveket lehatárolják a megteendő következtetések körét. A lista ugyanis valamikor 1608 és 1611 között készülhetett, s Raleigh könyvei közül csak azokat sorolja fel, melyeket bevihetett Towerbeli börtönébe, hogy segítségükkel a *Világtörténeten* dolgozhasson. Oakeshott azt is kiszámolta, hogy hány és milyen elrendezésű polcnak kellett a (nem túl száuk) cellában lenni ahhoz, hogy a több, mint 500 kötet, valamint a matematikai és geográfiai eszközök, glóbuszok és asztrolábiumok mind elférjenek. A lista nem követi szorosan a korban szokásos könyvleírás elveket (a méret szerinti besorolást — ilyen John Dee hatalmas könyvtárleltára, mely precíz bibliográfiai jegyzeteket is tartalmaz), hanem az elhelyezésnél a méret és a tematika közti kompromisszumot tükrözi. Igen széles spektrumú, minden tudományterületet átfogó könyvanyag, hiába is várnánk azonban politikailag kényes, vagy eretnekgyanús könyveket, még ha Raleigh más alkalommal olvasott is ilyeneket. Ez a lista alapján sem pozitív, sem negatív értelemben nem igazolható. A latin, angol, francia, olasz és spanyol nyelvű könyvek között dominál a latin; tematika tekintetében pedig legtöbb a történeti és földrajzi munka, de találunk szép számmal filozófiai, teológiai és természettudomá-

¹⁹ „What is our life? A play of passion . . .” Saját fordításom. A vers heterodox vonásairól ld. elemzésemet: *Kultúrtörténet és irodalmi elemzés. Helikon* 1982:1.

²⁰ Vö.: STRATHMANN, E. *Sir Walter Raleigh: a Study in Elizabethan Scepticism*. New York, 1951.

²¹ COLLINS, A. J. *An Unknown Raleigh MS. The Times*, 1952. november 29.

²² OAKESHOTT, Walter. *Sir Walter Raleigh's Library. The Library* 5/XXIII (1968):4

nyos műveket is. Feltűnő, de más könyvlisták ismeretében nem meglepő a szépirodalom elenyésző aránya. Könyvlistája mindössze egy költői művet tartalmaz: *Operae Petrarcae*. Más forrásból tudjuk még, hogy élete utolsó hónapjaiban megkapta Spenser műveinek 1617-es gyűjteményes kiadását, s a *The Faerie Queene* margóján saját megjegyzései is fennmaradtak.

Raleigh bizonyíthatóan tudatosan építette fel kis házikönyvtárát. Erről tanúskodik két bibliográfiája. Gesner *Bibliotheca universalis, sive catalogus omnium scriptorum in tribus linguis Lat. Graec. et Hebr. extantium et non extantium*, 1545 (No. 276) és a *Philobiblon sive de amore librorum et institutione bibliothecae tractatus; De manuscriptis Oxoniensibus, per Thomam James*, 1599 (No. 504). Gyűjteményében dominálnak a földrajzi, kronológiai, történeti munkák, ám, ha a rendelkezésre álló és az általa használt is olvasmányanyag fölmérésére vállalkozunk, könyveikhez hozzá kell számítanunk rabtársának, a „Boszorkánymester” Earl of Northumberlandnak cellakönyvtárát is. Northumberland 1605-től 1621-ig ült a Towerban, s együttműködése, közös kísérletezése Raleighvel jól ismert.²³ A „Boszorkánymester” után nem maradt könyvjegyzék, leszármazottainak első katalógusa 1690-ben viszont már 2873 kötetet számlált! A könyvanyag jórészt együtt van a mai napig, s jelentős része viseli a 9. Earl pecsétjét, sőt, margináliáit is. Rekonstrukciós kísérletek²⁴ az eredeti könyvanyagot kb. 1500 kötetre becsülik, ebből 826-ot már sikerült azonosítani (könyvszámlák, háztartási feljegyzések alapján), s ebből 552 kézbe is vehető: köztük 57 kötetben az Earl részletes feljegyzései.

E cikk keretei nem teszik lehetővé, hogy részletesen ismertessem Raleigh könyveit, meg kell azonban jegyezni, hogy a félezer kötet az Oakeshott által említett történelmi és geográfiai specializálódás ellenére is minden tudományterületet átfogó anyag, s összetétele igen hasonlít a Batthyány Boldizsár, Mossóczi Zakariás, vagy Miskolczi Csulyak István által gyűjtött könyvekhez. Megtaláljuk itt az alapvető teológiai szakirodalmat éppúgy, mint az ezoterikus műveket, vagy a neoplatonisták traktátusait (Platón, Triszmegistosz, Ficino, Pico, Reuchlin, Trithemius, Primaudaye, Patrizzi, Dorn, Porta, Paracelsus, Libavius, Lemnius Levinus, asztrológia, chiromantia, alkimia), a mitológia és ikonográfiai alpműveket (Natalis Comes, Boissard, Reusner), filozófusokat, mint Cusanus, Machiavelli, Montaigne, Copernicus, Palingenius, de még „angelographia”-t is.

Külön kell szólni magyar vonatkozású könyveiről, melyeket nyilvánvalóan a *History of the World* írása kapcsán gyűjtött össze. Ez a tény arra enged következtetni, hogy használta is őket, s külön figyelemre méltó, hogy a börtönbe beengedett, limitált számú könyv közé is besorolta őket. A könyvjegyzéken a következő magyar vonatkozású tételeket találjuk:

(1) „Hungariae description Pantoni” (No 234)

Valószínűleg Giro Spontone *Attioni de Re dell' Ungaria brevemente descritte* (Bologna, 1602, 4°).

(2) „Reges Hungariae” (No 351)

Oakeshott Thuróczy János krónikájára gondol, annak kolofonja alapján: *serenissimorum hungariae regum chronicon* (Augsburg, 1488, 4°)

(3) „Pelbarti Rosarium vol. 2b9” (No 409)

Temesvári Pelbart: *Aureum sacrae theologiae rosarium* (1584, 4°)

(4) „A declaration from Hungari” (No 464)

A Declaration of the Lordes and States of the Realme of HUNGARIE contayning the reasons which moued them . . . to oppose themselves against . . . the Emperor (London, 1605)²⁵

SZÓNYI GYÖRGY ENDRE

²³ SHIRLEY, J. W. *The Scientific Experiments of Sir Walter Raleigh, The Wizard Earl, and The Three Magic in the Tower, 1603–17. Ambix* IV (1949), 52–66.

²⁴ BATHO, G. R. „*The Library of the Wizard Earl: Henry Percy Ninth Earl of Northumberland (1564–1632)*.” *The Library* 5/XV (1960), 247–261.

²⁵ Franciából fordított röpirat a Bocskai-felkelésről. STC 13971; RMK III. 1021. Ld. GÖMÖRI György. *Az angolok magyarságképe a 17. század első felében. Filológiai Közöny* 26 (1980):3, 358–359. Gömöri szerint igen ritka kiadvány, egy-egy példánya van az oxfordi Bodley-könyvtárban és a chicagói Szathmáry-gyűjteményben. Magam a washingtoni Folger Shakespeare Library példányát használtam.

Adalékok a nagyszombati egyetem első kiadványaihoz. A régi magyarországi nyomtatványokra vonatkozó adatok összegezését minden eddigi korszakában az „adalék irodalom” felvirágozása követte. Ez történt Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtárának* (RMK I II. Bp. 1878–1885) és a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* eddigi köteteinek (RMNy I II. Bp. 1971–1983) megjelenése után is. Szabó Károly korszakalkotó nagy munkájának kiegészítésével és átdolgozásával a Magyar Tudományos Akadémia először Dézsi Lajost (1868–1932), a kolozsvári majd a szegedi Egyetem tanárát bízta meg. Az ő gyűjtőmunkásságának ma is használható dokumentumai a szegedi Egyetemi Könyvtárban őrzött, egykor Dézsi tulajdonában volt RMK-kötetek, amelyekben a bekötött tiszta lapokra jegyezte fel új adatait. Ezeknek közzétételére kísérletet is tett: 1906-ban a *Magyar Könyvszemlében* (131–153. lap) közölte 48 újonnan előkerült nyomtatványnak adatait, és ezt külön füzetben is megjelentette.¹ További terveinek, szándékának bizonyítéka a szegedi Egyetemen őrzött kéziratok gyűjteményében 89 régi nyomtatvány leírását tartalmazó nyomdai hasáblevonat, amely csak 1967-ben Sztripszky Hidor újra kiadott *Appendixével* együtt jelent meg.² Dézsi Lajos adalékfeltáró munkásságának hasznos voltát tanúsítja, hogy eredményei a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* köteteiben is megtalálhatók.

Az új adatok gazdag sorát gyarapító „adalék irodalom” ma is egyre gyarapszik. A következőkben a Dézsitől tanult, a szegedi Egyetemen hagyományként ápolt, örökölt módszerekkel a pozsonyi jezsuita nyomda 1636–1640 közötti időszakából, tehát a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* harmadik kötetének első négy esztendejébe tartozó, és a nagyszombati egyetem részére készült többnyire ismeretlen vagy elvesztett nyomtatványokra vonatkozó adatokat közlünk.

Forrásunk Pray Györgynek a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött kézirat-gyűjteményében, a XXX. számú kötetben található.³ Ez a Pázmány Péter esztergomi érsek által 1635 őszén alapított nagyszombati egyetem naplóját tartalmazza. A címlapja szerint a kötet négy részből áll:

Actum Academicorum Collegij Societatis Jesu Tyrnaviae Tomus Decimus Septimus. Continens Ephemerides, seu diarios (!) eventus Collegij et Academiae primo. 2° Elogia Professorum Academiae ac Magistratum post mortem. 3° eorum itidem piam memoriam, qui ex hac Universitate in viros illustres evaserunt tam Ecclesiasticos, quam Saeculares. 4° liberalitatem eorum ac benevolentiam, qui huic Studio Generali, eiusque Privilegijs, dum viverent Patroni ac Defensores extiterunt. Inchoatus Anno M.DC.XXXVI. qui fuit Bissexus. 1. Januarii. (más kézzel:) usque 1733.

(harmadik kézzel:) Authore Georgio Dobronokio.

A kéziratok kötet levelei számozatlanok, idézése tehát csupán dátum szerint lehetséges. Az alább bemutatott adataink az első, 1636. január 1-én kezdett és 1640. május 6-án megszakadt Ephemerides című részből valók. Ennek végével a napi eseményekről szóló rendszeres beszámoló megszakad és az a címben jelzett további három részben már csak a XVIII. század elejétől folytatódik. Dobronoki György, akinek nevét a címlapon későbbi kéz írásával olvashatjuk, a nagyszombati kollégium első rektora volt. Ő vezette a naplót egészen 1637. október 11-ig. Krónikás munkásságát utána többen mások folytatták. Az 1636–1640. évre vonatkozó feljegyzésekből időrendi sorrendben közöljük mindazokat az adatokat, megjegyzéseket, ahol kifejezetten nyomtatványról történik említés. A napló minden egyes idézett része.

¹ *Addimenta ad bibliographiam typis hungaricis impressorum. Adalékok a magyarországi nyomtatványok bibliográfiájához.* Bp. 1906.

² SZTRIPSKY Hidor: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez.* Bp. 1912. Utánnomata: Bp. 1967.; ebben: *Supplementum ineditum Ludovici Dézsi.* Dézsi Lajos kiadatlan kiegészítései. 1537–1667. 585–621. lap.

³ E nagyértékű és szövegkiadást érdemlő forrásra a *Régi Magyar Költők Tára* XVII/7. kötetének (Bp. 1974) jegyzetelése során (HAJNAL Máttyás, *Szölösi Benedek életrajza*) HOLOVICS Flórián hívta fel figyelmet először. Sok és önzetlen segítségét ez alkalommal is megköszönöm. Adatait e dolgozatomban is figyelembe vettem.

idézet-csoportja előtt megkíséreljük a nyomtatvány rövid, címleírást helyettesítő meghatározását adni, majd a naplóból az oda vonatkozó szövegrészt, a benne lévő rövidítések feloldásával idézzük. Végül pedig az adatokat értelmezzük, magyarázzuk.

1.

Theses disputationis primae e logica in Universitate Tyrnaviensi. Posonii 1636. Typ. Societatis Jesu.

Nyilvános vita tételei. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a naplóban ez olvasható:

1636. február 1.

Fuit prima logicorum Disputatio mane per duas horas cum 30 impressis thesibus. Interfuerunt disputationi Eminentissimus dominus Cardinalis, sed noluit disputare. Defendit Bidellus Logicae oppugnaverunt 3 Logici, noster unus Alumnus, alter, tertius saecularis. Interfuere Canonici duo, Patres Franciscani, Reliquos impedivit pluvia.

A nyomtatvány a nagyszombati egyetem legelső logikai évfolyamának első nyilvános vitájára kitűzött tételeket tartalmazta. A szövegben olvasható 30-as szám vonatkozhat a példányok számára, de a tételekére is. Figyelmet érdemel, hogy ezen a dispután jelen volt az egyetemalapító Pázmány Péter is, aki azonban a vitaközösben nem akart résztvenni. A védő az évfolyam vezetője (bidellus), az opponensek a logikai évfolyam három tagja, egy jezsuita növendék és két világi hallgató voltak. Jelen volt két kanonok és a franciskánusok, a többieket akadályozta az eső. A tételeket feltehetően Pozsonyban a jezsuiták nyomdájában nyomtatták, amire a naplóban ezekben az években ismételtlen utalás történik hasonló kiadványoknál.

2.

Catechismus krestinesc. Posonii 1636. Typ. Societatis Jesu.

Román nyelvű katekizmus. A ma példányból nem ismert nyomtatványra vonatkozó eddigi irodalmat közölte Sztripszky Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez.* Bp. 1912. (Utánnymomat: Bp. 1967.) II 2525/73. A nagyszombati naplóban erre vonatkozólag ez olvasható:

1636. február 2.

Accepi e Karan Sebes a nostris Patribus Catechismum P. Canisij e Latino in Lingvam Valachicam imprimendum Posonij opera P. Jacobi Nemethi.

Petrus Canisius katekizmusának román nyelvű fordítását tehát jezsuiták készítették és küldték el Karánsebesről a nagyszombati rektornak, hogy továbbítsa Pozsonyba, Némethi Jakabnak, a jezsuita nyomda prefektusának.

3.

Theses in „studio claustrali” Franciscanorum ad disputandum propositae et sub titulo Universitatis impressae. Posonii 1636. Typ. Societatis Jesu.

Nyilvános vita tételei. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a naplóban ez olvasható:

1636. március 19.

Hodie, me et P. Jazberini praesente apud eminentissimum institit P. Lector Francoscanorum ut impressas theses posset imprimi curare ad disputandum. Consensit Eminentissimus modo prius Reverendissimo Vicario Generali revideretur. Cogitavi cur non potius ab Academia hac?

A ferences kolostor teológiai kurzusának lektora Dobronoki György és Jászberényi István jezsuiták jelenlétében Pázmány érsektől kérte, hogy a nyilvános vitára kitűzött tételeket kinyomathassa. Pázmány ezt megengedte azzal a feltétellel, hogy a tételeket előzőleg az általános helynöknek bemutatják. Dobronoki megjegyezte: „Miért nem inkább az Egyetemre bízta?” Hogy a kiadvány valóban megjelent, a naplóban 1639. május 22-én egy hasonló esettel kapcsolatban utalást találunk (lásd alább a 15. tételnél). Itt az is kiderül, hogy a tételeket a ferencesek is Pozsonyban nyomatták, ahol a nyomdász a címlap szövegével nem sokat törődött és „sub titulo Universitatis Tyrnaviensis” gyanútlanul kinyomtatta.

4.

Gosztóni, Stephanus (praeses): Theses disputationis primae ex logica in Universitate Tyrnaviensis, ... Defendente Michaele Bekaria. Posonii 1637. Typ. Societatis Jesu.

Nyilvános vita tételei. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a nagyszombati naplóban ez olvasható:

1637. január 27.

Logici Praeside P. Stephano Goszthoni cum impressis Thesibus, primam habuere disputationem post prandium. Ita quidem fuerat ordinatum, sed dilatum est in crastinum.

1637. január 28.

Mane prima Logicorum disputatio. Defendit frater noster Michael Bekaria. Adfuit Illustrissimus Dominus Georgius Lippai, Episcopus Wespremiensis et Cancellarius Regni Hungariae.

A tanár (praeses) és a tételek védője (defendens) is jezsuita volt. A vitát egy nappal elhalasztották és azon a veszprémi püspök, Lippay György királyi kancellár is megjelent.⁴

5.

„*Carmen impressum nomine rhetorum et poetarum e Seminario S. Stephani oblatum reverendissimo domino Georgio Dubowski episcopo Chanadiensi.*” Posonii 1637. Typ. Societatis Jesu.

Köszöntő versek. A ma példányból nem ismert nyomtatványt a nagyszombati napló 1637. május 24-i bejegyzése a fenti idézett formában közölte. Dubowski György csanádi püspök egyben az esztergomi káptalan nagyprépostja volt. A költeményt tiszteletére a nagyszombati érseki szeminárium gimnáziumi tagozatának felső, retorikai és poétikai osztályába járó diákjai ajánlották.

6.

Parnassus bimons, cuius thitorea honor, hyampeum pallida Ungariae vota occupabant: cum primae lauro reverendorum, generosorum, nobilium, et ingenuorum dominorum artium et philosophiae in novo Tyrnaviensium athenaeo buccalaureorum, academica poesis accineret. Posonii 1637. Typ. Societatis Jesu. — 20 számozatlan levél, 4°.

A kiadvány leírása Szabó Károlynál található (RMK II 2447). A nagyszombati naplóban erről a következő megjegyzés olvasható:

⁴ A jezsuiták életrajzi adataira vonatkozólag: LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogi Personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. II. vol. (1601–1640)*. Romae 1982. (Röv.: Lukács, Catalogi II.) — Bekaria Mihály (1613 Győr — 1658 Sopron) i. m. 546. 1.

1637. augusztus 23.

Posonium usque abiit M. Jaonnes Nadasi ad sollicitandam impressionem carminum Baccalaureis offerendorum.

A kiadvány prózában és versben írt köszöntéseket a gimnázium poétikai osztályának tanulói a nagyszombati egyetem első borostyánkoszorúsainak (artium et philosophiae in novo Tyrnaviensium atheneo baccalaureis) ajánlották.

7.

Catalogus impressus nominum baccalaureorum P. Martini Palkovich. Posonii 1637. Typ. Societatis Jesu.

A borostyánkoszorús hallgatók névsora. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a nagyszombati naplóban ez olvasható:

1637. augusztus 24.

P. Palkovicz Posonium usque ivit cum fratre Abraham, ut Propositiones impressas e Physica, et catalogum impressum nominum suorum Baccalaureorum secum adveheret.

A nagyszombati egyetemen felavatott első borostyánkoszorúsok névsorára (catalogus) vonatkozó adat olyan nyomtatványra vonatkozhat, amelyet más kiadványba, könyvbe ragasztottak és így osztották ki a nyilvános vitán megjelent vendégeknek. Az is meglehet azonban, hogy önálló füzetként került forgalomba és a vita téziseit is tartalmazta. (A megjegyzésben szereplő másik kiadvány, a *Propositiones physicae* a következő, 8. tételhez tartozik.)⁵

8.

Propositiones seu theses e physica. Posonii 1637. Typ. Societatis Jesu.

Nyilvános vita tételei. A példányból ma nem ismert nyomtatványról és a vele kapcsolatos nyilvános vitáról a nagyszombati naplóban két bejegyzés olvasható; az elsőt az előbbi tételnél idéztük. A második a következő:

1637. augusztus 31.

Post prandium praesentibus Archiepiscopo Strigoniensi, Palatino Comite, et aliis plurimis fuit disputatio Physica cum impressis thesibus Archiepiscopo dedicatis ab Juvene saeculari. Primus oppugnavit P. Gvalterus. D. Cancellarius etiam acriter disputavit.

A vita tételeit tehát egy világi hallgató Lósy Imre esztergomi érseknek, az 1637. március 19-én meghalt Pázmány Péter újonnan kinevezett utódának ajánlotta. A vita 1637. augusztus 31-én ebéd után zajlott az esztergomi érsek, Eszterházy Miklós nádor és sok más jelenlétében. Az első opponens P. Gvalterus volt, de a vitában serényen részt vett a kancellár, Lippay György püspök is. (P. Gvalterus személyét nem sikerült azonosítani.)

9.

Keresztes, Stephanus (?) : Carmen pro die natali Comitis Nicolai Eszterházy. Posonii 1637. Typ. Societatis Jesu.

⁵ Palkovich Márton ld.: Lukács, Catalogi II, 696–97. 1.

Születésnap-i köszöntővers. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a nagyszombati naplóban ez olvasható:

1637. december 1.

Misit Posonium carmen imprimendum Pater Keresztes, pro natali Comitis Palatini per peculiarem hominem ad eum muneris conductum.

Lehetséges, hogy Eszterházy Miklós nádor születésnapjára készült köszöntőverset Keresztes István jezsuita szerezte, aki a nádor udvarában működő misszióknak is tagja volt. Ő küldötte a megbízható és alkalmas embert Pozsonyba a *Carmen* kinyomtatására.⁶

10.

Wesselényi, Nicolaus (praeses): Theses disputationis primae e Logica in Universitate Tyrnaviensi, Beatissimae Virgini Purificatae dicatae. Propugnavit Ferdinandus Palffy, oppugnaverunt Emericus Prini, Stephanus Kohari, Franciscus Rauasz. Posonii 1638. Typ. Societatis Jesu.

Nyilvános vita tételei. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a nagyszombati naplóban ez olvasható:

1638. február 23.

Habita est prima disputatio Logicorum horis pomeridianis praeside P. Nicolao Wesseleni Professore Logices. Erant Theses impressae, Beatissimae Virgini Purificatae dicatae, quas propugnavit Comes Ferdinandus Palffy, oppugnabant hunc primo loco Emericus Prini, Liber Baro, Stephanus Kohari idem Liber Baro et Franciscus Rauasz, Nobilis Tyrnaviensis, omnes tres Logici. Aderant praeter Philosophos et Theologos Academicos etiam ex Dominis Capitularibus cum Reverendissimo Domino Nicolao Buithe et cum Patribus Franciscanis.

A nyilvános vita délután volt. Megjelentek a filozófiai és teológiai tagozat hallgatóin kívül a kanonokok közül néhányan Beithe Miklós vezetésével, és a ferencesekkel.⁷

11.

Gosztóni, Stephanus (praeses): Theses disputationis e philosophia rationali et naturali. Posonii 1638. Typ. Societatis Jesu. 4 ívrét levélen.

Nyilvános vita tételei. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a nagyszombati naplóban ez olvasható:

1638. június 16.

Conventus est mane ad Synodum... Peracto prandio omnes Synodales Patres qui cum Archiepiscopo ad Collegium advenerant, profecti sunt ad Auditorium Academicum cum eodem Archiepiscopo auditori propugnationem Thesium impressarum, et in duplici regali, inque materia serica ejusdem quantitatis Archiepiscopo Strigoniensi, ex Philosophia Rationali et Naturali dicatarum, Praeside P. Stephano Gosztóni, Physices professore. Argumentatus est ex Praelatis inter reliquos egregie ipsemet Archiepiscopus, quem non inferiori gradu secutus est Albae Regiae Cancellarius, Episcopus Agriensis, hunc Reverendissimus Episcopus Chanadiensis, Dominus

⁶ Keresztes István ld.: Lukács, Catalogi II, 638. Vö. Régi Magyar Költők Tára XVII/7. 468., 470. és 476. l.

⁷ Wesselényi Miklós István ld.: Lukács, Catalogi II, 788. l.

Josephus Piski. Successit disputatio cum magna omnium satisfactione et laude tum praesidentis, tum defendentis.*

A nyilvános vita a Lósy Imre esztergomi érsek elnökletével 1638 nyarán Nagyszombatban tartott és az egyházi fegyelem megszilárdítását célzó nemzeti zsinat résztvevőinek tiszteletére zajlott az egyetem dísztermében. Az érseknek és a zsinati atyáknak a két regál-ív terjedelmű nyomtatvány selyembe kötött példányait adták. A vitában Lósy érsek, a fehérvári kancellár-prépost, az egri püspök és Piski József csanádi püspök is részt vettek.

12.

Theses disputationum e Metaphysica pro gradu magisterii. Posonii 1638. Typ. Societatis Jesu.

Nyilvános vita tételei. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a nagyszombati naplóban ez olvasható:

1638. július 21.

Disputatus est in Auditorio Academico horis ante et post meridiem duo Metaphysici externi pro gradu Magisterii defenderunt totam Philosophiam Thesibus impressis mane, et duo a meridie.

A vitában részt vett négy világi hallgató közül kettő reggel, kettő pedig délben vitázott. Mivel egy héttel később, július 28-án ugyancsak a filozófia magiszteri fokozatért Palkovich Márton vezetések disputáló Székhelyi Miklós bakkalaureus nyomtatott téziseit példányból is ismerjük (RMK II 530), következtethetünk az elnökre, Palkovich Mártonra is, sőt még az is feltételezhető, hogy a négy jelölt mindegyikének külön-külön füzetben jelentek meg a tételei. Székhelyi 20 ívrét lapon megjelent tételeinek címlapján a disputa napját, 28-dikát kézzel írták be. A napló ezen a napon részletesen beszámol a filozófiai kurzus legfelsőbb osztályának, a metafizikusok tagozatának erről az utolsó vizsgájáról:

1638. július 28.

Post prandium fuit ultima Metaphysicorum disputatio Archiepiscopo Thesibus dedicatis celebrior caeteris. Interfuit disputationi etiam ipsemet Archiepiscopus et alii complures ex Praelatis. Aderat et Magnificus Dominus Paulus Eszterhazi Vice-Generalis Uyvariensis. Argumentati sunt ex professo P. Stephanus Gosztoni et P. Michael Tassi.

A tételek kinyomatásáról ez alkalommal nem történik említés, feltehetően ez is az egy héttel korábbiakkal együtt készült.

13.

Epithalamium nuptiis illustrissimi comitis Stephani Eszterhazi et illustrissimae virginis Elizabethae Thurzo, in Collegio Societatis nomine Academicorum Tyrnaviensium concinnatum. Posonii 1638. Typ. Societatis Jesu. 3 ívrét levél.

Lakodalmi köszöntővers. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a nagyszombati naplóban a következő bejegyzések olvashatók:

1638. szeptember 14.

P. Kerestes et P. Wesseleni sunt profecti Posonium. Et ille quidem ob imprimendum Epitalamium, nuptiis Illustrissimi Comitis Stephani Eszterhazi, et Illustrissimae Virginis

* Gosztonyi István ld.: Lukács, Catalogi II, 604. 1.

Elizabethae Thurzo novae sponsae, Academici (.) nomine concinnatum.

1638. szeptember 17.

P. Gosztoni cum Fratre Keöszeghi profectus est Selliam. P. Keresztes (. . . .) et Posonium materiam sericam diuersi generis pro impressione Epithalamii Palatinalibus nuptiis dedicandi. 1638. szeptember 24.

P. Kerestes abivit Rétha (?) Posonium, ibique collectis iis omnibus, quae partim in Attalica, partim in Serico diversi coloris, partim in patente trium Regalium foliorum charta, in Collegii Societatis nomine Academiae Tyrnaviensis fuerant impressa.⁹

A verses kiadvány Eszterházy Miklós nádor legidősebb fiának, Istvánnak, Pápa kapitányának és Thurzó Erzsébetnek Kismartonban tartott esküvőjére készült három ívrét levélen. A példányokat atlaszba és különféle színű selyembe kötve ajándékozták az ünnepség résztvevőinek.

14.

Catalogus praelectionum anni imminentis. Posonii 1638. Typ. Societatis Jesu.

Egyetemi előadások rendje. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a nagyszombati naplóban ez a megjegyzés olvasható:

1638. október 14.

Hodie primo affixus est Catalogo Praellectionum anni imminentis ob tarditatem Typographorum qui neglegentiores visi sunt in eo imprimendo. Vel potius ob errores, quos immiscuerunt Viennenses in impressione ejusdem Catalogi, qui errores auctoritate Reverendi Patris Provincialis necessario erant corrigendi.

A kiadvány, amelynek korrigálásáról történik itt említés, füzet vagy talán még inkább plakát formában az egyetemi előadások rendjét tartalmazta. A napló szövege szerint a nyomdász számára a bécsi jezsuiták akadémiájának hasonló katalógusa szolgálhatott mintául. Vagy átvette a pozsonyi nyomdász annak hibáit, vagy pedig hanyagul végezte munkáját. Ezért kellett a provinciális tekintélyére (auctoritate) utalva azt korrigálni. A kiadványt, késve, nem a tanév kezdetén függeszthették ki.

15.

Theses in „studio claustrali” Franciscanorum ad disputandum propositae et sub titulo universitatis impressae. Posonii 1638. Typ. Societatis Jesu.

Nyilvános vita tételei. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a nagyszombati naplóban a következők olvashatók:

1639. május 22.

Tribulatus est non nihil Monachus Franciscanus, lector Philosophiae (áthúzva: in) eorum Conventus propter Theses (áthúzva: impressas) proxime defendendas a quopiam Monacho, sub titulo Vniversitatis impressas; id quod iam antehac semel attentauerat facere, et publice ea propter ab Illustrissimo Archiepiscopo Strigoniensi reprehensus, ac monitus fuerat. Is igitur rursus ob tam insolens factum ad Archiepiscopum delatus nomine Academiae nostrae, ad eodem meritam accepit reprehensionem: post quam uenit ad R. P. Kozterum humiliter supplex, ut sibi pro hac uice ignosceret, nec factum id ex aliqua malitia interpretaretur; deinceps nihil se attenturum simile, nec studio suo claustrali Vniversitatis, nec sibi Professoris Vniversitatis nomen arrogaturum. Jussit R. P. Rector in propugnandis Thesibus nihilominus deleri impressum

⁹ Kőszeghi János, frater operarius ld.: Lukács, Catalogi II, 648. 1.

Vniuersitatis nomen: et Monachus supplex in contrarium rogare ac supplicare, ne id facere cogeretur, tanquam durum et sibi ignominiosum potissimum cum eae Theses dedicatae essent Illustrissimo Telegdino Archiepiscopo Colocensi disputationi, cui speraret interfuturo. Dimisit R. P. Rector hominem re non conclusa, pollicitur se ipse ad Monasterium responsum ultimum missurum. Quid fiet fortasse adnotabitur inferius.

1639. május 27.

R. P. Rector consilium iniit, quidnam responsi dandum esset Monacho Franciscano ob Theses sub titulo Vniuersitatis Tyrnauensis impressas, de quibus adnotatum est die 22. superius. Visum est Patribus omnibus, nulla ratione permitti debere ut defendatur nisi aut deletio eiusmodi titulo, aut denuo aliter impresso; et nequaquam consentiendum per modum conuinienciae (!) pro hac vice, ut petierat Monachus impertinentissimus. Eadem die P. Michael Tassi ad uoluntatem R. P. Rectoris, petijt a Monacho mittere sibi exemplar thesium, ut saltem sciremus quomodo impressa essent, ac more dirigere ualerimus (!); sed mittere Monachus recusauit.

1639. május 28.

Misit idem Monachus ad R. P. Rectorem duos suos discipulos supplicatum pro gratia, et resolutione sibi reprobanda. Missus a R. P. Rectore ad eum, P. Tassi qui uoluntatem eidem ipsi exponeret, de delendo, aut aliter imprimendo titulo. Puto quod hac eadem die etiam ipse Professor Monachus in dicto suo negotio apud P. Rectorem fuerit, aut certa die lunae sequenti.

1639. május 30.

Denuo in consultatione PP. uisum est, urgendum esse Monachum aut reuendendas sub alio titulo Theses suas, aut aut (!) delendum titulum Academiae seu Vniuersitatis Tyrnauensis, aut certe excidendum et supponendum aliud in tantilla particula impressum; et haec eidem ultimata resolutio intimata est. Post istam ipse dicebatur Posonium ipsemet profectus ad horum aliquod faciendum: quid tandem facturus sit, euentus dabit et in sequentibus adnotabitur.

A nagyszombati ferencesek kolostorában működő rendi filozófiai és teológiai főiskola (studium claustrale) bölcsélet tanára már 1636-ban is megkísérelte, hogy a növendékeinek nyilvános vitájára kinyomtatott tételeket a nagyszombati egyetem címével bocsássa ki, és a nyomtatványon magát egyetemi tanárnak nevezze. Emiatt már akkor panaszt tettek ellene Pázmány Péter érseknél, aki emiatt a ferences lektort 1636. március 19-én nyilvánosan megróttá (lásd a 3. számú tételt). Az 1639 májusában megismétlődött esetben Lósy Imre érsek ugyancsak megdorgálta a ferences filozófia tanárt, aki az egyetem rektorától azt kérte, hogy most az egyszer nézzék ezt el neki. A kiadványt ugyanis Telegdi János kalocsai érseknek ajánlották, akit a vitára is meghívtak. A jezsuiták azonban ragaszkodtak a címlap újra való kinyomtatásához, vagy legalábbis a nagyszombati egyetem címének törléséhez, kivágásához, és megfelelő szavaknak a helyébe való ragasztásához. A ferences lektor nem volt hajlandó példányt adni a kiadványból. A pozsonyi nyomdára utal, hogy a ferences éppen ebben az ügyben utazott Pozsonyba. A folytatásra vonatkozóan a naplóban a fent idézettekén kívül más megjegyzés nem található.

16.

Periocha comediae de. S. Johanne Baptista decollato ad festa Pentecostes exhibitae. Posonii 1639. Typ. Societatis Jesu.

Iskoladráma színlapja. A nyomtatvány az elkészülte után elveszett, feltehetően megsemmisült. Erről a naplóban ez olvasható:

1639. június 3.

Intelleximus Periochen Comediae futurae ad Festa Pentecostes impressam et missam Posonio a Patre Nemeti in uia furto periisse una cum tapeti quopiam Collegij Nostri in quod inuoluta fuerat.

1639. június 13.

Fruit tandem comoedia de S. Joanne Baptista decollato exhibita.

A nyomtatványt Némethi Jakab, a pozsonyi nyomda prefektus a nagyszombatiak szőnyegébe esavarva küldte el, de az úton azt mindenestől ellopták. A darabot, amely Keresztelő Szent János vértanúságáról szólt, végül is (tandem) tíz nappal a nyomtatvány elvesztésének híre után bizonyára színlap nélkül tartották meg.¹⁰

17.

Manuale Sodalitatis Immaculatae B. M. V. Mariae, Patronae Hungariae, ab Emerico Lósy archiepiscopo Strigoniensi recenter typis expressum. Posonii 1639. Typ. Societatis Jesu.

Mária-társulat kézikönyve. A példányból ma nem ismert nyomtatványról a nagyszombati naplóban ez olvasható:

1639. június 14.

R. P. Provincialis, post Actionem quam piam Congregationis Majoris in Templo habitam, in qua et obligationem suam semel Virgini factam renovarunt post Sacrum lectum ab Illustrissimo Archiepiscopo Strigoniensi Rectore ejusdem Congregationis, de cujus manu etiam comunicarunt Sodales, et Manuale ab eodem Illustrissimo Rectore recenter typis impressum, inter Sodales et alios spectatores distributa est.

A Mária-társulat kézikönyve *Mariale Manuale* címmel 1638-ban jelent meg Beythe Miklós szirmiumi címzetes püspök, esztergomi kanonok költségén (RMK II 529). A naplóból idézett alkalommal a nagyszombati egyetem Mária-társulatának rektora, Lósy Imre esztergomi érsek, az általa újonnan (recenter) kiadott könyvecskét maga osztotta ki a tagoknak és más jelenlévőknek. Az újra való kiadás feltehetően csak az első két levélre, a címlapra és esetleges ajánlásra vonatkozhat; ezeket az előző évben elkészült nyomtatványok elejére beragasztották.

18.

Libelli croatici imprimendi.

Az adat az eddigi tétéleiktől eltérően nem megjelent, hanem kiadásra szánt művekről szól. Erről a naplóban ez olvasható:

1639. augusztus 11.

P. Palkovich ... adduxit autem secum Posonio per modum socii pro recreatione Patrem Nicolaum Sartorium, Posonii ratione quorundam suorum cor croaticorum libellorum imprimendorum residentem, et ex Varasdiensi Posoniensem ea propter factum (!).

Nicolaus Sartorius (Nikola Krajević) egyik kiadványa 1640-ben Pozsonyban *Molitvena knizica* címmel jelent meg. Ezt Szabó Károly is leírta (RMK II 561) és példánya a zágrábi Egyetemi Könyvtárban található. Szabónak egy másik *Manuale sodalitatis (croaticae)* címmel Horányi Elek *Memoria*

¹⁰ Keresztelő Szent Jánosról már egy évvel korábban is bemutattak Nagyszombatban iskolai darabot. Ennek azonban nyomtatott emléke nem ismeretes. Vö.: STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I.* 1561–1773. Bp. 1984. 93.

Hungaroruma és De Backer jezsuita írói lexikona nyomán közölt adata (RMK II 544) alapján valószínűnek látszik, hogy Nicolaus Sartorius a Mária-társulat kézikönyvét is kiadta horvát nyelven. Ez a mű példányból ma sem ismeretes.¹¹

* * *

A nagyszombati egyetem naplójából idézett adatok alapján mintegy másfél tucat egészen vagy részben ismeretlen nyomtatványra következtethetünk. Valamennyinek nyomtatott voltát a krónikás említette. Ezek a kiadványok Pozsonyban, a jezsuiták Némethi Jakab által vezetett nyomdájában készültek. Arra is akad azonban példa, hogy a napló írója részletesen beszámolt az ünnepi eseményekről, nyilvános vitákról vagy iskolai színjátékokról, és nem említette, hogy az alkalomra készült-e nyomtatott kiadvány. Pedig néhány esetben ilyennek példányát ismerjük. Így például előkerült a nagyszombati egyetem bölcsészeti doktorainak avatására *Mercurius Rhetorico Academicus* címmel 1639-ben Pozsonyban készült díszkiadvány.¹² Az eseményről a naplóban 1639. szeptember 6-án részletes beszámolót találunk; a vendégeknek kiosztott nyomtatott kiadványról azonban nem történik említés. Lehetséges tehát, hogy az 1636–1640 közötti években – a pozsonyi jezsuita nyomda legtermékenyebb korszakában – az egyetem naplójába bejegyzett többi nyilvános vitáról vagy iskolai színjátékról is készülhetett alkalmi nyomtatvány.

HOLL BÉLA

Egy nemesellenes könyv a 19. század elejéről. 1810-ben Bécsben látott napvilágot Michael Piringer *Ungarns Bänderien und desselben gesetzmäßige Kriegsverfassung überhaupt* című munkájának első kötete. A második, évekkel később, 1816-ban jelent meg ugyancsak a császári fővárosban. A két vastos, együttesen több mint 800 oldalas könyv szerzője Magyarországon, Tabon született 1763-ban. Előbb Nyitra megyében töltött be hivatali tisztségeket, majd állami szolgálatba lépett. Tagja volt az erfurti művészeti és tudományos akadémiának. Önálló művei mellett gyakran publikált folyóiratokban, így a *Tudományos Gyűjteményben* is. 1840-ben Bécsben halt meg.

Ma már szükségesek ezek az életrajzi adatok. A jogtörténetben és a történelemben még a kortársak között is kimagaslóan tájékozott szerzőről a lexikonok alig tudnak. Saját korában azonban, különösen fenti politikai-jogtörténeti munkájának megjelenése után, ismert és híres-hírhedt személyiség lett az írástudók körében. Nevét Glatz Jakabéval, Bredetzky Sámueléval, Berzevichy Gergelyével, Anton Gustermannéval együtt emlegették, mint a magyar nemesi társadalomnak, az alkotmányoknak, az ország történeti jogainak a támadóját. Elég ehhez fellapoznunk Kazinczy Ferenc levelezését. A magyar irodalmi élet vezére barátját, Desseffy Józsefet kérte, hogy az éppen zajló országgyűlés idején próbálja beszerezni számára Piringer könyvét, pontosabban akkor még csak az első kötetét¹ és szokásához híven, hírt adott létezéséről az ország legkülönbözőbb pontjain élő levelezőinek;² bíráló hangnemben. De Széchényi Ferencet, a többnyire Bécsben élő főurat is több helyütt készítette kritikai megjegyzésekre. Egy kéziratban maradt munkájában pedig szinte kizárólag ezzel a könyvvel és fogadtatásával foglalkozott.³ A

¹¹ Sartorius Nicolaus ld.: Lukács, Catalóg II, 734. 1.

¹² HOLOVIC Flórián: *Régi magyarországi nyomtatványok a Csáky család levéltárában*. Magyar Könyvszemle 1971, 346–47.

¹ *Kazinczy Ferenc levelezése* (továbbiakban KL.) IX. 2072. Kazinczy Desseffy Józsefnek 1811. október 3.

² KL. IX. 2256. Kazinczy Cserey Miklósnak 1812. június 24. A levélben az áll, hogy Gustermann, Piringer és a hozzájuk hasonló szerzők az udvar titkos levéltárában lévő Kollár-kéziratok alapján írják „ellenünk könyveiket”.

³ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) P. 623. I. 12. 5. „Aus dem Briefe eines Ungarn an seinen Freund über das Buch: Zwey Recensionen über Piringerns Bänderien und eine zu Raab erschienene Hyper Antiepiskepsis. Wien 1816.”

magyar hadrendszeréről szóló mű ugyanis hullámokat vetett Magyarországon kívül is. Terjedelmes rezensiót szentelt neki a *Wiener Allgemeine Literaturzeitung*.⁴ Míg a magyar közvélemény felháborodott, az ismert újság recenziése felsőfokon nyilatkozott róla, a magyar alkotmány első hiteles bemutatását ünneplve benne. Bizvást tekinthetjük egy korabeli — pozitív és negatív értelemben is — nagy indulatokat kiváltó botránykönyvnek, melyre mindkét „érintett fél” (vagy híveik) érzékenyen reagáltak. Az érzékenységet az időpont, 1810 kielégítően magyarázza. Egy év telt el a „győri vitézség” óta, amelyben a magyar nemesség, a magyar alkotmány reprezentánsa megmérettetett és könnyűnek találta magát. Bizonyítva látszott az udvar, a felső politikai vezetés és számos politikai pamflet régi ítélete a magyar alkotmány korhadtságáról, a nemesi társadalom anakronizmusáról. Ebbe a sommás, a nemességet és az országot megbélyegző, annak differenciáltságát nem érzékelő, a magyarsággal szemben méltánytalan hagyományba szervesen illeszkedett a Bécsben tevékenykedő császári tanácsos szakmai színvonalában is tiszteletet keltő, negatívan elfogult elemzése.⁵

Könyvének célkitűzése nem szerény. Előszavában azt fejtegette: mindenfelől és joggal hallható, hogy a magyar alkotmány túlélte önmagát, „korunk szellemével már nem egyeztethető össze.” Meg van azonban győződve, hogy könyvével be fogja bizonyítani „szeretett polgártársainak”: Magyarország újra virágzó állam lehet, ha visszaállítják az alkotmány eredeti formáját. Bizonyára egyet fognak vele érteni olvasói — folytatta —, hogy Franciaország is elkerülhette volna forradalmi végzetét, ha időben helyreállították volna az alkotmány sérült épületét. Ehhez a regeneráláshoz kereste írásában a történeti érveket. A magyar „jogásznemzet” logikája szerint járt el, mely szerint 800 év múlt pillanat csupán (Szent István óta); majd ezer éves törvények biztosan eligazíthatnak a mában is. Abban azonban aulikus volt az álláspontja, hogy miközben a magyar történelmet (főként a nemesi társadalomét), az ország és uralkodói viszonyát vizsgálta, eltekintett attól a nagy problémától, ami írástudó magyar kortársai többsége számára a legsúlyosabb dilemmát jelentette: az alkotmányosság és az abszolutizmus feszültségeitől. Számára a kétségtelenül konzervatív nemesség által szavatolt alkotmánynak nem volt értéke és szerepe a Habsburg abszolutizmussal szemben, sőt káros volt az ország és a magyar történelmi fejlődés szempontjából. Magyarország teher a birodalom számára (ezt a régi szöveget számos alkalommal megismételte), és ezért lassan nincs is helye a modern Európa államrendszerében. Ebbe a sajátos, az abszolutizmust (és tágabban értelmezve: a királyi hatalmat) mindig a társadalom fölé helyező koordináta-rendszerbe illeszkedett a nagy apparátussal elkészített munka, amelyben a magát magyar hazafinak valló — bécsi udvar mellett végletesen elkötelezett — szerző célja a magyar nemesség pellengérré állítása, anélkül a közjogi — történeti, s ezért mélyenszántóbban elemző érzékenység nélkül, amivel ugyanezt számos munkájában például Berzeviczy Gergely is megtette.⁶

A könyv első része két probléma köré csoportosult. Egyrészt látszólag tárgyyszerűen, valójában tendenciózusan elvitatta azt, hogy a magyar történelemnek bármilyen ősi, a honfoglalás kora előtti időkből származó eredeti jellegzetessége lenne, másrészt — ezzel szoros összefüggésben — nem kevésbé tendenciózusan elutasította, hogy nemességnek bármiféle, a királyi hatalmat potenciálisan korlátozó jogai lennének. Mindkét állítás (látszólag) akkor lenne bizonyítható, ha a magyarság Európába történt berobbanása után berendezkedési alapelveit, intézményeit, más szavakkal a hűbéri — feudális rendszert minden változtatás nélkül az egykorú Nyugattól vette volna át. A szerző éppen ezt és ennek a magyar

⁴ *Wiener Allgemeine Literaturzeitung* (továbbiakban WAL) 1816 103–105. sz.

⁵ Michael PIRINGER: *Ungarns Bänderien und desselben gesetzmäßige Kriegsverfassung überhaupt I.* Wien. 1810, II. uo. 1816. Az idézett helyek oldalszáma a szövegben, zárójelben.

⁶ A nemesi társadalomnak és az ősi magyar alkotmánynak Berzeviczy Gergely volt a legkövetkezetesebb kritikus. Ő azonban tisztában volt a nemesség és az alkotmány abszolutizmussal szemben betöltött történelmi szerepével, s a magyar társadalomfejlődés bajainak orvoslását semmiképpen sem a bécsi udvartól várta. Nem véletlenül írt alkotmánytervet Napóleon számára. Ezt MARCALI Henrik közölte a *Budapesti Szemle* 1933. évfolyamában. Lásd ehhez H. BALÁZS Éva: *Notes sur les relations franco-hongroises. Berzeviczy et Napoleon*. In: *Annales Historiques de la Revolution Française*. Nr 212. 1973.

nemesség szempontjából végzetes merthogy kiváltságait megkérdőjelező voltát bizonygatta hosszú értekezésében.

István király olvashatjuk 1000 körül nyugati mintára vezette be a kereszténységet és annak szervezetét. „De éppily tagadhatatlan, hogy Magyarország politikai berendezkedését is ugyanez a király annak mintájára alkotta meg, ahogyan az az ő korában a Nyugat államaiban már létezett.” (I 6.) Minden hivatalt, tisztséget, méltóságot, bíróságot akként szervezett meg, ahogyan a környező országokban látta, mi több, még terminológiája is azokat utánozta. „Törvényeit úgyszintén külföldről vette át”. (I 7) A szerző szerint semmi kétség nem lehet afelől, hogy a magyar nemesség törvényes jogai is kizárólagosan ezen az új alkotmányon nyugszanak. Természetesen az abból eredő köteleességekkel együtt. A későbbi királyok törvényei, a nemesi jogokat az érintettek szerint olyannyira támogató II. Andráséi sem változtattak ezen, sőt csak megerősítették. (I 34–35.) A magyarság így lett az európai kultúrkör alkotó eleme, míg az István előtti évkönyvek csak vad barbárként, vadállatként (Unmensch) írták le őket. Hadviselésük ezután változott meg. Ázsiai, nomád, csak rablóhadjáratokat ismerő harcosokból „német mintára” váltak igazi katonákká. Első királyuknak és részben apjának köszönhetik, hogy megismerték a tulajdon fogalmát is, amiről pástor korukban mit sem tudtak. (I 48.) Történetükben tehát Istvánnal új, a Nyugat által meghatározott fejezet kezdődött. „Ismerjük el végre őszintén, hogy Magyarország egyetlen alaptörvénye sem ősbibb, mint a Szent István által bevezetett alkotmány, tehát ez az egyetlen forrása a nemesi jogoknak Magyarországon...” (I 59.)

Az olvasó szinte már nem is érti ennek hosszadalmas fejtegetését, az intézmények, a hadrend, a szokások, a ma már bizonyítottan nem is létező magyar hűbériség nyugati-német eredetének bizonygatását, mikor kiderül, hogy Piringer mondanivalójának ez lenne az alappillére. A hűbéri rendszer jórészt önkényes értelmezésével, kronológiailag, történetileg parttalan kiterjesztésével és Magyarországra történő alkalmazásával megkérdőjelezhetetlenül a nemesi társadalom fölé kívánta rendelni a mindenkor királyi hatalmat. I. Istvánét 1000 körül éppúgy, mint I. Ferencét a 19. század elején. A számos igazságot, jogos bíráló észrevételt tartalmazó könyv elsődlegesen elfogult vádirat a magyar nemesség ellen. Ennek érzékeltetéséhez és megértéséhez meg kell vizsgálnunk néhány bonyolultnak tetsző jogi terminológiai problémát, mielőtt a könyv fogadtatásáról lehetne szó.

A királyi hatalom fölérendeltsége a következő előfeltevésre épült: „magától adódik a következtetés, hogy az alapalkotmánynak megfelelő egyetlen magyar birtok sem fogható fel másképpen, mint *hűbéri adomány*. Ennek következtében a hűbérnek a *feudalizmust értők* által általánosan elfogadott értelmezése szerint a *főtulajdon* (dominium directum) a magyar koronát, azaz más szavakkal a megkoronázott uralkodót illeti meg, a *használati tulajdon* (dominium utile) ezzel szemben a nemesekkel, a kölcsönös hűség feltételével...” (I 60.) Hosszasan cáfolta azt, hogy ennek a „ius perpetuae possessionis” elve ellentmondana, hangsúlyozva és külföldi törvényeket is idézve arra, hogy a possessio kevesebbet jelent, mint a tulajdon (proprietas). A későbbiekben leszögezte: senki sem vonhatja kétségbe, hogy a magyarok István király előtt nem ismerték a föld magántulajdonát. A szent király által bevezetett rendszer minden ízében nyugati eredetű, következképpen hűbéri jellegű. Ha pedig ez így van, akkor a hűbéri jog világítja meg Magyarországon is mind a király, mind az ország nemességének jogait és kötelességeit. Erre hivatkozva aztán Piringer messze túlértékelt az uralkodói hatalmat. Pedig ismerhette Montesquieu nagy művét „*A törvények szelleméről*”. Ennek a frank feudalizmusról írt két terjedelmes fejezete máig meggyőzően igazít el a hűbéri rendszerben, s annak jellemzői közül legkevésbé a szilárd királyi hatalmat emelte-emelhette ki. A korai feudalizmus korában a királyi hatalom mindenütt arra törekedett (mindenütt sikertelenül), hogy elérje a „mindenki első hűbérura” vágyott helyzetét, amit Piringer szerint István nemesek óhajtott, hanem egyszerűen átvett és bevezetett Magyarországon. „István korlátlan uralkodó volt.” (I 57). De a magyar nemesség eme történelmileg hamis alárendelése az uralkodójának ráadásul csak alávetettsége egyik mozzanata. Ez csak a hűség (fidelitas) hűbéri parancsolata. A fidelitáson túl van egy másfajta alávetettség is, a subjectio. Azaz a hűbérés egyidejűleg alattvaló is. Legalábbis II. Andrásról kezdve olvassuk, „amikortól hűbéri adomány nem juttatható az országon

⁷ MONTESQUIEU: *A törvények szelleméről*. II. Budapest. 1962. XXX–XXXI. könyv.

kívül élő személynek, aki természetesen nem lehetett egyidejűleg alattvaló. Azóta tehát „minden magyar hűbéres egyúttal alattvaló is” (I - 81.)

Ausztria és Magyarország történelmileg feszült és a 19. század elején sem harmonikus kapcsolatában ez a sajátos történetiszemlélet érthetően váltott ki lelkesedést Bécsben, s ugyanilyen érthetően keltett ellenérzéseket Magyarországon. Pedig a fentiek a könyvnek csak a kisebbik részét, mintegy az első kötet felét tették ki, s a szerző csak ezután tért rá a címben jelzett témára: a magyar hadsereg történelmileg alakult rendjének a vizsgálatára. Ez persze szorosan kapcsolódott az elvibbnék-elvontabbnak tetsző uralkodó-nemes kapcsolat megelőző elemzéséhez. Célja és végeredménye ugyanaz: a nemesség bírálata. Míg a már bemutatott rész történetileg jutott arra a következtetésre, hogy a magyar nemesség a jogszerűnél több kiváltságot élvez, bizonyos uralkodói jogokat rendszeresen megsért, a hadszervezet vizsgálata ugyanennek anyagi vetületét érinti és a legsarkalatosabb nemesi jog, az adómentesség komoly támadására fut ki. Piringer szerint a magyar feudálisok adómentessége a törvények szándékos félreértelmezésén alapul. Érvei igen figyelemre méltóak. Míg a hűbériség elméletét, a magyar király és nemessége kapcsolatainak interpretációját nem nehéz cáfolni, a hadszervezetről és annak következményeiről mondottakkal szemben — mint majd látjuk — gyengének bizonyulnak a háborgó Széchényi Ferenc érvei.

A Corpus juris-t felvonultató Piringer szerint az 1715:8. törvénycikk valódi értelme az, hogy a hadiadót a magyar birtokos nemességnek kell viselnie. A nevezetes törvénycikket, mint az állandó hadsereg magyarországi felállításának tényét ismerjük. A törvény úgy rendelkezett, hogy a nemesség továbbra is köteles a felkelésre (insurrekció) és bandérium állítására, de mivel ez nem feltétlenül elégséges az ország megvédésére, részben magyar, részben külföldi katonákból álló állandó hadsereget kell felállítani. Az ennek fenntartásához szükséges adóról országgyűlésen kell dönten. Piringer szerint ebből nem az következik, amit a magyar nemesség levont belőle, hogy ugyanis a hadsereg fenntartása a nem nemeseket terheli, lévén hogy a nemes a személyes felkeléssel (és esetenként a szubszidiummal) lerója kötelességét. A nemességet ugyanis és ezt a törvények és a hadtörténetírás is alátámasztja — nemcsak az insurrekció terhelte. „A telekkatonaság eltartása az egyik része a nemesi hadkötelezettségnek, a másik a személyes hadbavonulás.” (II - 361.) A személyes hadbavonulás fogalma világos, a telekkatonaság (militia portalis, Portalmiliz) azonban máig sem egészen egyértelmű. Értelmezéséhez a szerző törvények egész sorát vonultatta fel, melyek részletes követésétől itt el kell tekintenünk, csak végeredménye érdekes számunkra. Eszerint — és ez tény — a nemességnek nem csupán (igen változóan és bonyodalmasan szabályozott módon) személyesen kellett katonáskodni, ami létét a feudális korban legitimálta, hanem anyagi kötelezettségek is terhelték. Azok a főurak, akik meghatározott számú harcost tudtak kiállítani Károly Róberttől — saját zászlajuk alatt vihették őket a harcba; de gondoskodniuk kellett ennek a részben familiáris, részben nem nemesi származású katonaságnak az eltartásáról. Ez valóban egyfajta hadi tehernek (hadiadónak) is felfogható. Később mindez még egyértelműbbé vált és kiterjedt minden nemesre. Az ún. portális katonaság ugyanis jobbágytelkek után volt kiállítandó. Zsigmond idején pl. minden 33 porta után egy harcos, és ez a nemeseket (a feudális korban földtulajdonjoggal egyedül rendelkező társadalmi réteget) terhelt. Piringer szerint a bandériális hadrendszer két, szervesen összetartozó részből áll: a nemesi harcosokból és a nemesek által eltartandó portális katonaságból. Ezek szervezeti felépítését, létszámát, egymáshoz való viszonyát is részletesen taglalta — bár éppúgy nem sikerült megnyugtatóan tisztázni, mint ahogy a mai hadtörténetírásnak, a legmodernebb összefoglaló kézikönyvnek sem. A lényeges azonban az a következtetés, hogy ez a kettő együtt meríti ki a bandérium fogalmát. Könyve mindkét kötetének több helyén (különösen I - 226, és II - 79.) világosan le is szögezi, hogy a kettő — a bandérium és a portális katonaság — ugyanaz. Kövezképpen: ha a magyarországi hadszervezet megújító-szabályozó 1715:8. törvénycikk azt rendeli el, hogy a nemességnek személyesen is fel kell kelnie és bandériumait is ki kell állítania, akkor ez azt is jelenti, hogy a nemesség birtokai arányában köteles anyagilag gondoskodni a hadsereg eltartásáról. Az alkotmány és a régi törvények szerint ugyanis a bandérium fogalmába benne foglalják a telekkatonaság, s ezt a nemes fizeti, méghozzá birtokai arányában. „Az állandó katonaság eltartása, béke idején is az alkotmány által szentesítetten annak a nemességnek a kötelessége, amely a telek tulajdonosa.” (II—99.) (Az a nemes, akinek csak allódioma van, jobbágya nincs éppen ezért természetesen adómentes [II—79.].) Az idézett 1715. évi

törvény Piringer szerint ezen a kötelezettségen semmit sem változtatott. Nem történt más — írta — minthogy Magyarországon más európai országok példájára az addigi hadszervezet *mellette* felállították az állandó katonaságot, mert a korábbi nem bizonyult elégségesnek. A törvény azonban egyrészt nem helyezte hatályon kívül a korábbi, bizonyítottan nemességet terhelő, portális-bandériális katonaságot, másrészt és ez még fontosabb: az új, többlet haderő eltartásának terhét nem vette le a nemesség válláról. Ugyanis valójában csak azt rendelte el, hogy az új kontingens eltartásáról a király és a rendek országgyűlésileg lesznek kötelesek megállapodni. (I—213.) Minthogy azonban Magyarországon a hadsereg költségeinek fedezése alkotmányosan, István király óta a nemességet terheli, ennek az új hadi népességnek anyagi terheit is a nemesség kell viselje. Egész egyszerűen a magyar nemesség önző érdekeinek (törvények által egyértelműen cáfolható és cáfolt) kifejeződése az az állapot, ami van, hogy ugyanis a nemesség az inszurrekcióval letudni véli honvédelmi kötelezésekét. Ha a magyar nemes nem fizeti a hadiadót, az nemesek a magyar nemesi alkotmány szellemének, hanem betűjének is ellentmond.

Eddig a hadtörténetre vonatkozó törvények interpretációja és értelmezése, amire a Corpus jurisban valóban találhatóak bizonyítékok, s aminek a végeredménye a szerző szerint az, hogy a magyar nemességnek a sokszor megidézett ősi alkotmány szerint nem csupán a személyes felkelés a kötelessége és nemesek az önkéntes, úgynevezett szubszidium az anyagi térhe, hanem ráhárul a hadsereg eltartásának teljes költsége is. Ha pedig ezt nem vállalja, akkor csupán bitorolja a nemesi címet. Azt ugyanis (a nemességet) úgy kell felfogni, mint olyan ellenszolgáltatást, jutalmat, amelyet alkotmányos kötelességeik teljesítéséért kapott és kap, és folyamatosan ki kell érdemelni. S miként egy katona nem követelheti többé a zsoldját, ha leszerel, éppúgy nem tarthat igényt nemesi címére és az azzal járó kiváltságokra az a nemes, aki nem teljesíti alkotmányos kötelezettségét. (II—417/8.)

Könyve utolsó negyedében Piringer azt fejtegeti, hogy a modern Európában természetesen nem szükséges, sőt anakronisztikus lenne szó szerint értelmezni és alkalmazni az ősi alkotmány előírásait. Lehet, sőt kell is változtatni rajta. A magyar nemesi társadalom azonban írja a szerző sajátos módon szemléli saját alkotmányát, csak „arany szabadságait” hangsúlyozza, „ősi kötelességeit” viszont elfelejti.* (II—478). Nem adózik, katonai kötelességeiből így csak az egyiket, az inszurrekciót teljesíti, ennek hatékonyságát azonban jól jelzi a győri csata a könyv megjelenését megelőző évben. Ne katonáskodjon tehát a nemes, hiszen csak a magyarság szegényére válik, hanem viselje anyagilag a háborús költségeket. Életvitelében, neveltetésében olyan változások zajlottak ugyanis le, hogy nem is alkalmas a katonáskodásra, s gunyoros hangnemben vette sorra, milyen mulatságos is lenne, ha a király alkotmányos jogával élve személyes hadbavonulásra szólítaná fel az elhízott főpapokat és főurakat.

1816-ban, Piringer könyve második kötetének megjelenésekor a nemesség megadóztatásának ügye már nemesi körökben is fel-felmerült. Az inszurrekció győri kudarca pedig az érdekeltet is mélyen érintette, és kritikai elmélkedésekre késztette. Piringer azonban hangvételében a bécsi udvar és az aulikus írók szemléletét követte: pellengérré állította a magyar feudálisokat és „patvaristákat” (a szőrszálhasogató jogászokat). Egyben osztotta a bécsi udvarnak azt a tévedését, régóta közhelyé mervedett nézetét, hogy a nemesség adómentessége miatt Magyarország gazdaságilag tehetetelt jelent a birodalom számára. Nem járul hozzá arányosan annak kiadásaihoz. (II—513—514.) A nemesség tehát kettős értelemben is negatív képződmény: egyrészt a magyar társadalomfejlődés, másrészt I. Ferenc császárságának ballasztja.

A végső konzekvenciák ilyen megfogalmazása, a nemesellenes, osztrák - magyar szempontból Bécshez húzó beállítottság határozta meg a könyv fogadtatását. A szenvedélyes reflexiókat nem a hadszervezet filológiai igen alapos, mintaszerű (bár célzatos) elemzése váltotta ki, hanem azok az általánosabb elmélkedések, megállapítások, melyek gyakran stigmatizálóan minősítették a nemességet, de általában véve a magyar alkotmányt, sőt az eredeti jellegzetességeket nélkülöző magyar történelmet is. S míg az egyetértő recenziók a könyv nagyszerűségét hangsúlyozva túlértékelték Piringer teljesítményét, a bírálók az ellenkező vélekedések estek.

* Éppúgy, mint a régi rómaiak, és a szellemesség kedvéért Líviust idézte: „Ea demum Romae libertas est, non senatum et magistratus, non leges, non mores majorum, non instituta patrum, non disciplinam vereri militiae.” (II—475)

A *Wiener Allgemeine Literaturzeitung* 1816. decemberi számaiban hosszú, három részben megjelent recenziót szentelt Piringer könyvének. A könyv ismertetése szinte csak ürügy volt egy, a magyarsággal szemben minden szempontból negatívan elfogult, időnként kifejezetten ellenséges, lényegében véve önálló tanulmány elkészítésére. Szerzője azzal kezdte: ez a könyv (Piringere) azért üdvözlendő, mert a magyarok mindeddig szinte semmit sem tudtak felmutatni a tudományokban. Felsorolt néhány nevet: Kitaibel, Schwartner, Berzeviczy, Waldstein — és ezzel kimerítette a tudósok névsorát. A történetíró Katona Istvánról, a *Historica critica*... szorgos kiadójáról azt olvassuk, hogy nincs semmi történeti érzéke. Pray és Eder már régen „eltűntek a legközepszerűbb kompilátorok között.” Engelenek még csak-csak van tehetsége, ennek ellenére senki sem merült le eddig a magyar történelem igazi mélységeibe. Ez a mostani könyv azonban korszakalkotó, méltó művelt Európa figyelmére. De nemcsak arra, hanem a kormányzat és a valódi érzésű hazafiak köszönetére is, akik olyan ajándékot kaptak, mint még soha: a magyar alkotmány lényegének bemutatását. Ez annál inkább örvendetes, mert „általában véve el lehet mondani, hogy alig van olyan nép Európában, amelyről történetileg olyan kevés helytálló megállapítás lenne. A régi Anonymusok, mint Schlözer bebizonyította, a mesék világából valók vagy pedig a magyar büszkeség és nemzeti hiúság hozsannázói voltak.” (1638. C.) A recenzens nem csodálkozik azon sem, hogy a könyvet magyar részről csend fogadta. Hiszen ahhoz, hogy cáfolni lehessen — folytatta — ismeretekre lenne szükség, de ezekkel a Werbőczyánus magyarok nem rendelkeznek. Azért nincsenek tudásaik, mert mind Werbőczin csüggenek. A recenzens, mint az a hasonló jellegű írásokban szokás volt, Werbőczit diszkreditálta, ha a magyar nemzeti jellemet akarta megbélyegezni. Minden rosszat és dehonosztálót el is mondott a *Tripartium* alkotójáról. Egy magyar sem tudja, honnan származott és mi lett vele — írta. Egy magyar sem hiszi el azt, amit a történelem bebizonyított. Eszerint Werbőczy csaló volt, aki elárulta királyát, elárulta hazáját. A törökök kezére játszotta az országot, amely „szűkülő kutyává” vált. Akár második Isidorusként is jellemezhető, aki törvényeket hamisított, miközben éppen az igazi honi törvények felségárulással vádolják. Neve rászolgált az utókor megvetésére. (1640. C.)

Ezekre a megállapításokra a recenzió megírásához nem volt szükség, de csak utánuk kezdődött a könyv bemutatása. A régi magyarok jellemzése itt még szemléletesebb, mint Piringernél. Árpád előtt „mint a marhák, legelőről legelőre vándoroltak, senki nem különbözött a marhától.” (1646. C.) Árpád alatt már lezajlottak bizonyos változások, a magyarok között is kezdett kialakulni egyfajta hierarcia, ezért a recenzens — szemben az ismertett könyv szerzőjével — szükségesnek látta megállapítani: ebben a vonatkozásban voltak előzményei István király alkotásának. De ő is osztotta azt a nézetet, hogy az első király műve forradalmian új, a nyugati minta érvényesítése volt. A marhához hasonló (viehähnlich) horda ekkortól lett európai, a hűbéri feudalizmus nyugati ismérveivel felruházott nép.

Fontosnak tartotta, hogy Piringer bebizonyította: István korlátlan úr volt, minden föld főtulajdonosa, a nemességet pedig csak a használati jog illette (és illeti) meg hűsége fejében. Nagyon pontosnak látta a kettős alávetettség bemutatását (1652. C.) és annak a következtetésnek a sokszori hangsúlyozását, hogy ha a nemes nem szolgál, akkor címétől és birtokától alkotmányos úton megfosztható. A nemes szolgálatának, kötelességeinek tartalma pedig a recenzióban még élesebben fogalmazódott meg, mint az ismeretett könyvben: ez a hadsereg költségeinek teljes fedezése. Piringer gondolatmenetének részletezése után a méltató recenzens így foglalta ezt össze: „A nemesek törvényes katonai szolgálata személyes felkelésüket és egy az ország védelmét szolgáló *állandó* hadsereg fenntartását jelenti; ez az utóbbi a nemesek és *nem az alattvalók* kötelessége. Lévéen, hogy az állandó hadsereg kontingenseit porták szerint állapítják meg, az alkotmányos haderőnek ezt a második összetevőjét joggal nevezhetjük portális katonaságnak. Az alól az alkotmányos kötelesség alól, hogy ezt eltartsa, a magyar nemességet törvényesen soha nem mentették fel.” (1655. C.) Teljesen azonosult a könyv tudós szerzőjének álláspontjával, amely szerint a magyar nemesség nem ismeri saját alkotmányát, helyesebben szólva annak csak a számára előnyös oldalairól akar tudni („arany szabadságairól”), miközben szándékosan elferdíti a régi törvényeket, erkölcsöket és elfelejti törvényes kötelességeit. A könyvnek ezért — ismételte — az az igazi jelentősége, hogy a magyar alkotmány alapjainak feltárásával annak tendenciózus, önző nemesi értelmezése végre lelepleződik, és ország-világ tudomására jut.

A részletes ismertetés célja az volt — fejezte be művét —, hogy Bécs is felfigyeljen erre a munkára és tanulmányozza. Különösen azoknak a fiatal államférfiaknak ajánlotta a recenzens, akik meg vannak

győződve arról, hogy Magyarországnak, akár erőszakkal is, új alkotmányt kell végre adni, hogy ne legyen Európa legkonzervatívabb állama. (1669. C.)

A *Wiener Allgemeine Literaturzeitung* cikkének szerzője rosszul tudta, hogy Magyarországon nem figyeltek fel a könyvre. Nemesak Kazinczy Ferenc levelezésében van nyoma annak, hogy ismerték, hanem becses írást őriz róla Széchényi Ferenc levéltára is.⁹ Nemesak Piringer művére reagált ebben a címe szerint – levelében, hanem más magyarelles művekre is, de nagyobbérszt Piringer alkotása állt elmélkedései középpontjában.

Írása nem volt minden részletében meggyőző. Ott nem például, ahol a neves főúr a magyar hadszervezet történetéről mondottakkal polemizált. Az 1715:8. törvénycikket ő is úgy értelmezte, ahogyan az Piringer szerint általános volt, és amit könyvében hatásosan támadott meg. Széchényi szerint ugyanis 1715-tel megszűnt a portális katonaság intézménye, és azért szűnt meg, mert helyette állt fel az állandó hadsereg. Kijelentését nem bizonyította. Írása azonban úgy is értelmezhető, hogy a létrejött állandó hadsereg eltartásának költségeit a nemességnek is viselnie kell. (13.v.-14.r.) Nem meggyőző a nemesi adómentesség történetiségének bemutatása és annak kijelentése sem, hogy nemesi adómentesség valójában látszat. Széchényi ugyanis természetesen tekintette – és az is volt – hogy feudális korban földtulajdonnal csak nemes rendelkezhet. Amikor a nemes a földjét művelésre parasztjainak engedi át, a paraszt pedig az így kapott föld hasznosítása révén adót fizet, többek között az államnak is. akkor gyakorlatilag – így a gróf – ez nem más, mint közvetett nemesi adózás. Hiszen a nemes saját földje hasznának egy részét ekként az államnak engedi át. (11.r.) Ennek logikai igazságát Piringer sem vitatta volna, de méltányosságát és jogosságát nehéz lenne bizonyítani. Túl ezen, a nemesi adózás problémáinak vizsgálata nem volt válasz Piringer elmékedéseire. Széchényi nem a felvetett kérdésre reflektált, hanem pusztán tényként szögezte le azt, amit Piringer megváltoztatandónak tartott.

Nem is ezek írása érdekes részei, hanem azok, ahol a magyar történeti fejlődés sajátosságaira vonatkozó nézetekkel vitatkozott. Rá és a korabeli nemességre általában is igaz, hogy érzékenyebb volt az osztrák-magyar viszony, más szavakkal az uralkodó dinasztia és a magyar társadalom viszonyaira, mint a számára előnyös nemes-jobbágy kapcsolat feszültségeire. Az alkotmányosság problémái jobban foglalkoztatták, mint a magyar társadalomfejlődés neuralgikus pontjait is szükségképpen érintő nemes-paraszt viszony rendezésének nehéz feladata, egy olyan korban, mikor e két kérdés egyidejű rendezésének szükségessége még nem tudatosult Magyarországon.

De az a Széchényi Ferenc, aki a társadalmi problémákra kevésbé volt érzékeny, a történelmet jobban ismerte, mint az általa a magyarság ellenségének tartott Piringer. Átlátva annak – egyébként nem rejtett – szándékát, mindenekelőtt azt cáfolta, hogy a magyar alkotmány kizárólag István király, Nyugatot másoló alkotása. Ellenségeink azt állítják – írta –, hogy Magyarországon nincsenek szerződések, István teljesen új alkotmányt oktrojált, amely szerint nincs képvisleti rendszer. Az uralkodó önkényes autokrata, továbbá: István utódai is ugyanilyen korlátlan hatalommal rendelkeznek, s ha feladnak belőle, az csak királyi tetszésüktől függ. (3.r.v.) Nem nehéz észrevenni, hogy Széchényi (miként Piringer is) a múltról írt, de a jelenhez szolt. Míg a könyv szerzője (és méltató recenzense) a királyi hatalom erejét, támadója annak korlátait igyekezett megmutatni. A főúr szerint István törvényeiben szó sem lehet despotizmusról, korlátlan uralkodói hatalomról. Különben nem kerülhetek volna beléjük olyan terminusok mint: „secundum decretum Regalis concilii, decretali mediatione, habiti Primatum Conventu etc.” „Ellenségeink szívesen elfelejtik azt, hogy az a nomád népcsoport, amelyik meghódította Magyarországot, István király koráig, legalább 100 éven át Európa közepén, állami keretek között, nem tudott volna törvények és kormányzat nélkül élni és háborúkat folytatni.” (5.r.) Létezett királyi tanács is. Hol vannak a bizonyítékok arra – kérdezte –, hogy István ezt a létező berendezkedést megsemmisítette, és helyette egy teljesen újat vezetett be? S ezen a ponton kiderül, hogy a bíráló jobban ismerte a hűbériség elméletét, mint a könyv írója. Nem volt nehéz, hiszen ha nem is minden részletében, de – mint említettük – máig időt állóan feldolgozta azt Európa egyik legtekintélyesebb filozófusa, Montesquieu. Széchényi rá is támaszkodhatott, amikor amellet érvelt, hogy Magyarországon a Piringer által elképzelt módon már csak azért sem vezethették be a nyugati formákat, mert nálunk nem is létezett soha nyugati típusú hűbéri

⁹ Lásd 3. sz. jegyzetet.

rend. Szent Istvánnál és utódainál nincsenek meg a feudum, vasallus, investitura terminusok, „amelyek lehetetlen, hogy teljesen kimaradhattak volna, ha a hűbéri rendszert tökéletesen a szomszédos államok mintájára vezették volna be.” (6.v.) A magyar „donatarius” nem azonos a német „Lehn-Vasall”-al. A magyar földesúr már István alatt örökíthette és feloszthatta birtokát, létezett az ősi szerzett birtok intézménye, amely nem uralkodótól származó hűbéri adomány jellegű volt. Széchényi nagyon jól ismerte a hűbériség elméleti problémáit. Rámutatott arra: elméletileg tarthatatlan a Piringer által a hűbériséghez társított erős királyi hatalom. A hűbéri rendszer egyik legfőbb ismérve ugyanis a gyenge uralkodói hatalom. Ez az állítás Montesquieu-vel alá is támasztható. A gyengeség oka az, hogy a hűbéri rendszerben — melyben az alá- fölérendeltség szálai különben sem futnak össze fenn a csúcson, a király személyében — a hűbérúr hatalmát semmi más nem szankcionálja (különösen az István korabeli Európában), mint a vasallus pusztá hűség-ígérete. Ha Piringer kategóriáit használjuk: a kettős alávetettség eredménye éppen a fordítottja annak, amit ő gondolt. A közjogi úr hatalmát a hűbériség kifejezetten legyengíti. Ha tehát István király teljhatalmát akarná is bizonyítani valaki, érveit a hűbériség intézményének — téves — kimutatásával nem erősíti, hanem gyengíti. A hűbériséggel a magyar feudalizmus egyetlen ponton mutat hasonlóságot Széchényi szerint: „az uralkodó a koronára visszaháramló birtokokat arra méltó, érdemdús alattvalóinak ajándékozhatta.” (7.r.)

A magyar alkotmány 1816-ban is érvényes alapelveinek a következőket tekintette: a királyt választani kell; szerződést kell vele kötni, amely kölcsönösen kötő erejű; a törvényhozás, a jogi és igazságszolgáltatási ügyek a rendek és az uralkodó közös dolgai; a személyi és a vagyonsbiztonság, kétkamarás országgyűlés stb. Ezeket nyugszanak az uralkodó dinasztáinak, másrészt Magyarországnak a Pragmatica Sanctióban rögzített jogai. (10.r.)

Széchényi Ferenc a lojális és emiatt Magyarországon sokak által támadott — főúr, szemben a *Wiener Allgemeine Literaturzeitung* recenziójával, erre szerette volna felhívni a bécsi kormányzat figyelmét. A magyar alkotmánynak azokra a kitételeire, melyek a király abszolút hatalma ellen szólnak (ha tetszik István kora óta), s amelyek délibábossá teszik azokat az írásokat, amelyek az abszolutizmus mellett István 800 év előtti törvényeinek félremagyarázásával vélték érvelni. Külön foglalkozott Magyarországnak a nemesi adómentesség miatti — Piringernél hangsúlyozott — állítólagos aluteljesítésével, s utalt azokra a Magyarországról kiáramló, Berzeviczy könyvében¹⁰ részletesen elemzett jövedelmekre, amelyeket Bécsben nem szoktak figyelembe venni.

* * *

Utaltunk arra, hogy Széchényi Ferenc, nemesi kortársaihoz hasonlóan érzékenyebb volt az ország és a dinasztia politikai kapcsolataira, mint a magyar társadalomfejlődés egyébként érzékelt torzulásaira. A bírált könyvből is az előbbiekre vonatkozó részek „ragadták” meg elsősorban. Érthető, hogy magyar nemesként nem azonosulhatott egy nemes- és alkotmányellenes, egyúttal az uralkodóhoz mellett végtelenen elkötelezett mű gondolatvilágával. Írása azonban túllépett a sérelmi politika hagyományaihoz illeszkedő pusztá konzervatív nemesi háborgáson. Ahogy Piringer, ő sem gondolta, hogy a magyar alkotmány az adott formájában még mindig elfogadható.¹¹ Reformálása mikéntjét azonban nem tudta abban a politikai és társadalmi realitásokkal számot nem vető közhelyben megtalálni, hogy le kell számolni a nemesség kiváltságaival, és ekkor a harmónia előáll. Ő hangsúlyozta a dinasztia felelősségét is a kialakult helyzetért.¹² Ugyanakkor úgy gondolta: felül kell vizsgálni a megyerendszert, a jogrendszert,

¹⁰ G. BERZEVICZY: *Ungarns Industrie und Commerz*. Weimar, 1802.

¹¹ Tanulmányos ehhez a „Rövid rajzolatja az én nagyobb Plánomnak” című még a századforduló előtti írása. MOL. P. 623. I. 12. 12.

¹² Sőt azon is fel volt háborodva, hogy engedélyezik, sőt népszerűsítik a Piringer féle műveket és még volt győződve annak szándékosságáról, hogy az udvar kizárólag akkor enged megjelenni ilyen jellegű írást, ha az a magyarság ellen irányul. A bécsi cenzúra szerinte a monarchia egyetlen más népét sem hagyná így gyalázní. Vagy ha igen, akkor átengedne ellenírásokat is. Vö.: MOL. P. 623. I. 12. 3. „Etwas über Ungarn” 42. v.

az igazságszolgáltatást, az adórendszert, a pénzügyeket és az urbáriumot is. Tehát a magyar alkotmányt. De az uralkodói abszolútizmus Piringer által történetileg indokoltak vélt, ezt előmozdító alkalmazásától semmit sem várt az egykor a felvilágosult abszolútizmus nemzeti alkotmány iránt érzéketlen törekvéseitől is határozottan előforduló főrend. Jól ismerte azokat a dilemmákat, amelyek akkor állnak elő, ha a társadalomfejlődés nehézségeinek megoldására és az alkotmány megreformálására egy idegen — és a 19. század elején nem is felvilágosult — abszolútizmus vállalkozik. A haza vagy haladás közötti képzeletbeli választás esetén Széchényi Ferenc a hazát választotta volna. A kettő összeegyeztetése még fiának is, évtized múltán is nagy nehézséget okoz.

POÓR JÁNOS

Ipolyi Arnold és a Konstantinápolyba került korvinák megtalálása. A magyar könyvtörténetnek vitathatatlanul legrangosabb és nemzetközi érdeklődésre leginkább számot tartó fejezete az, amelyik Mátyás király egykori budai könyvtáráról szól. Éppen ezért érezzük helyénvalónak, hogy a magyar könyv múltjának feltárásán munkálkodó szegedi műhely mostani ünnepe alkalmából ennek a sokat tárgyalt témakörnek a további tisztázásához szolgáltatassunk néhány újabb adalékot.

1544-től fogva maradtak reánk írásos bizonyítékok arról, hogy a magyar művelődés emlékeiért felelősséget érző személyek igyekeztek nyomára akadni a Buda elfoglalásakor (1541) Mátyás király egykori könyvtárából Konstantinápolyba hurcolt, illetve a régi helyükön őrzött, de számukra hozzáférhetetlenné vált kódexeknek. Minthogy azonban e művelődési kincsek visszaszerzésére irányuló kísérleteknek csupán a Budán maradt könyvvállománnyal kapcsolatosan lehetett valamelyes realitása, Bethlen Gábor és I. Rákóczy György erdélyi fejedelem, illetve Pázmány Péter egyaránt a Budán még fellelhető könyvanyagot igyekezett megszerezni saját művelődési tervei megvalósításához.¹ Buda visszafoglalása (1686) után másfél évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy a külföldre szétszóródott korvinák visszaszerzésének ügye a Magyar Nemzeti Múzeum végleges megszervezése kapcsán komolyabb formában újra napirendre kerülhessen. Az 1832/36. évi országgyűlés ugyanis félmillió forintot szavazott meg a Nemzeti Múzeum palotájának felépítésére, amely 1845-re el is készült, aktuálisává téve a gyűjtemény további gyarapítását a nemzeti kultúra emlékeinek reprezentatív bemutatása céljából. Ez volt a mozgatója az országgyűlés 1844. szeptember 3-i feliratának V. Ferdinánd királyhoz „a Corvina Európaszerte elszórt maradványainak a Nemzeti Múzeum részére leendő visszaszerzése ügyében.” Miután az uralkodó erre ígéretet tett a rendeknek, Metternich kancellár még abban az esztendőben körlevelet küldött az osztrák követségekhez a korvinák felőli információk beszerzése végett. Ennek kapcsán ugyan egyedül csak a modenai herceg ajánlott fel két korvin-kódexet a magyar rendeknek, de az akció során ekkor újból felvetődött a Konstantinápolyban lappangó anyag visszaszerzésének a gondolata is.²

Ezek a mozgólódások készíthették a Nemzeti Múzeum igazgatóját, Kubinyi Ágostont arra, hogy 1848 júliusában emlékiratot terjesszen az országgyűlés elé a Mátyás király egykori könyvtárából külföldön még fellelhető kéziratok visszaszerzése érdekében.³ Minthogy azonban ez az újabb akció a forradalom ügyének alakulása következtében valójában ki sem mozdulhatott, Kubinyi, amikor az abszolútizmus magyarellenessége némileg enyhült és valamivel szabadabb szelek kezdtek fújdogálni, a fentiek érdekében 1861 júniusában ismét emlékirattal fordult az országgyűléshez.⁴

¹ Mindezekre I. FRAKNÓI Vilmos—FÖGEL József—GULYÁS Pál—HOFFMANN Edit: *Biblioteca Corvina. Mátyás király budai könyvtára*. Bp. 1927. 31—32. — CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp. 1973. 72—90.

² CSONTOSI János: *Két modenai Corvin-kódex története*. MKsz 1891. 81—116, 232—263. — FRAKNÓI—FÖGEL: i. m., 32.

³ BERLÁNSZ Jenő: *Az Országos Széchényi könyvtár története, 1802—1867*. Bp. 1981. 304.

⁴ BERLÁNSZ: i. m., 439. — CSAPODI Csaba—TÓTH András—VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Bp. 1987. 179.

A hosszú idő óta elfojtott és megcsúfolt nemzeti érzés ekkor már látványos társadalmi megmozdulásokat is kezdeményezett. Pl. 1862. február 3-án a pesti Európa szállodában a magyar írók segélyegyletének javára tartott zeneestély alkalmával Bieskey Kálmán földbirtokos akciót és gyűjtést kezdeményezett II. Rákóczi Ferenc fejedelem Rodostóban nyugvó hamvainak Ónodra való hazahozatala érdekében.⁵ Az állambiztonsági szervek és a császári hatóságok nem is minden ok nélkül nagyszabású osztrákellenes politikai demonstrációtól tartva,⁶ minden követ megmozgattak, hogy a „Rákóczi-bizottmány” kezdeményését megghiúsítsák.⁷

Jóllehet Kubinyi Ferenc alábbi terve is ebből a megmozdulásból nyerhette első indíttatását, Ipolyi Arnold (akkor törökszentmiklósi plébános) sugallatára megmenekült attól, hogy egyszerű politikai erődemonstrációként a nemzetieskedő felbuzdulásokat szolgálja csupán és tudományos szempontból eleve terméketlenségre legyen kárhozthatva.⁸ Kubinyi ugyanis, miután a dolgot előzőleg Ipolyival megbeszélte,⁹ az Akadémia 1862. március 17-i ülésén „előadá, hogy a napokban Ipolyi Arnold és Henszlmann Imre barátai előtt késznek nyilatkozott a hazai történelmi adatok Konstantinápolyban leendő fölkeresésére 1000 forintot ajánlani föl. A nevezett akadémiai tagok nemcsak helyeselték ez ajánlatot, hanem maguk is ajánlkoztak a tudományos útra, melynek célja lenne egyszersmind a hazai byzáncai emlékeket lerajzolni, s a történelemre vonatkozó kéziratokat, Turczikákat megszerzeni, leírni.” Tervükhöz csak azt kérte, hogy „méltóztassék az Akadémia e vállalat kivételére neki és társainak megbízást adni, s őket a szükséges úti levelek megszerzésében elősegíteni.”¹⁰ A hatóságok azonban változatlanul úgy vélték, hogy az Akadémián megnevezett tudományos tervek az eredeti cél, azaz Rákóczi fejedelem hamvainak hazahozatala, leplezésére szolgálnak csupán, és továbbra is teljes bizalmatlansággal kezeltek mindent, ami a nagy visszhangot keltett törökországi akciókkal bármilyen összefüggést is sejtetett. Ezért gróf Pálffy Móríc császári helytartó úgy tartotta biztonságosnak amint ezt gróf Forgách Antal magyar udvari kancellárral közölte is hogy mivel Kubinyi, Ipolyi és Henszlmann „Törökországba utaztak s itteni hír szerint utazásuknak egyik fő célját Rákóczi sírjának felkeresése tette: jónak láttam a Konstantinápolyban székelő internuntius Gr. Prokesch—Osten cs. k. altábornagy urat megkeresni az iránt, hogy nevezett egyéneket őrszettel kísérvén, észleleteit velem közölni szíveskedjék.”¹¹

A hatóságok gyanakvása magát az utat is kétségessé tette, az útlevelek kiállítására késett, titkolózniuk kellett készülődsük felől, Ipolyi maga is habozott, hogy részt vegyen-e a vállalkozásban.¹² Április 5-én így írt erről Mednyánszky Dénesnek:

... A török utam magamnak is csak úgy véletlenül jött, mivel éppen Kubinyi erőltet megyek talán, de még ez sem bizonyos. Húsvét után kellene azonnal indulnunk, végleg még sem tudom magamat sehogy sem elhatározni. Öreg barátom arany szelencéket, lánczokat visz satóbbi a basáknak, szultánnak ajándékol, hogy a Corviniának nyomaira, s más magyar emlékekre juthassunk: fényes aranyos magyar ruhát készített maga és Henszlmann számára, míg rám parancsolt, hogy violaszínű gálamban -- mert

⁵ Magyar udvari kancellária lt 421/1862. június 12. Eln.

⁶ „eine grossartige anti-österreichische Demonstration...” Magyar udvari kancellária lt 214/1862. március 22. Eln.

⁷ Magyar udvari kancellária lt 252/1862. április 2. Eln.

⁸ Kubinyi eredetileg csak Henszlmannal készült terve kivitelezésére. (Értekezések a történelmi tudományok köréből VII/6. 40–41.) Ipolyit az Akadémia 1861. december 20-án választotta tagjává, és a nála jóval idősebb Kubinyi Ferenczel az *Archaeológiai Értesítő* szerkesztőjeként került szorosabb személyi kapcsolatba.

⁹ OszKv, Levelestár, Ipolyi Arnold Kubinyi Ferenchez, 1862. március 17.

¹⁰ MTA kisgyűlési jegyzőkönyve a K. 1425. sz. kötetben. A beadvány teljes szövege megtalálható a Pesti Napló 1862. március 23-i számában is.

¹¹ Magyar udvari kancellária lt 421/1862, június 12. Eln.

¹² OszKv, Levelestár, Ipolyi Kubinyi Ferenchez, 1862. március 22. és április 11.

gondolom tudja, hogy mint pápai kamarást ilyen illet menjek, miután nem csak a követeknél tisztelgünk, de a szultánnál is kapunk audienciát. Forgách Prokeschhez, mások másokhoz számos ajánló levelet adtak; egy szóval jobb alkalom nehezen fog akadni számomra, hogy az utat nem csak költség nélkül, de még kedves társaságban, s ily előnyös körülmények közt megtehessem. Mindannyi ok, mely meglehet, hogy rávesz, ámbár mint mondom eddig még nem vagyok elhatározva.”¹³

Végül azonban, Forgách Antal hathatós támogatásával, elhárultak az összes akadályok, és a húsvétot (április 20.) követő napokban a három kutató útra kelhetett Konstantinápolyba hajón, ahová számításuk szerint — négy —öt napi dunai és feketetengeri utazás után kellett megérkezniük valószínűleg május elseje körül.¹⁴ Prokesch-Osten követ bizalmas jelentéséből tudjuk, hogy Ipolyiék május 5-én érkeztek nála első alkalommal, de akkor már kapcsolatot kerestek a Konstantinápolyban tartózkodó Vámbéry Árminnal, valamint a magyar emigráció olyan mérsékelt tagjaival, mint a turkológus Szilágyi Dániel.¹⁵

Jóllehet a császári követ, miután meggyőződött arról, hogy Ipolyiék valóban csak tudományos célokat követnek, őszintén támogatta őket, első kísérletük nem járt eredménnyel. A drága pénzen megszerzett fermán ellenére ugyanis először csak a szultáni könyvtár keleti kéziratait mutatták meg nekik.¹⁶ „Hosszasb idő eltelte után végre megnyerte a fővezér által ígért engedélyt”.¹⁷ május 21-én, Salih bej főkincstárnok és főkönyvtáros jelenlétében, Ipolyiék bejutottak az Eszkiszeraaj palota Kubbe-alti nevű épületében lévő könyvtárba, és ott megtalálták az első korvin-kódexeket. Ezen a napon kelt az alábbi lelkes hangú három levél, amelyeket itt közlünk első ízben. Ezek a leghitelesebb híradások a nagy felfedezésről, mert közvetlenül a szállásukra való visszatérésük után, azon melegében írták őket. A szegedi Egyetemi Könyvtár kéziratárában őrzött (MS 1637) három levélfogalmazványt Ipolyi saját kezűleg vetette papírra egy ív három oldalára. A soraiból máig frissen kiéreződő nagy sikerélmény a magyar könyvtörténet ritka értékű emlékeivé avatja ezeket a szövegeket, amelyeket a következőkben közlünk.

A Báró Kemény Zsigmondhoz, a *Pesti Napló* akkori főszerkesztőjéhez intézett levél így hangzik:

Konstantinápoly, V. 21. 862.

Méltóságos Báró Úr!

Mai rövid telegrammunk folytán értesítem, hogy a Corviniának századok óta hasztalan keresett nyomára végtére, számtalan akadályok és nehézségek kitaró legyőzése után mai napon ráakadtunk. A császári palota titkos könyvtárában rejtező nagyszerű, vörös bársony kötésű, ezüst kapcsos, Magyarország és Mátyás királynak címérével, zománcban és miniatúrban, díszített codexek kezeinkben voltak, azok signatúráját stb. leírtuk. A további nyomozások folyamatban s függőben vannak. Csak ennyit röviden eleve, míg idején kimerítő jelentésünket az Akadémiának benyújthatjuk, a távirat magyarozatául. Mit, ha szükség, tessék így használni, mindenesetre nevemet elhallgatva.

Mély tisztelettel lévén alázatos híve

Ipolyi

¹³ OszKv, Levelestár, Ipolyi Mednyánszky Déneshez, 1862. április 5.

¹⁴ Minthogy Ipolyi, az Akadémiához benyújtott hivatalos jelentésen kívül, két ízben is beszámolt konstantinápolyi útjáról, a részletekre itt szükségtelen kitérni. Vö. IPOLYI: *Gr. Prokesch-Osten Antal emlékezete és Mátyás király könyvtára maradványainak fölfedezése. Értekezések a történelmi tudományok köréből* VII/6. Bp. 1878. Uő, ugyanezzel a címmel: MKsz 1878. 103–120.

¹⁵ Helytartótanács lt 12206/1862. június 10. Eln. — *Értekezések*... VII/6. 45.

¹⁶ *Értekezések*... VII/6. 49–50.

¹⁷ MTA kisgyűlési jegyzőkönyv (1862. június 16) a K. 1425. sz. kötetben.

Kérem az ide mellékelt levelemet a címzettnek mielőbb megküldeni.

A fenti levéllel kapcsolatosan meg kell jegyezni, hogy a *Pesti Napló* nem közölte le az említett táviratot, amit Ipolyi rendkívül zokon vett és még másfél évtized múltán is a korabeli magyar újságírás alacsony színvonalának jellemzőjeként emlegett.¹⁸

A Toldy Ferenc könyvárigazgatóhoz írt levélnek, a fogalmazványon kívül az elküldött tisztázata is fennmaradt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratárában.¹⁹ Minthogy ez utóbbi némileg bővebb és néhány helyen kissé eltérő, ebben az esetben nem a fogalmazvány, hanem a tisztázatlan szövegét közöljük.

Ipolyi Arnold Toldy Ferencnek MTAK Kéziratár Irod. Lev. 4 r. 71.

Konstantinápoly, IV. 21 862

(Toldy írásával rajta:) Vett. máj. 28/62.

Kedves Barátom!

Heureka! Mátyás király könyvtára, ter felices, ráakadtunk! mint a P. Naplónak általunk mai napon megküldött táviratból már megérthetted. Számos nehézség s akadály leküzdése és csalódások (átjavítva „csalódásunk”-ból) után, midőn már már desperálva az egésszel felakartunk hagyni, végre mai napon, a régi seraj titkos s rejtett könyvtárából előhúzogattuk a bíborkötésű ezüst kapesos, Magyarország és Mátyás zománcozott s miniatúr czímerével díszített hollós codexeket. Eddig ugyan csak néhányat: sz. atyák, classicusok; de a vizsgálat folytatására a lépések megvannak téve, habár folyvást csak a kedvező szerencsés körülményektől függnek. Elég most ennyi, hogy mit szem eddig nem látott, kéz nem érintett miután századokon át annyian epedtek s mit hasztalan kerestek, azt mi láttuk, forgattuk signatúráikat amennyire lehetett híven leírtuk! Kétség többé nem lehet! Más kérdés azonban még a teljes siker. Olvasd el kérék soraimat Szalaynak is mielőbb; de ne közöld nyilvánosan. B. Keménynek úgy is megírtam ezennel a mi közölhető.

Isten áldjon a viszontlátásig
tisztelő híved

Stummer

Túloldalán:

Tekintetes

Toldy Ferenc

Egyetemi Tanár Kvtár Igazgató s Magy Akadémiai Rendes Tag Úrnak (Piros viaszpecséttel.)

A legtöbb részlettel Ipolyinak Bartakovics Béla egri érsekhez, közvetlen egyházi feletteséhez és nagy pártfogójához intézett levele szolgál, mely így hangzik:

E(xcellentiad) kegyed engedelmet bátorkodom alázatosan igénybe venni, midőn innét soraimmal alkalmatlankodom aziránt esedezve excellentiádnak, méltóztatnék kegyesen elnézni, hogy 2-3 hétre szabott távollétemet még egy héttel továbbra terjeszthessem.

Utunk főcélja ugyanis, melyet fontos okoknál fogva lepleznünk kellett, nem volt egyéb, mint Mátyás király könyvtára, a Corviniának nyomozása. Mit ha nyíltan bevallunk, nem csak nehezítjük a mindenfelől felébresztett féltékenység által lépteinket, de még nevetségessé is tesszük magunkat, miután azt eddig 3 századon át nem csak nálunknál hasonlíthatatlanul kitűnőbb s nagy nevű, tekintélyű személyek és tudósok, de a leghatalmasabb kormányok követségei is hasztalan nyomozták folytonos sürgetéseik daczára.

¹⁸ Értekezések . . . VII/6. 42, 61.

¹⁹ Irod. Lev., 4-r. 71. (Ipolyi Toldy Ferenchez).

De jó az Isten s az egyszer ismét teljesedett rajtunk: elegit debilia, ut confundat fortia mert a mai napon számtalan nehézségek s akadályok kitarató legyőzése s ernyedetlen fáradozás után sikerült végre a császári palota titkos könyvtárából a rejtegetett kincseket előszednünk. Áldva Istent s örömtől reszketve vettük kezünkbe a bíborba kötött, arany s ezüst kapcsos, Magyarországnak és Mátyás királynak hollós czímerével emailban és miniatúrben díszített, nagyszerű pergament codexeit, sz(ent) atyákat, classicusokat stb; nevezetesen az előbbieik közül egy gyönyörűséges S(anctus) Augustinus De civitate Dei kéziratot. Számos görög kódexet némelyeket már részben elrothadva is melyeknek signatúráját gondosan elkészítettük amennyire lehet s megengedve volt, de ez csak az első kezdet, a továbbira kedvezőbb lépések még függőben s kilátás(ban) vannak. Sz ez igen lassan meg a töröknél, úgy hogy minden türelmet kifáraszt. Ezért kell még, kegyelmes uram, néhány napot ismét tovább itt töltenünk, ha a mutató mellett még bővebb eredményt kívánunk. Ezen néhány nap alatt el fog válni, tehetünk-e valamit tovább.* S Excellentiád kegyessége azért kimentend, részemről pedig igyekezni fogok, hogy legalább Pünkösdre otthon legyek.

Itteni, minden reményeimet felülmúló élményeim, tapasztalásaim és tanulmányaim leírásával nem bátorodom Excellentiádat fárasztani most, melyeket kegyes engedelmével szóval fogok igyekezni előadni. Csak annyit szabad legyen említenem, hogy valamint az Internuntius Őexcellentiája a legnagyobb kegyességgel viseltetik irántunk, nem csak számos alkalommal meghív magához s minden lépten segít, de ő személyesen is nagy leereszkedéssel meglátogat, úgy a nagyvezértől és miniszterektől kezdve számos Pasáknak szívesen látott vendégei voltunk, átalok többször asztaluknál megvendégeltve. Érsek Őexcellentiájánál, Brunettinál (?) is jelentettem magamat, valamint az itteni francia missió főnökénél, a bolgár örmények megtérítése által magának nagy érdemeket szerző Bonénál. Nagy lelki épületemre szolgál az itteni igen látogatott s ájtatosságra gerjesztő isteni tisztelet, különösen a májusi délutáni Mária- ájtatosságtartás; rendesen görög, örmény, francia, olasz prédikáció tartatik, azután az egész nép meghatóan énekl s lauretani litániát latinul, egy verset a férfiak, másikat a nők.

Kirándulásaim közül igen érdekesekek voltak a niceaeai és chalcedoniai, hol számos ősegyházi zsinataink nevezetes helyei látogatása. Utóbb Rodostót is követségünk ajánlása mellett meglátogattuk, hol máig a katolikus egyházat azon kis kápolna képezi, melyet Rákóczy palotájába épített s hol buzgó fejedelem, mint Mikes leveleiben írja, naphosszat imádkozott, a kevés katolikus hívek pedig még egyrészt az ő magyar kíséretének ivadékai. Itt nem mulasztottam el a kápolnában a sz(ent) misét mondani. Megkaptuk és leírtuk a matriculákat, születettek és halottak könyveit a múlt században majdnem kizárólag csak magyarok nevei jönnek elő.

Mindent felülmúl azonban, kegyelmes uram, azon érzet s tanulmány, melyre az ő bizánci bazilikák gerjesztenek. Ámbár tíz esztendeje hogy tanulmányoztam őket, de látásuk első tekintetre meggyőzőtt mily keveset tudtam felőlük. Álmélkodásra méltó bennök még most is annyi pusztítás után a keresztény egyházi művészet nagyszerűsége s ihletettsége. De ezekről ha a jó Isten, ki eddig annyira kedvezett vállalatunknak, haza segít és Excellentiád kegyes színe előtt megjelenthetek, engedelmével talán szóval bővebben szólhatok, addig is magas kegyébe ajánlva legal(ázatosabb...)

Ipolyiék azonban nem érték be a május 21-én megmutatott kilenc könyvvel, mert bizonyosra vették, hogy a könyvtár általuk nem látott termeiben még lehetnek budai provenienciájú kötetek. Körülhajózták tehát a Kubbe-alti tengerre néző oldalát, elkészítették az épület alaprajzát, feltételezett beosztását, megszámlálták ablakait és mindezekből azt a következtetést vonták le, hogy az általuk látott kincstártermeken túl egy vagy két kisebb helyiségnek kell lennie, ahol könyveket tárolhatnak, mégpedig a látott kötetek állapotából következtetve nyirkos padlózaton, valószínűleg halomba rakva.²⁰

Ezek után került sor a nagyvezír Sipos nevű magyar főkértésze által kieszközölt második könyvtárlátogatásukra,²¹ melyről a három kutató az Akadémia kisgyűlése elé 1862. június 16-án betejesztett jelentésében a következőképpen emlékezett meg:

²⁰ Értekezések... VII/6. 59-60. PÓR Antal: *Ipolyi Arnold váradi püspök élete és munkái vázlatu.* Pozsony Budapest, (1886). 57.

²¹ Értekezések... VII/6. 52.

„... a fővezér ő magasságánál újabb kihallgattatásunk után lehetett annyit elérnünk, hogy május 26-án a kincstárőr által meghíva, most a seráji köskök egyikében hosszú asztalon volt megtekintésünkre mintegy 50 könyv kiállítva. Közöttük ismét néhány nyomtatott könyv volt, mint pld Banduriusnak a bizánczi régiségekről írt híres munkája stb. Legnagyobb részt azonban régibb és beces XIV—XV-dik századi latin és görög, sőt kiril pergamen kézirat codexek voltak. Ezek közül nevezetesen 9 darab ismét Mátyás király codexei előbb leírt ismeretes jellegeivel bírt... Egyik nevezetesen Mátyás királyt felismerhetőleg ábrázolva amint karszékbe ül s olvas. Tartalomra mindannyi classicusok és egyházi atyák, később latin és görög, valamint egyházi írók szövegei. Nevezetesen Tacitus, Plautus, Suetonius, Polibius, Theophrastus, Cornelius Nepos (vagy Probus Aemilius), Cicerói részletek, Augustinus, Eusebius, Clemens, mások (melyek közül kétségtelenül a legtöbb szinte Mátyás könyvtárából való lehet, habár ennek jellegével nem bír is, miután a király által iratott fényes s költséges codexek könyvtárának kétségtelenül csak kisebb részét teheték, s a nagyobb rész a leírások szerint is máshonnan, nevezetesen a szétszórt bizánczi könyvtárakból is összevásárlott görög, sőt keleti könyvekből és részben már nyomtatott munkákból is állott), nem kisebb érdekű bibliai görög szövegek, Aristoteles, Plinius, Euklides, Alexandriai Heron, historiographusok, Glossariumok, Dante, Albertus Magnus kéziratai, részint s nagyobbára pergamen, részint papirus codexei voltak.”²²

Miután a törökök, bár Ipolyiék mindennel, még a vesztegetéssel is próbálkoztak, több könyvtári anyagot nem voltak hajlandók megmutatni, a három magyar kutató 31-én a Lloyd társaság gőzösen elutazott Konstantinápolyból és Athénbe hajózott. Innen aztán néhány napi régészeti tanulmányozás után visszatért Magyarországra.²³

Ipolyiék az Akadémiához beadott, fentebb említett jelentésükben sikeres konstantinápolyi kutatásaik legfőbb eredményét abban foglalták össze, hogy kétségtelenül bebizonyosodott

„miszerint Mátyás király budai könyvtára, vagy csak annak tetemes része Konstantinápolyba a serajba jutott, és hogy annak jelentékeny maradványai, ha nem legnagyobb része, még folyvást mai napig ott léteznek. Ötven s egynéhány könyv közül, melyek... csak mintegy véletlenül felmarkolva a könyvtárból számunkra mutatóványul kihozattak, 11 darab a Corvinának teljes és félreismerhetetlen jellegével bír, míg 30-nál több kézirati latin és görög codex XIV., és XV-ik századi jelleménél fogva, nyilván arra mutat, hogy egy nagyobb, talán rendezetlen titkos könyvtár... csakugyan létezik még a serajban, melynek nagy részét Mátyás király könyvtárának maradványai képezik.”²⁴

Noha Ipolyiék most idézett feltételezései később túlzottaknak bizonyultak, kétségtelen, hogy az ő felfedezésük nyitotta meg az utat a Konstantinápolyba egykor elhurcolt korvinák hazakerülése előtt. Amikor ugyanis Ferenc József király, Andrássy Gyula miniszterelnök kíséretében, a Szezei csatorna megnyitása alkalmából 1869-ben a török fővárosban járt, a szultántól négy korvina-lódexet kapott ajándékba, melyeket az uralkodó Magyar Nemzeti Múzeumnak adott át. 1875-ben pedig az Ipolyiék által feltárt anyagból újabb 35 kötet került haza és nyert elhelyezést a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Ezeket a szultán a magyar ifjúságnak adta ajándékba az orosz-török háború idején a törökök mellett kifejezett rokonszenvük viszonzásaként.²⁵

JAKÓ ZSIGMOND

²² MTA 1862. június 16-án tartott kisgyűlésének jegyzőkönyve a K. 1425. sz. kötetben. E jelentés teljes terjedelmében megjelent a *Pesti Napló* 1862. június 18. és 19. számában.

²³ Helytartótanács lt 12206/1862. június 10. Eln. — OSzKv, Levelestár, Ipolyi Mednyánszky Déneshez, 1862. június 4. Prokesch-Osten követ bizalmas jelentései szintén a Helytartótanács lt-ban találhatóak 6017. IV. a/1862. sz. alatt.

²⁴ MTA 1862. június 16-i kisgyűlésének jegyzőkönyve a K. 1425. jelzetű kötetben.

²⁵ FRAKNÓI - FÖGEL: *i. m.*, 33. MKsz 1878. 103 120. — PÓR: *i. m.*, 57.

FIGYELŐ

Szabó Flóris (1926—1988). 1988. augusztus 2-án, 63 esztendőskorában elhunyt Szabó Flóris, a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár főkönyvtárosa. Életét ifjúságától kezdve végigkísérte súlyos betegsége, de ebből másoknak jóformán semmit sem árult el. Feladatait, munkáját mindig kiválóan végezte, bölcs derűjét és szelidségét a hosszú, makacs betegség és korának számos embertelensége sem tudta megtörni. Halálával azt a lelkiismeretes és nagy tudású bencés könyvtárost veszítettük el, aki csaknem négy évtizeden keresztül viselte gondját a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár nemzeti értékekben oly gazdag gyűjteményének. Szabó Flóris, miként számos, neves elődje, szintén magáévá tette és haláláig megfogadta azt az intelmet, amit Európának ezen a táján minden bizonnyal Szent László fogalmazott meg első ízben, a 11. század végén, a kulturális értékek védelméről. A pannonhalmi Szent Benedek Rend könyveinek számbavételét elrendelő 11. századi oklevél tanúsága szerint a nagy magyar király a külső erőszaktól és a belső kártevőktől egyaránt óvni kívánta az értékes gyűjteményt. Az a rend, amely oly nagy szerepet játszott az európai kultúra magyarországi meghonosításában, kivette részét a könyvkultúra hazai elterjesztéséből is. A pannonhalmi könyvtár, amelynek alapjait még bizonyára Szent István néhány kötetből álló ajándéka vetette meg, csakúgy mint maga Pannonhalma mindig is a humanista kultúra és a béke szigete volt, még akkor is, amikor körülötte más hullámokat sodort a szél.

Így volt ez 1944-ben is, amikor Szabó Flóris a rend tagja lett: a pannonhalmi domb akkor is, az egyik legembertelenebb újkori barbárság dühöngése idején, jótékonyan emelkedett ki tevékeny, humanista kereszténységével. De a fiatal szerzetes nem csak a kor szörnyeivel, hanem saját betegségének szenvedéseivel is szembe találkozott: 1951-től, felszentelését követően csaknem egy évtizedet betegséggel kellett eltöltenie. Amint egészsége megengedte, tanulni, dolgozni kezdett; az ELTÉ-n magyar-könyvtáros oklevelet szerzett. 1959-től kapcsolódott be a könyvtár munkájába, amelynek 1975 óta főkönyvtárosa lett. Mint főkönyvtáros és mint főiskolai tanár, számos egyéb feladata mellett, jelentős tudományos munkát is végzett: katolikus egyházi könyvtáraink közül elsőként készítette el a gyűjtemény kéziratkatalógusát, amely a sorozat második tagjaként jelent meg. (*A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa*. Bp. 1981.) Bevezetőjében megírta a gyűjtemény rövid történetét is. Ugyancsak szép bevezető tanulmánnyal látta el *A Pannonhalmi Hóráskönyv* (Bp. 1982. 1–2. köt.) faksimile kiadását. (*Horae Beatæ Mariæ Virginis*). A könyvtár felelősségteljes irányítása és oktatói tevékenysége mellett, több könyv- és művelődéstörténeti tanulmányt és cikket is publikált. Folyóiratunkban jelent meg egyik jelentős, a középkori magyar olvasástörténettel kapcsolatos tanulmánya, *A karthauziak olvasmányai pannonhalmi dokumentumok alapján* címmel. (MKsz 1981. 263–275.)

Szabó Flóris, kiváló könyvtárosi munkájáért, az egyházi könyvtárosok közül az elsők között kapott állami elismerést: előbb a Kiváló Munkáért kitüntetést, 1988. augusztus 19-én pedig a Szabó Ervin Emlékéremet. Sajnos az utóbbiról már csak az értesítést olvashatta, a kitüntetést már nem vehette át. . .

Hódmezővásárhelyi pótlások a Csongrád megyei sajtóbibliográfiához. A megyei sajtóbibliográfiák sorában 1974-ben, nyolcadikként jelent meg Kárász József összeállításában a Csongrád megyei.¹ (A kötet érdekessége, hogy bár Szegeden, a Somogyi-könyvtár gondozásában látott napvilágot, a szegedi periodikák adatait nem tartalmazza. Nem volt még teljes a gyűjtés, s nem látszott célszerűnek a megye anyagát Szeged miatt vártni, ami terjedelménél fogva amúgy is önálló kötetet igényelt. A döntés helyességét igazolja, hogy Szeged sajtóbibliográfiája sajnos mindmáig kiadatlan.) A megye sajtóját az első, még kézírásos, de már periodikusan megjelenő lap, az *Emlényke* születésétől, 1843-tól regisztráló fontos kézikönyv 327 tételt tartalmaz.

Hódmezővásárhelyen az első nyomda munkábaállításától az államosításig, 1869-től 1949-ig az összesen 46 bejegyzett nyomda-cég — a 19 ténylegesen működött tipográfia² — meglehetősen nagy számban állított elő hírlapokat, folyóiratokat; a Kárász-bibliográfia az 1949—1970 közötti időszakot leszámítva is 104 vásárhelyi tételt tartalmaz, az említett időszak termésével együtt ez a szám 138-ra emelkedik. Az utóbbi évek irányú kutatásai³ azt bizonyítják, hogy az alföldi városok nyomdaipara, sajtója — legalábbis mennyiségileg — fejlettebb volt mint korábban hittük. A viszonylag nagykapacitású kisvárosi nyomdászat (más okokról most nem is beszélve) gazdasági érdekből, folyamatos üzemelésének biztosítása céljából, ha nem is egyenletesen magas színvonalú, de számszerűen mindenképpen jelentős lapkiadást teremtett, illetve próbált teremteni. (A beindított periodikák nagyrésze ti. anyagi, szellemi erők híján egy-két szám után megszűnt.)

A *Hódmezővásárhely története* című, készülő mű számára e sorok írójának nyílt alkalma a város nyomda-, sajtó- és kiadástörténetét összegezni. Az alább felsorolt periodikák jó részének nyomára e kutatások során akadtam, a helyi levéltár és a szegedi cégbíróság vonatkozó anyagának feltárásával.⁴ Egy helyi bibliofil gyűjtő, Csokán Pál tanító (1877—1961), a nyomtatás 500. esztendejében, 1940 szeptemberében, harminc évi gyűjtőmunka után nagyszabású kiállításon tárta városa elé az összes (vagy majdnem összes) addig helyben készült nyomtatvány egy-egy példányát. A pótlások közt szereplő alkalmi lapok többségének létéről e különleges kiállítás dokumentációjából szereztünk tudomást. Itt találtunk rá néhány más, eddig ismeretlen, közgyűjteményben nem található újság adataira is, sajnos általában csak a lap nevére, és indulásának évére. (A hagyatékot a gyűjtő fia, ifj. Csokán Pál volt szíves átengedni betekintésre.)

Az összkép meglehetősen sivár, a nyomdák közötti öldöklő konkurenciáról árulkodik. A pótlás 46 tételének majdnem fele bálakra, ünnepélyekre készült alkalmi lap, sok az eladhatónak vélt színházi, mozi-híradó, a kereskedelmi, reklámújság, ami pedig korukat illeti, a 46 periodika közül mindössze három ért egy évfolyamnál hosszabb életet.

Jelenleg közreadott pótlásainkkal a Csongrád megyei sajtóbibliográfia anyaga vásárhelyi szempontból teljesnek mondható.

¹ KÁRÁSZ József: *A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1843—1970*. Szeged, 1974. (A Somogyi-könyvtár kiadványai 15.)

² A nyomdák számának alakulásával kapcsolatban lásd Kőszegfalvi Ferenc: *A hódmezővásárhelyi nyomdászat, sajtó és könyvkiadás*. 1986. Kézirat a Németh László Városi Könyvtárban.

³ Például SZABÓ Ferenc: *A Dél-Alföld sajtótörténetének néhány kérdése az 1920-as években*. = *Tanulmányok Mérei Gyula 75. születésnapjára*. Szeged, 1986. 115—127.

⁴ Lásd: KŐSZEGFALVI Ferenc: *Pótlások a megyei sajtóbibliográfiához*. = *Csongrád Megyei Könyvtáros*, 1983. 1—2. sz. 8—11., valamint *Újabb pótlások és kiegészítések a megyei sajtóbibliográfiához*. = *Csongrád Megyei Könyvtáros*, 1985. 3—4. sz., 186—192.

Pótlások:**1. ARANYADHALMI ÚJSÁG**

[Alkalmi, tréfás tanyai újság.]

Hódmezővásárhely

1937. nov.

Szerk. Sin István József.

K. az Aranyadalmi Olvasókör, a fönállásának tizedik évfordulójára rendezett bál alkalmából.

Ny. Vásárhelyi Reggeli Újság. 8 r.

Fotókópiája a Hódmezővásárhelyi Németh László Városi Könyvtárban (HVK)

2. BELSŐSZÓRHÁTI HÍRADÓ

Alkalmi, báli újság.

1928. szept. 9.

Ny. Törekvés.]

Lásd a Csokán-hagyatékot a HVK-ban.

3. ÉJFÉLI FRISS ÚJSÁG

Alkalmi, báli újság.

1934. ?]

Lásd: Csokán-hagyaték.

4. ÉJFÉLI ÚJSÁG [5]

Hódmezővásárhely.

[1941. febr. 24.]

K. a Római Katolikus Társaskör, farsangi bálja alkalmából.

Ny. ifjú Dura Lajos. 4 r. Ára 20 fillér. Lásd: HVK.

5. ELEVEN ÚJSÁG

Alkalmi, báli újság.

1929. aug. 17.]

Lásd: Csokán-hagyaték.

6. EÖTVÖS ESTÉLY

Alkalmi, báli újság.

1904. júl. ?]

Lásd: Csokán-hagyaték.

7. EXPRESS TUDÓSÍTÓ

A köz, ipar és kereskedelem érdekeit előmozdító lap, mely az összes jobb kávéházak, vendéglők és borbélyüzletekben levő külföldi, fővárosi és vidéki lapokhoz mint melléklet ingyen lesz csatolva [!]

Hódmezővásárhely.

1907. máj. 1 ?

Szerk. és K. Weiszfeiller Mór.

Ny. Vásárhely és Vidéke 2 r.

Lásd: Hódmezővásárhelyi fióklevéltár (HL) 88/1907. eln. 2243. sz. irat. HVK: 1907. 67. és 78. sz.

8. FÜGGETLEN SZOCIALISTA

Időszakí [szociáldemokrata] szemle

Hódmezővásárhely.

1932. márc. [?]

Szerk. és K. Kurucz János.

Ny. Törekvés. 2 r.

Első lehetséges, hogy egyben utolsó száma a HVK-ban.

9. HÍRDETÉSEK

Alkalmi reklámújság.

1927. szept. 4.]

Lásd: Csokán-hagyaték.

10. HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI JÓ PAJTÁS

Az 1931/32. évi szegénygyermekébedeltetési [!] mozgalom záróünnepélyére.

[Alkalmi gyermekújság.]

Hódmezővásárhely.

1932. ápr. 24.

Szerk. és K. a gyermekebedeltetési mozgalom intézőbizottsága.

Ny. Erdei Sándor — 8 r.

8 oldal, ára 10 fillér.

Lásd: HL 34/1932. eln. 1538. sz. irat.

11. HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI LEVENTE

[Havonta megjelenő ifjúsági lap.]

Hódmezővásárhely.

1930. jún. 22. —1931. karácsony ?

Szerk. és k. a Levente Egyesület Elnöksége.

Ny. Tőrekvés, 1931. dec.: id. Erdei Sándor. 8 r.

Második évfolyamának két ismert száma a HL, a 34/1931. eln. sz. irat melléklete. Lásd még Csokán-hagyaték.

12. HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI NYÁRI SZÍNKÖR

[Színházi műsor.]

Hódmezővásárhely.

1944. aug. ? — ?

K. Huszák Elemér.

Ny. Németh — 8 r.

4 oldal, ára 20 fill.

Amint a kiadónak aug. 10-én a polgármesterhez intézett beadványában olvashatjuk, annyiszor kívánja megjelentetni, ahány szindarab színre kerül a nyári idényben. A HL 11/1944. eln. 1713. sz. irat mellékleteként kettő (a Fekete Péter c. operett és A pénz nem boldogít c. vígjáték szereposztását, kritikáit közlő) szám maradt fenn.

13. [HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI REFORMÁTUSOK LAPJA

1929. okt. 31. —1930. jan. 25.]

Lásd: Csokán-hagyaték.

14. [IPARI ÉS MEZŐGAZDASÁGI MUNKAADÓK LAPJA

Hódmezővásárhely.

1903 ? — ?]

A vásárhelyi Új hírek c. napilap 1940. szept. 22-i száma említi Csokán Pál magángyűjteménye kiállításáról szóló beszámolójában, „Gazdag és nagyon szép a sajtókiállítás” c. cikkében.

15. KALÁSZOK

Hódmezővásárhely.

1888. jún. 17. (Évf., sz. nélk., 23 p.)

Emléklap a „Jó Szív” egyesület hódmező-vásárhelyi bizottságának népnünnepélye alkalmából.

Szerk. Irinyi Dezső.

Lásd: Lakatos Éva: Magyar irodalmi folyóiratok K—M.

1904. sz. 624. p.

16. [KARNEVÁL HÍRADÓ

Alkalmi báli lap.

1922. márc. 4.]

Lásd: Csokán-hagyaték.

17. KISIPAROS

[Az ipartestületi elnökválasztásra készült, Takács Ferenc mellett agitáló szociáldemokrata alkalmi lap.]

- Hódmezővásárhely.
1933. febr.
K. Kurucz János.
Ny. Törekvés - 2 r. Két oldal.
L. HL 34/1933. eln. 652. sz. irat.
18. [KOCSIGYÁRTÓ IPAROSOK
Ipari szaklap. 1913. jan. 20-tól a kovács iparosok kerületi szövetségének hivatalos lapja.
Hódmezővásárhely.
1912. júl. 1 - 1914. jan. 1.
Szerk. ifj. Bagi Sándor.
Ny. Dura Lajos.]
A Magyarországi Kovácsok és Kocsigyártók c. periodika 1914-es, első évfolyama első számának vezércikke hivatkozik rá mint előzményre. Közgyűjteményben nem található.
19. MAI ÚJSÁG
Politikai napilap.
Lugos.
[1904] - 1905.
Főszerk. Georgevits Jenő.
K. Kenéz Sándor.
Ny. Szidon József. (Lugos.)
Lásd: Országos Széchényi Könyvtár hírlaptára 5892. sz., ahol megtalálható a második évfolyam néhány száma. A lap lugosi, vásárhelyi, temesvári anyagot egyaránt közölt, elképzelhető, hogy a vásárhelyi kiadótulajdonos az első évfolyamot itt jelentette meg.
20. [MÁRTÉLYI HARSONA
1931. Alkalmi, báli újság.
Ny. Dura Lajos.]
Lásd: Csokán-hagyaték.
21. [MOSOLYORSZÁG
Élelapp.
1937.]
Lásd: Csokán-hagyaték.
22. [MOZIMŰSOR
1922. dec. 12 - 22.
Ny. Dura Lajos.]
Lásd: Csokán-hagyaték.
23. MOZI-ÚJSÁG
Hódmezővásárhely.
1910. [?] [?]
Megjelent naponta.
Szerk. Szomoró Béla.
K. Uránia-színház.
Ny. Vásárhely és Vidéke.
Lásd: A hazai időszaki sajtó 1910-ben. II. sz. melléklet a Magyar Könyvszemle 1911-es évfolyamához.
24. MUNKÁS-LAP
[Szociáldemokrata hetilap.]
Hódmezővásárhely.
1903. aug. [20?] nov. [?]
Szerk. Beniczki Antal.
K. és Ny. Lévai Fülöp.
Lásd: HL. II. 170/1914. (3858/1903) eln. sz. irat.

25. NAPFÉNY

Kiállítási újság, készült a szociáldemokrata ifjómunkás kiállításra.

Hódmezővásárhely.

1934. jún. 10.

A négyoldalas alkalmi lap összes cikkét vásárhelyi ifjómunkások írták, nyomdai munkáját Kiss Lajos elsőéves nyomdászsegéd végezte.

K. Kovács Mihály.

Ny. Törekvés. — 8 r. ára 4 fillér.

Lásd: HVK.

26. [NEMZETI HITELINTÉZETI HÍRADÓ

1939. febr.]

Lásd: Csokán-hagyaték.

27. NÉPKERTI ÚJSÁG

[Nyári mulatságra készült alkalmi újság.]

Hódmezővásárhely.

1910. aug. 14.

Szerk. Karakaszołowich Ida.

Ny. Vásárhely és Vidéke, ára 20 fillér.

Lásd: A hazai időszaki sajtó 1910-ben. II. sz. melléklet a Magyar Könyvszemle 1911. évfolyamához.

28. [NÉVTELEN ÚJSÁG

Alkalmi, báli újság.

1901. nov. 23.

Ny. Vásárhely és Vidéke.]

Lásd: Vásárhelyi Új Hírek, 1940. szept. 22., mint 14. sz.

29. PEGAZUS

Diáklap.

Hódmezővásárhely.

1934. szept. — 1935. máj.

Megj. havonta.

K. a Hódmezővásárhelyi Református Bethlen Gábor Gimnázium III. osztálya.

Fel. szerk. és k. Szathmáry Lajos.

Ny. [A sokszorosított első három szám után] id. Erdei Sándor. 8 r. A lap negyedik száma a gimnázium archívumának Vöröss Istvánnal kapcsolatos, rendezetlen anyagában.

30. [PUSZTAI HARANGSZÓ

Református egyházközségi híradó.

Hmv-Kardoskút Pusztaközpont.

1949 tavaszán.

Szerk. és k. Nagy Imre.

Ny. id. Erdei Sándor. — 8 r.]

Nagy Imre hódmezővásárhelyi nyugalmazott református lelkipásztor szóbeli közlése alapján.

31. [PÜNKÖSDI KIRAKAT

Alkalmi reklámújság.

1940.

K. Fejérváry József és Balogh József.

Ny. ifj. Dura Lajos.]

Lásd: Csokán-hagyaték.

32. [RENDKÍVÜLI KIADÁS

A Városi Mozi üzleti kiadása.

1924. ápr.

Szerk. („zengte”) Sostaries Lajos.

Ny. Haladás.]

Lásd: Csokán-hagyaték.

33. [REPÜLŐ LAPOK

Heti élelclap.

1941. okt. [?]-1915. jan. [?]
 K. Farkas András, Körösi József.
 Ny. Farkas András.]
 Indulásának és megszűnésének bejelentését a HL elnöki iktatókönyvében olvashatjuk a 4346/1914.,
 ill. 464/1915. sz. alatt, iratok sajnos nem találhatók.
34. [RIPORT-ÚJSÁG
 Társadalmi, művészeti, közgazdasági és sport hetilap.
 1928. jún. 29.—júl. 23.
 Szerk. és K. Miklovitz Lajos.
 Ny. Törekvés.]
 Lásd: HL 34/1928. eln. sz. irat. A Színház, Mozi, Sport c. hetilap utóda. Lásd: Kiegészítések, 14. sz.
35. [SZÍNHÁZI FIGYELŐ
 Szöveges színlap.
 1932.]
 Lásd: Csokán-hagyaték.
36. SZÍNHÁZI MŰSOR
 Hódmezővásárhely.
 1943. júl. 1.—?
 Ny. Németh 8 r., 4 oldal.
 L. HL. 34/1941. eln. 2956, 3039. sz. irat.
37. [SZÍNHÁZI SZÖVEGES SZÍNLAP
 1928. ?
 K. Kelemen Károly.
 Ny. Friss Újság.]
 Lásd: Csokán-hagyaték.
38. [SZÍNHÁZI ÚJSÁG
 1946. júl. 21.
 Szerk. Borsi László.
 Ny. Vásárhely Népe.]
 Lásd: Csokán-hagyaték.
39. SZÖVEGES SZÍNHÁZI MŰSOR
 Hódmezővásárhely.
 1914. aug. 2.—?
 Megj. hetenként.
 K. és Ny. ifj. Erdei Sándor — 8 r., 4. oldal.
 L. HL. 34/1941. eln. 2956, 3039. sz. irat.
40. TÁRSAS HÍRDETŐ
 [Reklámújság.]
 Hódmezővásárhely.
 1923. ápr. 1.—?
 Szerk. és K. Kurucz János.
 Ny. Haladás Hirdetési és Nyomdavállalat. — 2 r.
 HVK: 1923. 8. sz.
41. [TESTVÉRISÉG
 Ismeretlen szándékú alkalmi lap.
 1923.]
 Lásd: Csokán-hagyaték.
42. [VÁSÁRHELYI ÉJFÉLI ÚJSÁG
 Báli lap.
 1928. jan. 14. Jézus vasárnapja.
 Ny. Törekvés.]
 Lásd: Csokán-hagyaték.
43. [VÁSÁRHELYI ÉJFÉLI ÚJSÁG
 A katolikus bál alkalmi lapja.
 1928. febr. 20.]

- Ny. Törekvés.]
Lásd: Csokán-hagyaték.
44. [VÁSÁRHELYI MOZI HÍRADÓ
1948. máj. 16.
Ny. Vásárhely Népe.]
Lásd: Csokán-hagyaték.
45. [VÁSÁRHELYI NAPLÓ
Társadalmi napilap.
1903. ápr. 19. - ápr. 24.
Szerk., K. Ny. Lévai Fülöp.]
L. HL 76/1903. eln. 1692. és 2322. sz. irat.
46. VÁSÁRHELYI TUDÓSÍTÓ
[Közgazdasági jellegű, főleg hirdetéseket közlő lap.]
Hódmezővásárhely.
1909. jan. 31. - ápr. [?]
Megj. kéthetenként.
Szerk. és K. Jungbert László.
Ny. Endrényi, Szeged
Lásd: HL 40/1909. eln. sz. irat.

Kiegészítések:

1. DARÁZS [3] (a Kárász-bibliográfia 67. tételéhez)
A HL 33/1911. eln. gyűjtőszám alatt lévő 1986. sz. irat szerint a lap felelős szerkesztője ifjú Bibó Lajos, így a Szúró álnévvel őt kell azonosítanunk. A lap kiadója Gravázt Ferenc, aki az előzménynek számító DÖNGŐ-t szerkesztette. (A 3 ezer példányban megjelenő Dongótól 1911. március végén, egy tragár közlemény miatt vonták meg a terjesztési engedélyt, a nyomdatulajdonos Kun Béla ezt követően szüntette be, de új néven azonnal újraindította.)
2. DÉLVIDÉKI SPORT (Kárász, 73. tétel)
A lapot 1929. jún. 3-tól a szegedi Koroknay helyett a vásárhelyi Erdei Sándor nyomtatta. L. HL 34/1929. eln. 2293. sz. irat.
3. DÖNGŐ [1] (Kárász, 74. tétel)
A Fullánk álnevet Fejérváry József használta. L. HL 88/1907. eln. 1118. sz. irat.
4. FÁKLYA (Kárász, 88. tétel)
Csokán Pál följegyzése szerint a lap 1935. március 2-án indult. L. hagyatékát a HVK-ban.
5. GYERMEKEK VILÁGA
GYERMEKŰJSÁG (Kárász 104, 105. tétel)
A HL 20/1912. eln. 3598. és 4149. sz. iratok szerint az 1912. március 1-jén indult Gyermekek Világa 1912. szept. 7-én Endrényi Imre szegedi nyomdájába való átkerülése nyomán — I. évf. 1. számot jegyez, mintegy újraindul. Bibó Lajos szerkesztő valószínűleg összekülönbözött a kiadó nyomdással, Münz Rudolfal, aki lemondva a lap tulajdonjogáról 1912. szept. 1-jén Gyermekek Világa címmel új lapot indított a Szegedre került helyett, Szabó Imre szerkesztése mellett. (Az eset egyébként időben behatárolja Móra Ferenc eddig föltáratlan kapcsolatát a Szegedre került Gyermekek Világával.)
6. GYERÜNK CSAK (Kárász, 106. tétel)
A Suhogó álnevű felelős szerkesztő a készítő nyomdász: Dura Lajos. L. HL 170/1914. eln. 1001. sz. irat.
7. HÁZI ISTENTISZTELET (Kárász, 112. tétel)
A lap karácsonyi mutatóváltásánál után nem jan. 12-i, hanem jan. 18-i számával szűnt meg. L. HVK hírlaptára.
8. HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI SPORT ÉLET (Kárász, 124. tétel)
A lap 1921/22-ben téli szünetet tartott, 1921. nov. 28-tól 1922. ápr. 10-ig nem jelent meg. Az új évfolyam már nem használja a H.T.V.E. hivatalos lapja alcímet. Elképzelhető, hogy más években is volt idényszünet. L. HL 34/1922. eln. 1577. sz. irat.
9. HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI SZEMLE (Kárász, 125. tétel)
A lap kiadója Csengeri Ferenc helyi könyvkereskedő. L. a folyóirat impresszumát. (HVK)

10. KARIKÁS [2] (Kárász, 137. tétel)

Az élelapp 1933-ban nemcsak júl. 23-tól, hanem már jún. 18-tól a Vásárhelyi Újságüzem nyomdájában készült, ami azonos Németh Mihály nyomdájával. A júl. 16-i számot újra a lapot korábban előállító Törekvés nyomda készítette, a július közepétől kialakuló status quo szerint a Karikást Németh Mihály nyomtatta, de az ugyancsak nála készülő Vásárhelyi Újság Karikás című [!] ingyenes mellékletét átengedte a Törekvés nyomdának, Kurucz Jánosnak. A két azonos című periodika valószínűleg csak 1933-ban élt együtt, egyszerre. Bonyolítja a helyzetet, hogy az ingyenes melléklet dátum és (legtöbbször) nyomda-jelzés nélkül jelent meg. L. a lap bekötött évfolyamait a HVK-ban. A Karikás 1940. ápr. 1-jén a Népújsággal együtt visszakerült a Dura nyomdába. L. 34/1940. eln. 1316. sz. irat.

11. MAGYAR MISKA (Kárász, 161. tétel)

A lap a HL 20/1912. eln. 4356. sz. irat szerint szept. 25-ig jelent meg. Suhajda Jenő és Török Imre Alföldi Könyvnyomda és Lapkiadó Vállalat nevű rövid életű műhelyében készült.

12. [A NÉP JOGA] (Kárász, 211. tétel)

A társadalmi hetilap 1906. ápr. 21-én indult, a Részvény nyomdában készült, egyes szám ára 6 fillér volt. L. Róth Antalnak a lap utcai terjesztési engedélyét kérő beadványát a HL-ban, 72/1906. eln. 2002. sz. irat.

13. REGÉNY-ÚJSÁG (Kárász, 226. tétel)

A füzetes ponyva kiadása március 1-jén indult, (Geöcze István jelentette be mint kiadó), okt. 15-én még élt, a terjesztés további engedélyezését ekkor kérte Tabacsák Győző, a nyomda faktora. L. 74/1904. eln. 1243. sz. irat.

14. SZÍNHÁZ, MOZI, SPORT (Kárász, 258. tétel)

Miklovicz Lajos Andor nyugalmazott vásárhelyi honvédszázados 1923-tól 1928-ig adta ki megszoktatásokkal művészeti és sport hetilapját. A vállalkozás MOZI ÉS SZÍNHÁZ címmel műsoros színlapként indult 1923-ban. (A levéltárban fennmaradt 6. szám az ápr. 29.—máj. 4-i dátumot viseli.) A miniszterelnökség sajtóosztályának jún. 8-i engedélye alapján júl. 1-jén indult Miklovicz szerkesztésében és kiadásában a Színház, Mozi, Sport. 1927-ig, a lap megszűnéséig előállításában a következő változások történtek: a Haladás Hirdetési és Nyomdávalal (Kurucz János első nyomdaüzeme) kezdte készíteni, 1923. szept. 1-jén került először Dura Lajoshoz. Okt. 18-tól újra a Haladásnál, majd 1924. jún. 30-tól ismét Dura Lajosnál nyomtatták, itt is maradt első hosszabb szüneteléséig, 1925 végéig. A régi néven, új engedéllyel 1927. máj. 23-án indult újra a periodika, a Törekvés nyomda készítette november 1-ig. Ekkor — mint Miklovicz bejelentette a polgármesternek — azért szüntette meg a lapot, mert a cím megváltoztatására kért engedélyt a miniszterelnökség sajtóosztályáról. Az új cím: RIPORT-ÚJSÁG. (L. Pótlások 34. sz.) Felelős szerkesztőként, kiadóként mindvégig Miklovicz volt bejelentve, mindössze kétszer adta át e tisztségeit rövid időre másnak: 1924. jún. 30-tól szept. 28-ig Konez Antalnak, majd ettől a naptól 1925. márc. 7-ig Fejérváry Józsefnek. L. HL 34/1928. eln. sz. irat. (Idegyűjtve a 34/1923, 1924, 1925, 1926. eln. számok is.)

15. VÁSÁRHELYI HÍRADÓ [1] (Kárász, 295. tétel)

A lap utolsó két száma, amint a kolofonban olvasható, Goldberger Rudolf nyomdájában készült. (Az újságot előállító Cell és Ausländer-féle műhely új tulajdonosa.) A Bethlen Gábor Gimnázium könyvtárában az 1878-as évfolyamból nemesak az első négy, hanem a 7. szám kivételével valamennyi, tehát az 1—6., és a 8—15. sz. is megtalálható.

16. VÁSÁRHELYI HÍRLAP [2] (Kárász, 299. tétel)

A lap megjelenése — a tulajdonos Kultúra Rt. anyagi nehézségei, a nyomda vezetőjének fölmondása miatt — júl. 11-től négy hétig szünetelt, aug. 8-tól is csak hetenként egyszer jelent meg két oldalon — egészen megszűnéséig. L. a lap számait a HVK-ban, illetve a 11/1926., és a 34/1926. eln. sz. iratot a HL-ban.

17. VÁSÁRHELYI NÉPÚJSÁG [1] (Kárász, 308. tétel)

A lap kiadója Békefi Sándor és László András. HL 33/1911. eln. 5362. sz. irat.

18. VÁSÁRHELYI NÉPÚJSÁG [2] (Kárász, 309. tétel)

A HL 34/1944. eln. 1962. sz. irat szerint a lap felelős szerkesztője szept. 10-től Csáki Lajos.

19. VÁSÁRHELYI ÚJSÁG (Kárász, 227. tétel)

A Reggeli Újság cím-terve vagy cím-variánsa. A HL-ban a 3308/1902. és a 4541/1902. sz. elnöki iratokra utaló iktatókönyvi bejegyzések szerint (az iratokat kiselejtezték!) a lapot júl. 25. körül Gonda József indította, és okt. 21-én még ő kérte terjesztésének további engedélyezését. A Kárász-bibliográfia által megnevezett Fejérváry József tehát csak ezt követően vehette át a lap szerkesztését.

20. VIDÁM IFJÚSÁG (Kárász, 321. tétel)

A megjelenésével az iskolai tanévhez igazodó ifjúsági hetilap első száma 1932. máj. 14-én jelent meg. II. évfolyamát ugyanebben az évben dec. 3-án kezdte. Az induló szám a Vásárhelyi Reggeli Újság nyomdában, a II. évf. 1. száma pedig a Dura nyomdában készült. L. HL. 34/1932. eln. 1693. és 1978. sz. irat.

21. VIRGÁCS (Kárász, 323. tétel)

Amíg a lap a Vásárhelyi Híradó nyomdában készült, a nyomda üzletvezetője, Ringler Bernát szerkesztette. A lapindítást is ő jelentette be 1906. nov. 1-jén, az Ostor álnevet is ő használta először. L. HL. 88/1907. eln. 961., és 4918. sz. irat.

KÖSZEGFALVI FERENC

SZEMLE

Magyar sajtóbibliográfia 1705—1849. A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Az adatokat gyűjtötte, a bibliográfiát összeállította és a szöveget gondozta V. BUSA Margit. Budapest, 1986. Országos Széchényi Könyvtár. 1-2. köt. Soksz.

A sajtó mindenrendű történeti kutatás egyik legfontosabb forrásanyaga. „Életszerűen”, frissen tükrözi a kort amely létrehozta, annak nagy, történelmi jelentőségű- és kis, csak az egyes személy számára fontos eseményeivel együtt.

El nem ismertsége, őrzésének elhanyagolása, sőt esetleges lebecsülése is a fenti sajtósságokban kereshető. Lapjain keveredik a fontos, a látszólag kevésbé fontos. Ezért és mert rendszerint rossz minőségű papírra van nyomva a kortárs olvasói nem sokra becsülik, rendszerint eldobják. S ez a magatartás bizonyos mértékig „begyűrűzött” a könyvtári gyakorlatba is. Szinte minden korban a gyűjtemények mostohagyereke volt — legalábbis addig, amíg a Szinyei József kezdeményezte Hírlaptár 1884-ben meg nem alakult. Sem egyházi, sem világi könyvtáraink nem gyűjtötték rendszeresen az ország vagy akár egy-egy kisebb közigazgatási egység sajtótermékeit.

Ma sem becsüljük meg igazi jelentőségét már csak azért sem, mert a felsorolt indokok mellé a múlt század második felétől egy további tényező is társult: a mennyiség. A sajtótermékek oly mértékig elszaporodtak, hogy áttekintésükre az egyes ember már nem lehet képes: csak összesítő bibliográfiák révén lehet ebben a terebélyes „összevisszaságban” tájékozódni. E tájékoztatás szükségességét már a kortársak is érzékelték és különféle — rendszerint éves összefoglalókkal — igyekeztek az áttekintést elősegíteni. Ennek elle-

nére e kísérletek messze elmaradtak a sajtó elemi erejű burjánzása mögött. Mert jóformán fél kezünkön megszámolhatjuk azokat az összeállításokat, amelyek tudományos igényeket is kielégítően adtak bibliográfiai összefoglalást egy-egy korszak sajtóterméséről. A teljesség igénye nélkül, ilyenek lehet mondani Dezsényi Béla: *A magyar hírlapirodalom első százada 1705—1805*, Kemény György: *Magyarország időszaki sajtója 1911—1920-ig* című, illetve Monoki István 1919—1940 közötti éveket feltáró művét.

Ezért volt nagy jelentőségű Dezsényi Béla kezdeményezése az 50-es évek elején, amely azt a célt tűzte ki, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptárának munkatársaiból álló munkaközösség készítse el a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával — 1920-ig bezárólag — a magyar hírlapirodalom komplex sajtóbibliográfiáját. A munkálatok nagy lendülettel indultak meg, kialakult egy imponáns bibliográfiai szintézis lehetősége, amely a következő korszakok szerint tagolódtott: 1705—1849, 1850—1867, 1868—1877, 1878—1920.

A nagyívű vállalkozás az 1878—1920 közötti évekről Dezsényi Béla távozásával elakadt. Elkészült Busa Margit gyűjtése az 1705—1849, és 1850—1867-es évek periódusáról, majd az 1868—1877 korszak Dörnyei Sándor gyűjtésében. A munkaközösség elvégezte az 1878—1920-ig terjedő anyag egy részének címfelvételeit. Ferenczy Endréné szerkesztésében napjainkban is tovább folynak az 1921—1944-es évek bibliográfiai gyűjtései.

Az elkészült vagy félig kész kéziratok azonban nem jutottak el a nyomdafestékgig. Nagyrészt azért, mert hiányzott az a kezdeményező erő, mely a sajtó történeti forrásértékét ismerve, a „világra erőszakolta volna” az imponáns méretű sajtótörténeti bibliográfia kézikönyveit.

Mindezt előre kellett bocsátanunk, mert — hála a Történelmi és Kulturális Emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása c. program megértő támogatásának — végül is kézben tarthatjuk e vállalkozás nyitó köteteit —, jórészt szerzőjének kitartása eredményeképpen.

(Zárójelben hadd jegyezzük meg: nem mindenütt kezelik a nálunk tapasztalható és három évtizedig elhúzódó idegenkedéssel a sajtóbibliográfia kérdését. Nem kell messze mennünk: a szomszédos Csehszlovákiában sokkal frissebben reagáltak a sajtótörténészek kezdeményezéseire: már három vaskos kötetben megjelentették a Szlovákia területén kiadott sajtótermékek bibliográfiáját, benne azokét a magyar nyelvű lapokét és folyóiratokét is, amelyek — „államfordulat” előtt vagy után — láttak napvilágot.)

Nem lennék azonban tárgyyszerűek, ha a magyar sajtó bibliográfiai leírásának az elmaradásáért kizárólag az idegenkedést tennénk felelőssé. A sorozat útnak indítását sokban akadályozta az a körülmény, hogy az egyes kötetek összeállítói, így a most megjelent munka szerzője is, többet, jobbat akart nyújtani az elődök teljesítményénél. Más szóval e nemzeti sajtóbibliográfiai szintézis bizonyos mértékig túl kívánt lépni a korábbi címléírési normatívákra. Részletesebb, mélyebb képet szeretett volna adni az egyes sajtótermékekről. E törekvés megtartotta a címléírás korábbi gyakorlatát: főcím, alcím, megjelenési hely, periodicitás stb. adatmezőt, s ugyanakkor a következő vonatkozásokban — legalábbis ez olvasható ki az előtünk lévő munkából — az alábbiakban kívánta a korábbi gyakorlatot kiegészíteni: 1. a főlaphoz tartozó mellékletek leírásával, 2. a leírt periodikumra vonatkozó egyéb megjegyzésekkel, 3. teljességre törő lelőhelyjegyzékkel, 4. a szekunder irodalom felsorakoztatásával és 5. egy továbbfejlesztett és a korábbinál részletesebb mutatórendszerrel.

Már a pusztá felsorolás is érzékelteti: olyan momentumokról van szó, amelyek kidolgozása rendkívül időigényes, másrésztől erőteljesen megnövelik a bibliográfia terjedelmét. Nem is szólva arról, hogy számos olyan elem is tartalmaznak, amelyek szakmailag vitathatók.

V. Busa Margit sajtóbibliográfiája a maga módján teljesítette e többletfeladatokat s mint minden úttörő munka, egyben exponálta is a

felsorolt törekvések előnyeit, hátrányait, nemegyszer ellentmondásait.

1. A mellékleteken kezdve: rögtön a fogalom tisztázásához kell visszanyúlnunk. Mit értünk mellékleten? A főlapnak azt a rendszeresen megjelenő kiegészítését, amelyet a szerkesztés minden számhoz csatol? Avagy csak azt, ami rendszeretlen időközökben járult az egyes számokhoz — előfizetési felhívások, metszetek, kották, divatképek, stb.? Az első típusú „mellékletekről” most nem kívánunk szólni, mert egy korábbi könyvtárosi gyakorlat ezeket szerintünk eléggé vitathatóan — a legtöbbször önálló címekké „léptette” elő. (Busa Margit bibliográfiája is szép számmal ír le ilyen „Anhang...”, „Beilage...”, „Toldalék...” kezdetű címekeket.) Az újítás az időszakilag rendszeretlenül megjelent mellékletek számbavételében és leírásában van. Ezek ugyanis egyetlen korábbi bibliográfiai összeállításban sem szerepelnek. S nem is ok nélkül: ha a sajtótermékekről ezt mondjuk, hogy romlandóak, könnyen elkallódnak, akkor ez még inkább mondható az egyes lapok ezen esetleges járulékaikról. Amelyek viszont — akárhogy is nézzük — szerves részei a kiadványtestnek, hiszen nemegyszer a benne közölt szöveghez kapcsolódnak. Ugyanakkor azt is el kell mondani, hogy a korábbi könyvtári gyakorlat egy időben módszeresen kiemelte az ilyen mellékletként adott önálló illusztrációkat a lapokból, rendszerint azzal az indokkal, hogy azok külön őrzést igényelnek. (Érdekes, a könyvek esetében ez a szempont fel sem vetődött.) A jósándék végül is — eredményét tekintve — az ellenkezőjére fordult: nem csak a bekötött, ám megcsönkített sajtótermékek vesztették el eredeti arculatukat, hanem a kiemelt metszetek, illusztrációk eredete is „elhalványult”. Busa Margit összeállításának mulhatatlan érdeme, hogy a kiadványok eredeti arculatát legalább bibliográfiai leírás szintjén ismét „összehozza”.

A mellékletek összesítése igaz, alaposan megnövelték a terjedelmet, de elég csak csak a *Fillettár* és a *Tudományos Gyűjtemény* példájára hivatkozunk, hogy érzékelhetővé váljék: ez az újfajta kiegészítés milyen csodálatos gazdagságban bontja ki a jelzett lapok ismeretterjesztő és képzőművészeti vonatkozásait.

A mellékletek leírásának a törekvése ugyanakkor ellentmondásokat is hordoz magában. A leglényegesebb közülük ez: mit is tekinthetünk a

lap időszakos mellékletének? Azt-e, amelyről maga a lap is megemlékezik, vagy azt is, amit az évfolyam bekötésekor a könyvtáros vagy a könyvkötő a könyvtestbe helyezett? Élesebben fogalmazva: ami véletlenszerűen vagy esetlegesen került a laptestbe. S ez utóbbira sajnos bőven található példa az előttünk fekvő leírásokban. Nem tudjuk, hogy a *Figyelmező* igazi mellékletének tekinthető-e az az 1840-es évfolyamba bekötözött „Jelentés”, amely a Magyar Tudós Társaság 1837-beli munkálkodásáról számol be. impresszumában is 1838-as évszámot jelez? (809. old.) Nem vagyunk biztosak abban, hogy a német nyelvű *Gemeinnützige Blätter*...-hez tartozik-e Vörösmarty Mihály magyar nyelvű előfizetési felhívása a *Salamon király* c. drámájára (817. old.)? S nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy külön röplapként lenne leírható az a „Tisztelt Honfiak” kezdetű felhívás, amely a Csíkszeredán megjelent *Hadi Lap*nak a kolozsvári egyetemi könyvtárban őrzött példányában található. (817–818. old.)

2. Hasonló módon több ellentmondást vet felszínre a címekhez csatolt Megjegyzés rovat. Az a törekvés, hogy a szokványosnál részletesebb információkat adjuk az egyes lapokról, messzemenően üdvözölhető. A kérdőjeleket a rovatban talált adatok keltik. A *Hasznos Mulatságok* (141. tétel) esetében az a megjegyzés, hogy „Az impresszum adatok a félévi címlapokon vannak” helytálló, de nem minden hasonló típusú kiadványnál találjuk meg ugyanebben a formában. A másik megjegyzés, miszerint „Vajda Péter fel nem tüntetett segédszerkesztő” – Fenyő István egy tanulmányából való, amelynek viszont egyértelműen az irodalom című fejezetben lenne a helye. A *Nemzeti Játékszíni Tudósítás* (278. tétel) esetében a Megjegyzés rovat feltünteti, hogy a lapnak van facsimile kiadása, a *Mercurius Hungaricus* címléírásánál (258. tétel) viszont hiányzik ez az adat. Az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* (430. tétel) megjegyzésében megtaláljuk a lap fejlécének a leírását, az *Életképek*-nél viszont hiába keressük azt. Számos helyen találunk olyan megjegyzést, amely a lap önjellemzését vagy megjelenésére vonatkozó kisebb híreket részletezi. Nem fölösleges, ám mindez ellentmondásban áll a szerzőnek azzal a kijelentésével, amellyel a secundar irodalom megrostálásáról szól, ... mondván a lapokra vonatkozó irodalomból kihagyja az ilyen természetű híreket, mivel azokat a lap történetének kutatója úgyis feljegyezheti. A mérleget

megvonva: mind a Mellékletek, mind a Megjegyzések adatmezőjében tisztázni kellett volna a határokat: mi és milyen mértékig az, amit regisztrálni kell.

3. Igen nehéz helyzetben vagyunk, amikor véleményt kell mondanunk a lelőhelyjegyzékről. Egyrésztől nem kétséges, hogy Busa Margit bibliográfiájának ez a része tartalmazza a legtöbb információt. Másrésztől ez a bibliográfia legidősebb rész, amelyet a későbbi köteteknél nemigen lehet végigvinni. Az első megjegyzésnél maradván: megdöbbenő, hogy sajtótörténetünk e korai periódusa milyen hézagosan van meg könyvtárainkban. Hogy például a Magyar Szion melléklapja az *Anasztasia* csak úgy tehető teljessé, ha a nemzeti könyvtár állománya mellett a veszprémi Püspöki Könyvtárban őrzött 1839-es évfolyamot is áttekintjük. Hogy a *Bétsi Magyar Mercurius* (29. tétel) hat évfolyama közül az 1796-os csak a soproni Evangélikus Líceum könyvtárában teljes, hogy az 1797-est csak a szegedi Somogyi Könyvtárban találjuk meg, s hogy végül az 1798-évfolyamból még egy „ideális” példányt sem tudunk összeállítani, mert mindenütt hiányos, s az egyes gyűjtemények állományai sehol sem egészítik ki egymást. Elgondolkodtató, hogy az első „igazi” irodalmi folyóiratunknak a *Magyar Museum*nak a nemzeti könyvtáron kívül csak a Kegyesrendi Központi Könyvtár őrzi teljes évfolyamát. S az is csak Busa Margit kutatásaiból derül ki, hogy az *Egri Hétilap*oknak (76. tétel) eddigi teljesnek hitt példányát még további 21 szám egészíti ki 1847-ből a nyitrai püspöki palota könyvtárából.

A példákat ezúttal is tovább lehetne sorjázni, de úgy véljük – az eddigiek messzemenően érzékeltetik, mennyire hiányosak hírlapirodalmunk első korszakának dokumentumai, milyen hallatlan felelősséget jelent nemzeti történelmünk e pótolhatatlan emlékeinek őrzése és a modern technika eszközeivel való esetleges teljessé tételének a feladata.

Milyen szép és anyagilag egyáltalán nem elérhetetlen összegeket kívánó oéi lenne, ha felhasználva az előttünk fekvő leírások adatait a szakácskönyvek és lótenyésztes sakkönyvek után végre hírlapirodalmunk legbecselesebb darabjairól is reprintek készülhetnének.

(Hadd fejezzük ki tiszteletünket Busa Margit kitartó szakmaszeretete előtt, azzal, hogy jelezük: bibliográfiája összeállításakor 35 budapesti, 36 vidéki, továbbá 21 külföldi (9 csehszlovákiai,

7 jugoszláviai, 5 romániai), összesen 92 könyvtár állományát nézte át számról-számra, évfolyamról-évfolyamra. A felsorolt számok mellé még oda lehetne gondolni a nagymúltú iskolai könyvtárak állományát is, amelyekben — pl. a kunszentmiklósi gimnáziumban — még mindig új és új feltáratlan „kincsek” bukkannak a felszínre.)

4. A bibliográfia összeállítójának az a „leleménye”, hogy a címek formai leírásához társítja a rájuk vonatkozó sajtótörténeti szakirodalmat is, már bizonyos előzményre tekinthet vissza. Dezsényi Bélának a bevezetőben említett munkája: *A magyar hírlapirodalom első százada* alkalmazta ezt a módszert, bár tegyük hozzá, „erősen szürve” az adatokat. Busa Margit a teljességre törekedett s ebben hallatlanul nagy segítséget nyújt a korszak kutatóinak. Nem csak adataiban, hanem a secunder irodalom tagolásában, megszerkesztettségében is.

Halk megjegyzésként ehhez a kérdéskörhöz is hozzáfűzhetjük: a munka összeállítója külön fejezetben „tárgyalta” a sajtótörténeti szakirodalmat. Holott Dezsényi említett munkájában az egyes címekre vonatkozó irodalom közvetlenül még a címek formai leírása után következett. Busa Margit bibliográfiájának forgatója viszont — a széttagoltság miatt — kénytelen ide-oda lapozgatni, hogy az egymásra „rimelő” formai adatokat és a secunder irodalmat „összehozza”.

5. A modern sajtóbibliográfiák egyre testesebb mutatókkal jelennek meg. Ezt figyelhetjük meg Busa Margit összeállításában is. A mutatók ugyanis a sima formai leírások összesítése után olyan vonatkozásokra és összefüggésekre hívják fel a figyelmet, amelyek egyébként elkerülnék a használó figyelmét. Különösen az időrendi a földrajzi és a nyelvi mutatók lapozgatása érzékeltetik a magyarországi sajtó kibontakozásának, tartalmának változásait, illetve átalakulásának folyamatát: azt, hogy magyarhonban milyen lassan és keservesen nyert teret a magyar nyelvű sajtó.

Mindez azonban már a sajtótörténetre tartozik. Szemlénk feladata az, hogy aláhúzza: minden terjedelmessége ellenére mennyire hasznos a mutatóknak ez a formája. Az időrendi mutatónál például minden tárgyévnél elénk kerül az adott időszak valamennyi terméke; hogy mennyire fontos a szerkesztők és kiadók, a kiadók, nyomdák és nyomdászok ebben a formában való részletező felsorolása. Az előttünk fekvő munka kínálja az

első, részletező nyomdakatalógust. Éppen ezért sajnálattal kell megállapítanunk, hogy talán taksarékosági megfontolás „kényszeréből” a felsorolt mutatók mellől lemaradt a tárgymutató, amely tárgyak, irányzatok és műfajok szerint is eligazítana a leírt 470 cím között.

Az eddig elmondottak mérlegét megvonva: nem lehet kétséges, hogy bizonyos hiányosságai és leírásainak vitatott elemei ellenére Busa Margit bibliográfiája műfajilag úttörő jelentőségű. Közzététele könyvészeti irodalmunk nyeresége; tanulságainak felhasználása a sajtótörténeti bibliográfiák jövője szempontjából meghatározó jelentőségű.

Busa Margit munkája 500 példányban jelent meg. Ha tekintetbe vesszük, hogy a kötetek tekintélyes része a nemzetközi érdeklődést is szolgálja, azt kell megállapítanunk, hogy a hazai könyvtáraink többségébe — legfeljebb csak a híre fog eljutni. E „kéziratként” közzétett két kötet szakmai hozadéka többek között egyben ahhoz is hozzájárul, hogy tisztázzuk: milyen legyen a jövő ideális korszakbibliográfiája. Kicsit leegyszerűsítve, e tanulság a következő: bizonyos tekintetben szűkszavúbb, más tekintetben viszont szélesebb érdeklődésű. A szűkszavúság elsősorban a lapok önjellemzéseinek a regisztrálására vonatkozik. De ha szűkszavúságon tömörítést értünk, akkor ezzel a fogalommal jelezhetjük a szerkesztés, a gazdaságosabb formájú nyomdai szedés minta iránti igényt is. Ami az információk kiszélesítését illeti: a következő korszakok leírásánál előtérbe kell hogy kerüljön a sajtótermékek pártállás, világnézet szerinti jellemzése; amire már találhatunk példát egyes megyei — pl. a Fejér megyei — sajtóbibliográfiában.

Végül, ez a munka beszédesen bizonyítja, hogy a jövő sajtóbibliográfiája alapvetően normatív kell hogy legyen: nem vállalkozhat semmi körülmények között sem több tucatnyi könyvtár állományának a feltárására, mert ez a fajta gyűjtőmunka évtizedekre késleltetné az összegezést.

Busa Margit bibliográfiája figyelmeztetés nemzeti sajtótörténetünkkel szembeni adósságainkra. Megítélésünk szerint a huszonnegyedik órában vagyunk. Nem halasztható tovább a lényegében már elkészült sajtótörténeti korszakbibliográfiák megjelenítése: még akkor sem, ha az egyes kötetek színvonala között különbségek adódnak. Legyen szabad a magyar bibliográfia nagy alakjá-

nak, Szentmihályi Jánosnak a híres mondását megismételniük: „A teljesség hiánya sokkal kisebb baj, mint a hiány teljessége”.

LAKATOS ÉVA

A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1980. I—II., 1981. Szerk. LICHTMANN Tamás, NÉMETH S. Katalin és VELICH Sándorné. Bp. 1986. OSzK. 985, 543 l.

Az ötödik és hatodik kötete jelent meg az OSzK kiadásában újra indult, a magyar irodalomra és irodalomtudományra vonatkozó évi, kurrens bibliográfiának. Nélkülözhetetlen segédeszköze volt ez korábban is a kutatásnak; a neves elődök, különösen Kozoesa Sándor sorozata után minden szakember várta: a folytatást. Hasonlóan az előző kötetekhez, imponáló a széles gyűjtési kör. 271 illetve 259 periodika mellett 118 illetve 75 hazai tanulmánykötet és 57 illetve 32 külföldi tanulmánykötet került feldolgozásra a két füzetben. Szakrendszere az MTA Irodalomtudományi Intézetben készül *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* című kiadványsorozat szerkezetét követi, de még részletesebb és analitikusabb megoldásban. Ezzel, valamint számos tétel duplikálásával a használók fokozottabb segítségére és az anyag minél részletesebb feltárására törekedtek a szerkesztők.

Az az érzésünk azonban, hogy a kötet kétségkívül meglévő erényei nem egyértelműek, mert a túlméretezettség nehézkessé is teszi a bibliográfia használatát. Kézbe véve a köteteket, meglepő, hogy milyen vaskos egy-egy év termése. Ennek több oka van. Először is a szakozás túlságos szétbontása, továbbá némelyik tétel indokolatlanul részletes analízisa és a fent említett sokféle való duplikálás. Mindennek következtében a szerkezet is helyenként túlbonyolított és kevésbé áttekinthető.

Nézzük meg pl. az 1980-as kötet 91. oldalán kezdődő nagy fejezetet. Nem világos, hogy a szépirodalmi antológiák miért képezik *Az irodalomtörténetnek Összefoglaló műveit*. Itt a bibliográfiákkal kellene kezdeni és folytatni a címben ígért irodalomtörténeti összefoglalókkal, sima betűrendben. Példát találunk itt mindjárt a címfelvételek következetlenségeire is. Antológiák, gyűjtemények *műfajaként* hol [Antológia], hol [Versek] hol

mindkettő egyszerre [Elbeszélések. Antológia], hol meg éppen semmi nem szerepel. Pl. *Kutyahűség*. (1981.81.1.). Vagy nézzük meg az 1981-es kötet 91. oldalán *Az idő lovai* c. felvételt. Felsorol egy oldalnyi nevet, de nem tudjuk még a kötet tartalmát, sem azt, hogy a szereplő nevek szerzők, vagy fordítók. Nem szükséges az antológiáknál felsorolni a benne résztvevő szerzőket, inkább az antológiák jellegéről szóló annotációkra lenne szükség. (Pl. Fiala költők, 45 utáni prózaírók stb.) Ez óriási helypazarlás, például az 1980-as kötet 93. l. *Nyelvédesanyánk* 108, az 1981. kötet 109. l. *Megtartó varázslat* 153 szerzőt sorol fel.

Az sem túl szerencsés megoldás például, hogy az 1945 utáni irodalom „Szakirodalom” fejezetében, a nagy, 527 lapos irodalomtörténeti szintézis két, néhány oldalas cikk közé került, mert betűrendben éppen oda esett (1981. 101.). Az összefoglalókat érdemes lenne itt is kiemelni és előre tenni. Ugyanitt több példát találunk az annotáció nélkül maradt tételekre. Köztudott, hogy azt a felvételt kell annotálni, amelynek címe nem igazít el a tartalmat illetően. Itt el kell hinnünk, hogy a *Megőrizni bizalmunkat a jövőben*, vagy *Az író csodája* az 1945 utáni szakirodalomhoz tartozik, de akkor még mindig nem tudjuk, hogy mit tartalmaz a tárgyköre.

Nézzünk egy-két példát a fölösleges duplikálásra. *Scheiber Sándor: Folklor és tárgytörténet* című 2. bővített kiadása 1977-ben jelent meg. Egy, azaz egy darab 2 lapos ismertetés született róla 1981-ben. Rendben van, a személyi részben ezt tüntessük fel. De egyáltalán nem kell betenni az 1981-es kötet *Népköltészeti és folklor tanulmányok* c. fejezetébe ezt a 1977-ben is már másodszor megjelent könyvet! Hasonlóan szembetűnik a felesleges ismétlés Mészöly Miklós: *Bevezető egy irodalmi esethez (Bécs 1979.)* című cikke esetében. Négy oldalas cikk ez, amely öt íróról szól tehát nem túl nagy terjedelemben egy-egy íróról. Ez a cikk megjelent a *Mozgó Világban* és Mészöly Miklós: *Érintések* c. tanulmánykötetében. Szerepel Mészöly Miklós személyi részénél külön a cikk és külön a kötet, szerepel továbbá mind az öt írónál, megismételve a teljes kötet-felvétel, (cikkelőzmény nélkül), annotációban az öt író nevével. Ez így sem címfelvételi, sem szerkesztési szempontból nem helyes.

Kár, hogy nem következetes az egyes szerzők életrajzi évszámának feltüntetése sem. Bonyhai

Gábor, Borenich Péter, Borbély Sándor, Króó László vagy Sipos Lajos születési évszáma miért kifizérkészetetlen?

Kevésbé érdemi, de áttekinthetőséget zavaró dolgokkal is találkozunk a kötetekben. Az írókat tipografizálás szempontjából jobban ki kellene emelni és a recensens neve lehetőleg ne legyen ugyanolyan betűtípussal szedve. Felesleges a rövidítésjegyzéket olyasmikkel terhelni mint a *Jel-Kép* c. lap JelKép, vagy a *Kincskereső* c. lap Kincsker „rövidítése”.

A sok analízis, duplikálás nemcsak a keresőt zavarja meg, de nagy többlet munkát, költséget és papírt is igényel. Ez lehet a magyarázata legalábbis részben annak is, hogy a kezdetben három éves eltolódás a tárgyév és a megjelenés éve között miért duzzadt fel öt évre. Ez igen sajnálatos tény, különösen azért, mert kurrens bibliográfiáról van szó. Az első kötet megjelenése után azt reméltük, hogy ez az úgynevezett „csúszás” rövidülni fog s előbb-utóbb eltűnik. Átgondoltabb, ésszerűbb, leegyszerűsített és következetesebb szerkesztéssel, valamint ha a kiadást végző intézmény szívügyének tekinti e kiadást, ez bizonyára el is érhető, és így a kurrens bibliográfia igazi rendeltetését: a friss tájékoztatást jobban be tudja tölteni.

B. HAJTÓ ZSÓFIA

Nevenska Bašić Palković — Éva Bažant — Szentgyörgyi István: Bibliográfia Mije Mandića — Mijo Mandić bibliográfiája. Subotica Szabadka, 1987. 74 p.

Mijo Mandić nevét elsősorban az általa alapított és egy ideig szerkesztett katymári újság, a *Neven* tette ismertté, valamint az a számtalan újságciikk, amit ebben a lapban és más újságokban, alkalmi kalendáriumokban tett közzé. Hatvanhat év alatt (1884—1940) a *Neven* többször változtatta alakját és szerkesztőségét, de mindvégig s ez a lényeg bunyevácul jelent meg.

Érdemes lett volna Mijo Mandić családfáját kideríteni. Pillanatnyilag csak annyit tudunk, hogy egy észak-bácskai, vegyes anyanyelvű faluban, Katymáron született 1857. szeptember 12-én. Szüleinek, kiterjedt rokonságának kinyomozása nem jelenthet gondot, mert a katymári plébánia 1748-tól hiánytalanul őrzi a falu anyakönyveit.

Elemi iskoláinak elvégzése után, sok tehetséges társához hasonlóan, két út állt előtte: vagy papnak, vagy tanítónak megy. Mandić az utóbbit választotta, és 1876-ban Kalocsán szerzett tanítói oklevelet. Nem világos előttünk, hogy miért nem a jóval közelebbi bajai tanítóképzőbe iratkozott be, hiszen 1870-től az már működött. Talán az egyházi kézben levő kalocsai intézetben tandíjmentességet, netán anyagi támogatást kapott, míg az állami irányítású bajai ezt nem adta volna meg. Mindez csak találgatás, s mindössze arra jó, hogy jelezzük azokat a homályos foltokat, melyek Mijo Mandić életútjában még mindig megtalálhatók.

A Baja környéki falvakban (Madaras, Gara, Katymár) működő, lelkes és céltudatos tanítónak csakhamar sajnálatosan kellett tapasztalnia a bunyevác tankönyvek hiányát. Ezen segíteni akarván rövid időn belül két tankönyvet is írt a garai tanítóskodása alatt. Az elsőt, a *Prirodopis, prirodoslovje is slovnica za bunjevačku i šokačku dieu* (Természettudomány és nyelv-tan a bunyevác és sokác gyerekek számára) című Szabadkán nyomtatták, és itt jelent meg a földrajzot, történelmet és alkotmánytant tárgyaló könyve is.

Szándékában állott egy nagyszabású bunyevác-magyar és magyar-bunyevác szótár összeállítása. A tervek szerint a kétszer tízezer címszót tartalmazó mű azonban sose látott napvilágot, mert az előfizetési felhívásra csak igen gyéren jelentkeztek. A *Neven* hasábjain (1884. január 1.) a szerző ugyan megkísérelt további előfizetőket toborozni, de az eredmény ezúttal is elmaradt.

Mijo Mandić másik maradandó sorozata a Bunjevačko-šokačka Danica, alcíme szerint Szabadkai Naptár, mely 1883-tól 1941-ig jelent meg folyamatosan, és az észak-bácskai bunyevác-sokác családok kedvenc téli olvasmánya volt. Nemzedékek adták kézzől-kézre, sőt néprajzgyűjtő utak során még ma is előkerül néhány féltve őrzött példány.

A termékeny szerzőt az első világháborút követően tanügyi tanácsosnak nevezték ki, de csakhamar nyugdíjba vonult. 1921-ben azonban újra állást vállalt a szabadkai Városi Könyvtárban, melynek igazgatója lett. Hivatását igen komolyan vette, sokat tett az állománygyarapításért és a könyvtári rend megteremtéséért. 1932-ben azonban végleg visszavonult a közeleti munkától, s 1945-ben meg is halt.

A most kiadott bibliográfia 632 tételt tartalmaz. Ebből 378 a Mijo Mandić által írott cikk, tanulmány, könyv, naptár. Különösen értékes a rendkívül nagyszámú róla szóló írás és ismertetés, melyet a teljességre törekedve állított össze a három szerző. Dicséret és köszönet illeti a szabad-

kai könyvtár kezdeményezését, amely ezzel a kötetrel indította el bibliográfiai sorozatát. Reméljük hamarosan újabb kiadványaikkal találkozhatunk.

KÓHEGYI MIHÁLY

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989., Nyomdai táskaszám: 17885

Felelős szerkesztő: Kókay György

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 9,45 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0171

TARTALOM

<i>Szelestei N. László</i> : Magyarországi krónika- és breviárium töredékek az Országos Széchényi Könyvtár Cod.Lat. 324. jelzetű kódexének gerincéből	115
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Az Elzevirek nyomdászjegye Magyarországon	126
<i>Enyedi Sándor</i> : Schedius Lajos és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság	146
<i>Petővári Ágnes</i> : Az Exodus kiadó	166

KÖZLEMÉNYEK

<i>Szőnyi György Endre</i> : Sir Walter Raleigh könyvtára és magyar vonatkozású könyvei	177
<i>Holl Béla</i> : Adalékok a nagyszombati egyetem első kiadványaihoz	183
<i>Poór János</i> : Egy nemesellenes könyv a 19. század elejéről	192
<i>Jakó Zsigmond</i> : Ipolyi Arnold és a Konstantinápolyba került korvinák megtalálása	200

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : Szabó Flóris (1926—1988)	206
<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : Hódmezővásárhelyi pótlások a Csongrád megyei sajtóbibliográfiához	207

SZEMLE

Magyar sajtóbibliográfia 1705—1849. Szerk. V. Busa Margit. Bp. 1986. (<i>Lakatos Éva</i>)	216
A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1980—1981. Bp. 1980—1986. (<i>B. Hajtó Zsófia</i>)	220
Nevenka Bašić Palković — Éva Bazant — Szentgyörgyi István: Bibliográfia Mije Mandiča — Mijo Mandič bibliográfiája. Subotica—Szabadka, 1987. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	221

Ára: 48,— Ft

Előfizetés egy évre: 192,— Ft

SOMMAIRE

<i>Szelestei N., László</i> : Des fragmenst de chroniques et de bréviaires trouvés dans l'échine du codex „Cod. Lat. 324.” de la Bibliothèque Nationale Széchényi	115
<i>V. Ecsedy, Judit</i> : L' emblème d'imprimeur des Elzéviens en Hongrie	126
<i>Enyedi, Sándor</i> : Lajos Schedius et la Société Transylvaine pour la Culture de la Langue Hongroise	146
<i>Petővári, Ágnes</i> : La maison d'édition Exodus	166

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Szónyi, György Endre</i> : La bibliothèque de Sir Walter Raleigh et ses livres relatifs à la Hongrie	177
<i>Holl, Béla</i> : Contributions aux premières publications de l'Université de Nagyszombat	183
<i>Poór, János</i> : Un livre contre la noblesse du début du XIX ^e siècle	192
<i>Jakó, Zsigmond</i> : Arnold Ipolyi et la découverte des Corvinas de Constantinople	200

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Flóris Szabó (1926—1988)	206
<i>Kőszegfalvi, Ferenc</i> : Suppléments de Hódmezővásárhely à la bibliographie de presse du comitat Csongrád	207

REVUE

Bibliographie de la presse hongroise. 1705—1849. Réd. par Margit V. Busa. Bp. 1986. (<i>Lakatos, Éva</i>)	216
Bibliographie de la littérature et de la science littéraire hongroises 1980—1986. (<i>B. Hajtós, Zsófia</i>)	220
Nevenka Basic Palkovič — Éva Bazant — Szentgyörgyi István: Bibliografija Mije Mandiča — La bibliographie de Mijo Mandič. Subotica—Szabadka, 1987. (<i>Kóhegyi, Mihály</i>)	221